

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

ТОШКЕНТ МОЛИЯ ИНСТИТУТИ

И. Очилов

Д. Азларов

А. Авлоқулов

Молиявий ҳисоб

Тошкент - 2004

КИРИШ

Кейинги йилларда Ўзбекистон иқтисодиётида амалга оширилаётган улкан иқтисодий ўзгаришлар республикамиз ҳисоб тизимини ҳам ўз ичига қамраб олмоқда. Айниқса, бухгалтерия ҳисобининг миллий стандартларининг амалиётга татбиқ этилаётганлиги бунда алоҳида аҳамият касб этади.

Бухгалтерия ҳисобидан фойдаланувчилар доираси анча кенгайиб бораётганлиги, интеграция жараёнлари чуқурлашаётганлиги, қўшма корхоналар барпо этилаётганлиги, жаҳон молия бозорига (қимматли қоғозлар биржаларига, халқаро банкларга, фондларга ва бошқаларга) чиқиётганлиги сармоялар, ишчи кучи ва валютанинг айрим мамлакатлар ўртасида эркин ҳаракатланиши зарурлиги бухгалтерия ҳисоби тизимини жаҳон андозаларига кўчиришни янада қаттиқроқ талаб қилмоқда. Қолаверса, бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботини халқаро талабларга мувофиқ ўзгартириш кейинги вақтларда Ўзбекистон учун ҳам тобора долзарб вазифага айланмоқда. Ушбу вазифаларни амалга ошириш мақсадида республикада халқаро андозаларга тўла-тўқис мос келувчи бухгалтерия ҳисобининг миллий андозалари ишлаб чиқилмоқда ва амалиётга кенг татбиқ этилмоқда.

Бухгалтерия ҳисобини ислоҳ қилиниши, энг аввало, унинг бошқарув ҳисоби, молиявий ҳисоб ва солиқ ҳисобига бўлиб ўрганишимизни тақозо этади. Бухгалтерия ҳисоби турлари ичида молиявий ҳисоб алоҳида аҳамиятга эга бўлиб, у ташқи фойдаланувчилар учун асосий ахборот манбаи бўлиб ҳисобланади.

Ушбу ўқув қўлланма олий таълимнинг иқтисодиёт йўналишидаги магистратура талабалари учун мўлжалланган бўлиб, унда молиявий ҳисобнинг барча элементлари - асосий воситалар, лизинг муомалалари, номоддий активлар, узоқ муддатли молиявий инвестициялар, ишлаб чиқариш захиралари, пул маблағлари, ҳисоб-китоб муомалалари, капитал ҳамда резервлар, молиявий натижалар ва бошқа мавзулар кўриб чиқилган.

1 - БОБ. МОЛИЯВИЙ ҲИСОБНИНГ КОНЦЕПТУАЛ АСОСЛАРИ

1.1. Ўзбекистон Республикасида бухгалтерия ҳисобини ташкил қилиш

Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришганлиги муносабати билан қисқа давр ичида республикамиз иқтисодини юксалтириш учун бир қатор иқтисодий ислохотларни амалга ошириш, бозор иқтисодиётига асосланган ҳуқуқий демократик давлат қуриш ва уни ривожлантириш учун ижтимоий-иқтисодий, ҳуқуқий ва сиёсий шарт-шароитлар яратилди.

Энг муҳими шуки, мустақилликнинг дастлабки йиллари республикамизнинг ўз тараққиёт йўлини фаол излаш, Ватанимизни эркин, кучли ва раванқ топаётган диёрга айлантиришга интилиш даври бўлди. Ўзбекистон Республикасининг сиёсий ва иқтисодий мустақилликка эришишида, иқтисодий стратегияни амалга ошириш учун, энг аввало, ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётини босқичма-босқич шакллантириш ва унга ўтишнинг стратегик йўналишини белгилаб олиш муҳимдир.

Бугунги кунда иқтисодиётимизга бозор элементлари ва халқаро тажрибаларнинг тадбиқ этилиб бориши барча хўжалик механизмини такомиллаштиришни ва уни ахборот таъминотининг асоси бўлган молиявий ҳисоб ва таҳлил соҳасида туб ислохотларни ўтказиш зарурияти юзага келди.

Маълумки, яқин йилларгача ҳисоб тизими фақатгина хўжалик муомалаларини қайд қилиш ва ҳисоб ҳужжатларини сақлаш воситаси бўлибгина хизмат қиларди. Бу, албатта, маъмурий-буйруқбозлик даврига хос бўлган элементлардан бири эди.

Бозор муносабатларига ўтиш эса бухгалтерия ҳисобининг ҳақиқий вазифаларининг нақадар серқирра эканлигини янада кенгроқ очиб берди. Биринчидан, бухгалтерия ҳисоби хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини бошқаришнинг ажралмас бўлагига айланди. Иккинчидан, турли хил фойдаланувчиларни бухгалтерия ахборотлари билан таъминлаш марказий масалалардан бирига айланди. Ва, ниҳоят, замонавий бухгалтер фақатгина ҳисоб ишларини юритибгина қолмай, балки бухгалтерия маълумотларини таҳлил қилиш, корхона иқтисодий ҳолатини тавсифловчи турли хил коэффицентларни ҳисоблаш, хўжалик жараёнларига баҳо бериш, корхона истикболини белгилай олиши керак. Бундан ташқари малакали замонавий бухгалтер аудиторлик фаолияти билан шуғуллана олиши керак.

Бозор иқтисодиёти шароитида корxonанинг иқтисодий ҳамда молиявий салоҳияти ва ҳолати тўғрисидаги маълумотлар етакчи бўлиб, фойдаланувчиларнинг турли тоифалари: таъсисчи, акциядор, кредитор, инвестор, мол етказиб берувчилар ва бошқалар манфаатларини қамраб олади. Бунда фойдаланувчиларнинг ҳар бир тоифаси корхона молиявий ҳолатини баҳолашда ўз манфаатларидан келиб чиқади ва ўз мезонларига амал қилади.

Бугунги кунда таҳлилнинг асоси бўлган молиявий ҳисоб корxonалар фаолиятини бошқаришда зарур бўлган керакли маълумотларни етказиб бериш, тўғри ва мукамал бошқарув қарорларини қабул қилишда асосий манба бўлиб ҳисобланади, яъни корхонада бухгалтерия ҳисобининг тўғри йўлга қўйилиши, айниқса, бозор иқтисодиёти шароитида корxonанинг иқтисодий ва молиявий салоҳиятини оширишга,

юкори самарали фаолият кўрсатишга, турли рақобатчилар майдонида енгиб чиқиб, юкори фойда олишга имконият яратади.

Маълумки, молиявий ҳисобни ривожлантириш, ислоҳ қилиш бевосита бозор муносабатларига ўтиш билан узвий боғлиқдир. Бу эса республикамизда молиявий ҳисобни халқаро андозалар талаблари асосида такомиллаштиришни зарурият қилиб кўймоқда, айниқса, республикамининг жаҳон ҳамжамиятига кўшилиши, турли халқаро ташкилотларда қатнашиши иқтисодий кўрсаткичларни жорий мезонларга таққослашда ҳисобнинг услубий тамойилларини жаҳон амалиётида қабул қилинган андозалар талабларига жавоб беришни талаб этади.

Республикамизда молиявий ҳисобни тартибга солиш учун мустаҳкам қонунчилик тизими ташкил этилди: жумладан, «Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида»ги қонун (1996 йил, 30 август), «Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларининг таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисида Низом» (1999 йил, 5 феврал), «Бухгалтерия ҳисобининг миллий стандартлари» (1998-2003 йил) ва бошқа меъёрий ҳужжатлар қабул қилинди. Натижада қатор иқтисодий муаммолар ҳал этилди.

Молиявий ҳисобни ташкил этишнинг услуби ва услубиётини такомиллаштиришдан мақсад миллий ва хорижий мутахассисларни ҳисоб сиёсати ва ҳисобот ахборотларини тушунишларидаги фарқни бартараф қилиш, молиявий ҳисобни меъёрий тартибга солувчи миллий тизимини яратиш, бухгалтерия ҳисоби ва молиявий ҳисобнинг ягона концепциясини яратиш ва уларни иқтисодиётимизнинг ўзига хос хусусиятлари ҳисобга олган ҳолда ишлаб чиқиш ва тадбиқ этиш заруриятидан иборатдир.

Бу мақсадга эришиш учун бухгалтерия ҳисобининг асоси ҳисобланган молиявий ҳисобни такомиллаштириш, ҳисобни амалга оширишда янги прогрессив усулларни қўллаш, хўжалик фаолиятини таҳлил қилиш ёрдамида фойдаланилмаётган резервларни қидириб топиш ва уларни ишлаб чиқаришга сафарбар этиш шу куннинг долзарб муаммоларидан бири бўлиб ҳисобланади.

Бухгалтерия ҳисобини такомиллаштиришда, энг аввало, ривожланган мамлакатлардаги бухгалтерия ҳисоби тизимидан кенг фойдаланиш лозим. Мамлакатимизда амал қилиб келаётган бухгалтерия ҳисоби тизимини халқаро андозалар ва меъёрлар талаблари даражасида ташкил этиш давр талаби ҳисобланади. Хорижий давлатлар амалиётидан маълумки, ўша давлатларда бухгалтерия ҳисобининг 3 тури амал қилади:

- бошқарув ҳисоби;
- молиявий ҳисоб;
- солиқ ҳисоби.

Бошқарув ҳисоби ўзида шундай ҳисоб маълумотларини жамлайдики, бу маълумотлар фақат корхонанинг ўзида бошқарув учун зарурдир. Бошқарув ҳисоби ишлаб чиқариш харажатлари ҳисоби ва таннархни калькуляция қилиш билан бирга, у мавжуд ҳолатни таҳлил этиш, қарор қабул қилиш, компьютерлар ва технологик дастурлардан фойдаланиш, ресурслардан фойдаланиш ва таннархнинг шаклланишини бошқариш, харажатларнинг меъёрдан четга чиқишини таҳлил этиш ва бошқаларни қамраб олади. Бошқарув ҳисоби маълумотларида маълумотларни тез олиш, ўқиш ва улардан фойдаланиб, оператив бошқарув қарорларини қабул қилиш имконияти бўлиши керак.

Молиявий ҳисоб шундай маълумотларни ўзида мужассам этадики, ушбу маълумотлар нафақат корхона фаолиятига раҳбарлик қилишда фойдаланилади, балки ташқи фойдаланувчиларга ҳам тегишли маълумотлар тақдим қилинади. Молиявий ҳисоб ахборотларни умумлаштириш ва синтез қилишга йўналтирилган. У баъзи бир давр учун корхона фойдасини тезкор аниқлашга, корхонанинг активлари ва пассивларини ҳисобот баланси шаклида умумлаштиришга, корхонанинг мулкӣ ва молиявий ҳолатини таърифлашга имкон беради.

Солиқ ҳисоби корхона, ташкилот ва муассасаларда солиқлар ва йиғимларни ўз вақтида ва тўғри ҳисобга олиш, солиқ имтиёзларини қўллаш ҳамда уларни ўз вақтида бюджетга ўтказилиб борилишини таъминлаб берувчи бухгалтерия ҳисоби туридир. Солиқ ҳисоби ўз усуллари ёрдамида солиқ ва йиғимлар, уларнинг объекти, субъектлари ва солиққа тортиш базасини, тўлаш муддатларини аниқлаб беради.

1.2. Молиявий ҳисобнинг моҳияти ва асосий вазифалари

Молиявий ҳисоб ёрдамида мавжуд моддий қийматликлар, пул маблағларининг ҳаракати кузатилади ва назорат қилинади, маҳсулот ишлаб чиқариш ва уни сотиш билан боғлиқ харажатлар аниқланади, хўжалик фаолиятининг молиявий натижалари ва корхонанинг умумий мулки ҳақидаги маълумотлар топилади.

Молиявий ҳисоб ҳар қандай тизимда ҳам қуйидаги учта функцияни бажаради: 1) ахборот бериш; 2) назорат қилиш; 3) бошқарув ечимларини ишлаб чиқиш. Бу функцияларни бажаришда молиявий ҳисоб ҳар хил усуллардан фойдаланиши мумкин. Шунингдек, молия ҳисоби ҳар хил ижтимоий тизимларда муайян тизимнинг мақсадига қараб ҳар хил вазифаларни бажариши мумкин.

Молиявий ҳисобнинг асосий вазифаларини тушуниб олиш учун унинг объектларини билиб олиш лозим бўлади. Ушбу объектлар қуйидаги 4 та гуруҳдан ташкил топган:

1. Корхона маблағ (ресурс)лари: меҳнат воситалари, товар-моддий бойликлар, пул маблағлари, тайёр маҳсулот, устав фонди (капитали), бошқа ҳар хил фондлар, келгусидаги харажатлар ва тўловлар резерви, корхоналар фойдаси ҳисобидан ташкил қилинган ҳар хил захира ва ҳақозолар. Бу маблағлар корхонанинг ишлаб чиқариш жараёни учун тегишли шароит яратиб беради.
2. Корхоналарда содир бўлаётган муҳим жараёнлар: товар –моддий бойликларни тайёрлаш, маҳсулот ишлаб чиқариш, тайёр маҳсулот, бажарилган иш ва хизматлар реализацияси, капитал қурилиш ва бошқа жараёнлар.
3. Ҳисоблашиш муомалалари: бюджет, мол етказиб берувчи ва пудратчилар, харидорлар, ишчи ва хизматчилар, давлат банки ва бошқа банклар ҳамда бошқа ташкилот ва шахслар билан ҳисоблашишлар.
4. Корхона хўжалик фаолиятининг молиявий натижалари: жамоанинг даромади, фойда ва зарарлари.

Ушбу объектларни ўрганиш ва назорат қилиш жараёнида унинг вазифалари юзага келади.

Ҳозирги давр талабидан келиб чиққан ҳолда молиявий ҳисоб олдига қўйилган талаблар асосан қуйидагилардан иборат:

- қатъий бир хиллик (унификацияланганлик);
- ишлаб чиқариш топшириқларининг бажарилишини акс эттирадиган кўрсаткичларга асосланиши;
- солиқ солиш базасини ва бюджетга бошқа ажратмаларни тўғри ҳисоблаш.

Жамиятда молиявий ҳисоб маълумотларидан жуда кенг миқёсда фойдаланилади. Ушбу фойдаланувчилар ўз навбатида учта гуруҳга бўлинади:

- корхона бошқарувчилари;
- молиявий манфаатдор шахслар;
- молиявий манфаатдор бўлмаган шахслар.

Демак, 1-гуруҳ ички фойдаланувчига ва 2, 3-гуруҳлар ташқи фойдаланувчига бўлинади.

Ташқи фойдаланувчиларни асосан қуйидаги кўрсаткичлар қизиқтиради:

1. Корхона активлари ва пасивларининг тузилиши;
2. Корхонанинг ликвидлиги;
3. Ўзининг ва жалб қилинган капиталнинг ҳиссаси;
4. Активларнинг айланиш тезлиги;
5. Барча активлар ва реализация қилинган маҳсулотнинг рентабеллиги;
6. Корхона ихтиёрида қоладиган соф фойда;
7. Тўланган дивидендларнинг ҳиссаси (агар акционерлик компанияси бўлса).

Чунки ахборотдан фойдаланувчилар ўз манфаатини кўзлаган ҳолда у ёки бу ахборот манбаларидан фойдаланадилар. Масалан, солиқ органлари солиққа тортиш учун молиявий ҳисобот, декларация ва текширув маълумотларидан фойдаланадилар, харидор маҳсулот нархининг асосланиш даражасини молиявий ҳисоботдан оладилар ва ҳоказо.

Бозор иқтисодиётига ўтиш муносабатлари тизимидаги ўзгаришлар, шунингдек фуқаролик-ҳуқуқий доирасининг кенгайиши бухгалтерия ҳисобида адекват (бир хиллик) трансформациялаш тамойилларнинг заруриятини юзага чиқармоқда.

Молиявий ҳисоб концепциялари ва унинг асосида ишлаб чиқарилаётган қонун-қоидалар асосида хўжалик субъектларида молиявий ҳисобнинг юритилишини бозор инфраструктурасига мос элементларини яратиш зарурлиги сезилмоқда.

Бу борада Ўзбекистонда ҳисоб тизимини бозор иқтисодиётига мос тарзда ташкил этиш вазифалари олдимизга қўйилади. Бу вазифалар қуйидагилардан иборат:

- бухгалтерия ҳисоби бўйича амал қилинаётган норматив актларни ишлаб чиқариш ва қайта кўриб чиқиш;
- ҳисобнинг турли норматив актларида бир хилликни таъминлаш. Уларни бир-бирини инкор этишига ва жараёнларни тўла қамраб олганлигига аҳамият бериш;
- бухгалтерлик ахборотини истеъмол қилувчиларга тўлиқ, сифатли ва даврий етказиб бериш ва уни ўқиш юзасидан ягона тилга ўтказиш.

Концепция - турли хил тармоққа тегишли хўжаликлар, турли фаолият кўринишлари, ташкилий-ҳуқуқий шаклларда бухгалтерия ҳисобини олиб борувчи ва ташкил этувчи асосларни характерлайди.

Концепциялар биргаликда ҳам, алоҳида-алоҳида ҳолатда ҳам бухгалтерия ҳисобининг мақсадларига қарши бўлмаслиги лозим.

Молия ҳисоби ва молия ҳисоботи концепцияси молия ҳисоби ва ҳисоботнинг халқаро стандартларига мувофиқ, муайян қоидалар ва стандартлар риоя қилинган ҳолда ташкил этилади.

Молия ҳисоби қуйидаги вазифаларни ҳал этишга қаратилган:

- мавжуд ва потенциал сармоядорлар ва кредиторларнинг тушуниши учун қулай ва холис ахборотни тақдим этиш;
- мавжуд ва потенциал сармоядорлар ва кредиторларга кутилажак даромадлар билан боғлиқ суммалар, вақт ва таваккалчиликлар ҳақида фикр юритишга ёрдам берадиган ахборотни тақдим этиш;
- корхонанинг хўжалик ресурслари, унинг мажбуриятлари, мулк таркиби ва унинг ҳосил бўлиш манбалари, шунингдек, уларнинг ўзгаришлари ҳақидаги ахборотни тақдим этиш.

Молия ҳисоби ва молиявий ҳисоботни тузиш пул ифодасида амалга оширилади.

Тизимли молия ҳисобида тўпланган ва ишланган ахборотдан корхона ташқарисидаги фойдаланувчиларига тақдим этишнинг асосий услуги бўлиб умумий белгиланган ташқи ҳисоботи ҳисобланади.

Молиявий ахборот қуйидаги талабларни қондириши керак: тизимли (бухгалтерлик) ҳисобида шаклланиши, аниқ-пухта, холис аҳамиятли бўлиши керак, бу, ундан қабул қилинаётган қарор натижасида таъсир қилиш учун фойдаланишга имкон беради. Истиқбол жиҳатдан қадрли, акс алоқага асосланиши ўз вақтида бўлиш, бошқаришга оид ёки бошқа қарорларни қабул қиладиган ёки тайёрлайдиган шахсларга тушунарли бўлиши керак. Синтетик ва тахлилий рақамларнинг олиб борилишини назарда

тутадиган бухгалтерлик ахбороти ҳосил бўлиши тўғрилигини текшириш ва тасдиқлаш имконини беради.

Молия ҳисоботларида келтириладиган бухгалтерлик ахбороти қуйидаги талабларни қондириши керак: келтирилаётган маълумотларини таққослай олишлик: доимий бўлиши, яъни танланган даврда қабул қилинган методология ва ҳисоб процедураларидан фойдаланиши керак: аҳамиятли, яъни ундан фойдаланиш муайян даражада молия ҳисоботида келтириладиган фаолият кўрсаткичлари ва натижаларига таъсир қилиш мумкин.

Молия ҳисоботида келтириладиган ҳисоб ахбороти консерватив бўлиши керак, яъни активлар, мулкни баҳолашда, одатда, жоиз ва ҳоллардан энг паст танланади, бу агарда активлар ёки мулкнинг бозор нархи таннархдан юқори бўлса, яъни ҳисоботда бойликлар, энг паст баҳода, яъни таннарх бўйича кўрсатилади. Аксинча, яъни агарда активлар ёки мулкнинг бозор нархи таннархдан паст бўлса, унда бу бойликлар бозор нархларида акс эттирилади. Ушбу хусусият активлар ва мулкни баҳолашда эҳтиёткорликни таъминланганидек, фойда миқдорини аниқлашда ҳам муҳим ўрин тутади. Молия ҳисоботларида келтириладиган бухгалтерлик ахбороти тўла ва ахборот фойдаланувчилари учун зарурий манбаларни энг кўпини ўз ичига олган бўлиши керак.

Ахборотларга қизиқиш қуйидаги мазмунда берилиши талаб этилади:

- инвесторлар ва уларнинг вакиллари улар томонидан қўйилган инвестициялардан кутилаётган даромадлар ва хатарлар ҳақидаги ахборотлар ҳақида;
- инвестициялар бўйича имкониятлар ва уларни идора этилиши ҳақида;
- ташкилотларнинг дивиденд тўлай олиш қобилияти ҳақида кабилар.

Молия ҳисобини ташкил этишдаги концепцияларни рўёбга чиқаришда қуйидаги талаблар ҳисобга олинади:

- ташкилотнинг мажбуриятлари ва мол-мулклари шу ташкилотдаги мулк эгаларининг мажбуриятлари ва мол-мулкдан алоҳида ҳисобга олинади;
- ташкилот ўзининг фаолиятини кузатилган келажақда ҳам давом эттиради, бу ташкилотнинг фаолиятини тўхтатиш ёки ликвидация қилиш каби ниятлари мавжуд бўлмайди, шу билан бирга ўрнатилган қонун-қоидалар бўйича мажбуриятлар тўланиб борилади;
- ташкилот томонидан танлаб олинган ҳисоб сиёсати жорий йилнинг кейингисига нисбатан, бир ташкилот чегарасида, шунингдек ўзаро боғлиқ ташкилотлар миқёсида қўлланилади.

Молия ҳисоботини ташкил этиш ва молия ҳисоботини тузиш концепциясининг асосий принципларидан яна бири ҳар бир хўжалик операциясини, хўжалик фактини иқтисодий мазмун ва икки хиллик хусусиятдан келиб чиқиб, молия ҳисобининг бир хил суммада акс эттиришга имкон берадиган қўш ёзув услубини қўллаш ҳисобланади.

Синтетик ва таҳлилий рақамлар ёрдамида ташкил этилажак тизимни бухгалтерлик ҳисоби молия ҳисоботида умумлаштирилган корхона мулки ва унинг шаклланиш манбалари ҳақидаги аниқ пухта ахборотни олишга имкон беради.

Молия ҳисоби ва ҳисоботи асосида ўтказиладиган корxonанинг молиявий аҳволини таҳлил қилиш имкониятининг мавжудлиги ҳам асосий қоида ҳисобланади. Корxonанинг молиявий аҳволини таҳлил қилиш, баланс активлари ликвидлигини аниқлаш, ишлаб чиқариш заҳиралари ва бошқа моддий бойликларнинг нақдлигини аниқлаш, шунингдек қатор коэффицентларни ҳисоблашни назарда тутати.

Молиявий ҳисоботдан нафақат корхона ичида фойдаланиш, балки у асосан ташқи фойдаланувчиларга йўналтирилганлиги сабабли, халқаро қоида ва стандартларга мувофиқ ўтказилиши лозим бўлган аудиторлик текшируви зарурлигини ҳам характерлайди.

Аудитор хулосаси мустақил аудиторлик фирмаси томонидан молия ҳисоботида изохларни акс эттирган ҳолда тузилади. Шунингдек, молия ҳисоби ва ҳисоботи тизимини ташкил этиш пайтида инфляцияни ҳисобга олиш муҳим масала ҳисобланади.

Молия ҳисобининг қабул қилинган принциплари мамлакатларнинг кўпчилигида бошланғич нархларга асосланган кўрсаткичларни ўз ичига олган молия ҳисоботлари (молия ведомостлари)га йўналтирилган.

Бундай ёндашув икки сабаб билан тушунтирилади, бошланғич нархлар, корхона битим содир этилган сониясида тўловни амалга оширган ёки маблағларни олган ҳақиқий нархларни ифодалайди: бошланғич нархлар, одатда, мустақил шериклар ўртасида тижорат битимининг тузилиши натижаси ҳисобланади ва шунинг учун ҳолис ва текшириб тўлайдиган молия операцияларининг кўрсаткичларидан иборат бўлади.

Республикамизда бозор муносабатларига асосланган бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботи тизимига ўтиш бўйича ислохотлар олиб борилмоқда. Чунки халқаро стандартларга мос бухгалтерия ҳисоби, ҳисоботи ва уларнинг таҳлилисиз корxonалар фаолиятини ташкил этиш ва ривожлантириш мумкин эмас.

Мустақиллик йилларида республикамизда бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботини халқаро стандартлар даражасига чиқариш борасида талайгина ишлар қилиб келинмоқда. Молиявий ҳисоботлар тизимидаги ўзгаришлар ҳисоб тизимида қўлланила бошланиши бўлди. Булардан ташқари бухгалтерия ҳисоби ва аудит бўйича Миллий Стандартларнинг ишлаб чиқилиши ва қабул қилиниши натижасида республикамининг бухгалтерия ҳисоби ва аудит тизимида қатор янгиланишлар содир бўлди. 1996 йил 30-августда қабул қилинган «Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида»ги қонунга мувофиқ Ўзбекистон Республикаси халқаро андозалари асосида бухгалтерия ҳисобининг миллий стандартларини ишлаб чиқди. Ҳозирги вақтда бизда бухгалтерия ҳисоби миллий стандартларининг (БХМС) 17 та стандарти Ўзбекистон Республикаси Молия Вазирлиги томонидан тасдиқланган ва Ўзбекистон Республикаси Адлия Вазирлигида рўйхатдан ўтган.

№ 1 (БХМС) Ҳисоб сиёсати ва молиявий ҳисобот. Бу стандартда ҳар бир хўжалик юритувчи субъект ўзига хўжалик юритиш хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда қўшимча счётлардан фойдаланиш ва ҳисоб сиёсатини ўзи белгилаб олиши айтиб ўтилган.

№ 2 (БҲМС) Асосий хўжалик фаолиятдан олинган даромадлар. Бу стандартга хўжаликка келиб тушадиган даромадларнинг аниқланиши ва даромад турлари берилган.

№ 3 (БҲМС) Молиявий натижалар тўғрисида ҳисобот. Бу стандартда хўжалик юритувчи субъектларнинг оладиган молиявий натижаси ҳақида тушунчалар берилган.

№ 4 (БҲМС) Товар-моддий захиралар. Бу стандартда хўжалик юритувчи субъектларнинг моддий захиралари ҳақида кўрсатмалар берилган.

№ 5 (БҲМС) Асосий воситалар. Бу стандартда хўжалик юритувчи субъектларининг асосий воситалари эскиришини ҳисобга олиш, уларнинг дастлабки қиймати, қайта тиклаш қиймати, қолдиқ қиймати бўйича ҳисоблаш йўллари кўрсатилган.

№ 6 (БҲМС) Лизинг ҳисоби. Бу стандартда хўжалик юритувчи субъектларнинг лизинг операциялари бўйича тушунчалар улар билан операцияларни ҳисобга олиш тартиблари берилган.

№ 7 (БҲМС) Номоддий активлар. Бу стандартда хўжалик юритувчи субъектларнинг номоддий активлари ҳақида тушунчалар, номоддий активларни ҳисобга олиш тартиблари берилган.

№ 8 (БҲМС) Консолидаллашган молиявий ҳисоботлар ва шўъба хўжалик жамиятларига кўйилган инвестициялар ҳисоби. Бу стандартда хўжалик юритувчи субъектларнинг шўъба корхоналарида ҳисоб юритиш тартиби уларнинг молия ҳисоботини тузиш имкониятлари кўрсатилган.

№ 9 (БҲМС) Пул оқими тўғрисида ҳисобот. Бу стандартда хўжалик юритувчи субъектларнинг пул маблағлари бўйича, валюта маблағлари бўйича ва бошқа пул оқимлари бўйича операцияларини ҳисобга олиш тартиблари кўрсатилган.

№ 10 (БҲМС) Давлат субсидиялари ҳисоби ва давлат ёрдамни изоҳлаш. Бу стандартда хўжалик юритувчи субъектларга давлат субсидияси берилганда ва давлат томонидан берилган ёрдамни ҳисобга олиш ишларини юритиш тартиблари кўрсатилган.

№ 11 (БҲМС) Илмий-тадқиқот ва тажриба-конструкторлик ишларига қилинган харажатлар. Бу стандартда хўжалик юритувчи субъектларнинг илмий-тадқиқот ва тажриба-конструкторлик қайта ишлаш харажатларини ҳисобга олиш тартиблари берилган.

№ 12 (БҲМС) Молиявий инвестициялар ҳисоби. Бу стандартда хўжалик юритувчи субъектларнинг узоқ муддатли ва қисқа муддатли молиявий инвестициялар бўйича юритиладиган операциялари ҳақида тушунча берилган.

№ 16 (БҲМС) Бухгалтерия баланси тузилган санадан кейинги кутилмаган ҳодиса ва хўжалик фаолиятида содир бўладиган воқеалар. Бу стандартда хўжалик юритувчи субъектларда кутилмаган шароитларни ҳисобга олиш ва бухгалтерия балансини туздандан кейин хўжаликда бўладиган воқеаларни ҳисобга олиш тартиблари кўрсатилган.

№ 17 (БҲМС) Капитал қурилиш бўйича пудрат шартномалари. Бу стандартда хўжалик юритувчи субъектларда капитал қурилишида пудрат шартномаси асосида ҳисоб юритиш тартиблари кўрсатилган.

№ 19 (БҲМС) Инвентаризацияни ташкил этиш ва ўтказиш. Бу стандартда хўжалик юритувчи субъектларнинг инвентаризация ташкил этиш ва ўтказиш тартиблари бўйича тушунчалар берилган.

№ 20 (БҲМС) Кичик тадбиркорлик субъектлари томонидан соддалаштирилган ҳисоб юритиш ва ҳисобот тузиш тартиби тўғрисида. Бу стандартда хўжалик юритувчи субъектларнинг кичик тадбиркорлик субъектларининг ҳисоботини тузиш тартиблари кўрсатилган.

№ 21 (БҲМС) Хўжалик юритувчи субъектлар молиявий-хўжалик фаолиятининг бухгалтерия ҳисоби ҳисобварақлар режаси ва уни қўллаш бўйича йўриқнома. Бу стандартда хўжалик юритувчи субъектларнинг янги счётлар режасини қўлланилиши бўйича кўрсатмалар берилган. 2002 йил 1-январдан бошлаб Республикамиз бухгалтерия ҳисобини юритишда янги счётлар режаси асосида янги ҳисобот тузиш шаклларида бухгалтерия ҳисобининг миллий стандартларига мос ҳисоб-китоб ишларини бошлайди.

1.3. Ўзбекистон Республикасида бухгалтерия ҳисобига доир меъёрий ҳужжатлар

Мустақиллик йилларида бухгалтерия ҳисобининг ривожланишига назар ташлар эканмиз, унда услубий ва ташкилий жиҳатдан катта ўзгаришлар рўй берганлигини сезиш мумкин.

Бухгалтерия ҳисоби янги тизимининг шаклланишига энг аввало мамлакатимизда дунёнинг бошқа мамлакатлари билан олиб бораётган ўзаро манфаатли иқтисодий муносабатларининг аҳамиятини алоҳида таъкидлаш зарур. Чунки ушбу иқтисодий муносабатларнинг бевосита таъсири остида мамлакатимизда амал қилинаётган қонунлар ва корхоналарнинг молиявий фаолиятини тартибга солувчи меъёрий ҳужжатларни қайта кўриб чиқишга ва уларнинг аксариятини батамом янгидан яратишга тўғри келмоқда.

Мамлакатимизда бухгалтерия ҳисобининг бозор муносабатлари талаблари асосида ислоҳ қилишнинг тўртта босқичда амалга оширилиши режалаштирилган:

1. Бухгалтерия ҳисобининг қонуний асосларини яратиш;
2. «Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида»ги Қонун асосида бухгалтерия ҳисобининг миллий стандартларини ишлаб чиқиш;
3. Бухгалтерия ҳисобининг миллий стандартларини қўллаш бўйича йўриқнома ва услубий тавсиялар ишлаб чиқиш;
4. Юқоридаги қонуний ва меъёрий ҳужжатлар асосида корхоналарнинг иш ҳужжатларини, яъни корхоналарнинг ҳисоб сиёсатини ишлаб чиқиш.

Ушбу дастур асосида республикамизда бухгалтерия ҳисобининг услубий ва ташкилий масалалари бўйича анча ишлар қилинди. Жумладан, «Бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботи тўғрисида»ги Низом, «Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва уни сотиш бўйича маҳсулот (иш, хизмат) таннархига киритиладиган харажатлар таркиби ва молиявий натижаларнинг шаклланиши тартиби тўғрисида»ги Низом, «Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг Қонуни, «Бухгалтерия ҳисобининг миллий стандартлари». № 1 сонли «Ҳисоб сиёсати ва молиявий ҳисобот» № 2, № 3, № 4, № 5, каби қонуний ва меъёрий ҳужжатлар ишлаб чиқилиб, қабул қилинди.

Бу ҳужжатлар ичида Ўзбекистон Республикасининг «Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида»ги қонунининг бухгалтерия ҳисобини ривожлантиришдаги роли бекиёсдир. Чунки ушбу қонуний ҳужжатда биринчи марта республикамизда бухгалтерия ҳисобининг ҳуқуқий асосларини яратиш билан биргаликда корхона раҳбарлари ва мутахассисларга бухгалтерия ҳисобининг услубий ва ташкилий масалаларини ечишда етарли даражада ҳуқуқ ва имтиёзлар берилди. Ушбу ҳуқуқ ва имтиёзлардан фойдаланиш тартиби эса № 1 сонли «Ҳисоб сиёсати ва молиявий ҳисобот» андозасининг 1-50-бандларида ёритиб берилган. Унда ҳар бир корхона мустақил равишда ўзининг бухгалтерия ҳисоби тизимини, яъни ҳисоб сиёсатини ишлаб чиқиши ва эълон қилиши мумкинлиги белгилаб қўйилган.

Бухгалтерия ҳисобини бундай тарзда йўлга қўйилишининг моҳияти шу билан характерланадики, унда давлат томонидан ўрнатилган бухгалтерия ҳисобини юриштининг умумий қоидаларига асосланган ҳолда ҳар бир корхона ишлаб чиқариш ва молиявий фаолиятида кўзланган мақсадга эришиш учун бухгалтерия ҳисоби бажариши лозим бўлган вазифалардан келиб чиққан ҳолда мустақил равишда ҳисоб тизимини ишлаб чиқади.

Корхоналарга бундай ҳуқуқ ва имтиёзларнинг берилиши мамлакатимизда бухгалтерия ҳисобининг халқаро андозаларига ўтишнинг ижобий натижаси, деб қараш мумкин. Чунки бухгалтерия ҳисоби халқаро андозаларининг биринчиси «Ҳисоб сиёсати» деб аталади.

Бугунги кунда «Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида»ги Қонун, Солиқ кодекси корхоналардан ҳисоб сиёсатини ишлаб чиқиш ва амалга оширишни талаб қилмоқда. Ўзбекистон Республикасининг Молия вазирлиги томонидан ишлаб чиқилган, бухгалтерия ҳисобининг 21 бўлимдан иборат биринчи миллий андозаси 1998 йилда кучга кирган бўлиб, мазкур андоза ҳисоб сиёсатини ишлаб чиқишни, шунингдек, уни рўёбга чиқаришнинг омиллари ва тартибини регламентга солади.

Айтиб ўтилган меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлардан келиб чиққан ҳолда, ҳисоб сиёсати деганда, хўжалик юритувчи субъектнинг раҳбари бухгалтерия ҳисобини юритиш ва молиявий ҳисобот тузиш учун қабул қилинган усулларнинг йиғмаси тушунилади, молиявий ҳисобот шу усулларга ва уларнинг қоидалари ва асосларига мувофиқ тузилади, деб таъриф берилади.

Иқтисодий адабиётда у қуйидагича талқин қилинади. Корхонанинг ҳисоб сиёсати–бу корхона томонидан умум қабул қилинган қоидалар ва ўз фаолиятининг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиқиб эълон қилинадиган бухгалтерлик ҳисобини олиб боришнинг муайян услублари ва шакллариининг мажмуидир.

Корхонанинг ҳисоб сиёсати расмий ҳужжат саналади. У бош бухгалтер томонидан ишлаб чиқилади ҳамда бошлиқнинг буйруғи ёки фармойиши билан тасдиқланади.

Корхонада келаси йил учун «Ҳисоб сиёсати» йилнинг охирида тайёрланади. Демак, у корхонанинг навбатдаги йилда бухгалтерия ҳисобини олиб бориш бўйича ўзига хос режаси ҳисобланади.

Корхонанинг ҳисоб сиёсати йил мобайнида доимийлик тусида бўлиши керак. Объектив сабабларсиз уни ўзгартириш мумкин эмас. Меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларга биноан, қуйидаги ҳоллардагина тасдиқланган ҳисоб сиёсатига ўзгартиришлар киритиш мумкин:

- корхона қайта ташкил этилганда, яъни, қўшилганда ёки ажралиб чиққанда;
- мулк эгалари ўзгарганда;
- давлат қонунлари ўзгарганда;
- ҳисобни олиб боришининг янги шакллари ва усуллари жорий этилганда.

Ҳисоб сиёсатига киритилган барча ўзгартиришлар асосланган бўлиши ҳамда корхона раҳбарининг буйруғи ёки фармойиши билан тасдиқланиши керак.

Ҳисоб сиёсати расмий ҳужжат сифатида мажбурий тартибда қуйидаги органлар: юқори турувчи ташкилотга, солиқ инспекциясига, банкка, ижтимоий суғурта, статистика бошқармаси идораларига топширилади.

У сўров ва талаб бўйича прокуратура, суд ва арбитраж органларига, инвесторлар, акциядорлар, кредит берувчилар, аудиторлик фирмаси ва бошқа фойдаланувчиларга ҳам тақдим этилиши мумкин. Ҳисоб сиёсати корхона ходимлари учун очик бўлиши лозим.

Корхона ҳисоб сиёсатидан фойдаланувчи ҳар бир шахс ўз мақсадлари йўлида уни ўрганади ва фойдаланади. Масалан, солиқ инспекцияси ундан солиқлар бўйича тақдим этилган ҳисоб-китобларнинг ишончилигини, корхонада уларни ҳисобга олиб боришнинг тўғрилигини назорат қилиш мақсадларида фойдаланади. Банклар учун эса, корхонанинг ҳисоб сиёсати нақдга ва нақдсиз ҳисоб-китоблар, касса операцияларини олиб бориш қоидаларига риоя этилишини назорат қилиш учун керак. Аудиторлик фирмаси ҳисоб сиёсати қандай тузилганлиги, шунингдек, корхона томонидан унга риоя этилиши даражаси ҳақида хулоса беради. Инвесторлар, акциядорлар, кредиторлар эса, ўз маблағларини сарфлаш, шартномалар, битимлар тузиш тўғрисида бир қарорга келишидан олдин корхона ҳисоб сиёсатини ўрганадилар.

Шундай қилиб, корхона ҳисоб сиёсати молиявий ҳисобнинг назарий, услубий, техник, ташкилий томонларини қамраб олади.

Назарий қисм молиявий ҳисобнинг асосий қоидалари, низомлари ва илмий қоидаларини ўз ичига олади.

Ҳисобнинг услубий томони мулк ва мажбуриятларни баҳолашнинг усуллари, мулкнинг турли кўринишлари бўйича амортизацияни ҳисоблаб ёзиш усуллари, фойда, даромадни ҳисоблаб чиқариши услублари ва ҳақларни назарда тутати.

Эндиликда ҳар қандай мулкчилик шаклидаги, ташкилий-ҳуқуқий тузилишдаги ва тармоққа тегишли корхоналар қуйидаги соҳалар бўйича ўз ҳисоб сиёсатини танлаб олишлари мумкин:

- асосий воситаларнинг амортизациясини ҳисоблаш;
- асосий воситаларни тузатишни ҳисобга олиш;
- материалларни сотиб олишни ҳисобга олиш;
- моддий айланма маблағларнинг ҳисобини ташкил қилиш ва баҳолаш;
- ишлаб чиқариш харажатларини ҳисобга олиш;
- материаллар, тугалланмаган ишлаб чиқариш, тайёр маҳсулот, жўнатилган товарларни баҳолаш;
- ишлаб чиқарилган тайёр маҳсулотни ҳисобда акс эттириш;
- маҳсулот (ишлар, хизматлар) реализациясини ҳисобга олиш;
- даргумон қарзлар бўйича ҳар хил захира (резерв) ларни яратиш;
- соф фойда ҳисобидан ҳар хил фондларни ҳосил қилиш ва бошқа масалалар бўйича.

Ҳисобнинг техник томони молиявий ҳисобни олиб боришнинг шакли (қўлланилажак бухгалтерлик регистрлари тизими) ни бухгалтерлик хизматининг ташкилий тадбирларини, унинг бошқарув тизимидаги ўрни бу тизимнинг бошқа элементлари ва бўғинлари билан ўзаро алоқаси ва ўзаро таъсири, бўлинмалар билан бозор иқтисодиётнинг юзага келиши ва шаклланиши учун хос бўлган ўзаро алоқаларни ўз ичига олади.

Ҳисоб сиёсатининг техник жиҳатини янада ойдинроқ ёритадиган бўлсак, унинг техник аспектига қуйидаги масалалар киритилади:

- марказлаштирилган счётлар режаси асосида ишчи счётлар режасини ишлаб чиқиш;
- бухгалтерия ҳисобининг шакллари танлаш;
- бухгалтерия ҳисобида ҳужжатлар айланиши;
- мулк ва мажбуриятни инвентаризация қилиш;
- ички ишлаб чиқариш ҳисоботи.

Ҳисоб сиёсатининг ташкилий аспектида бухгалтерия ҳисобининг ечилиши зарур бўлган масалалари қуйидагилардан иборат:

- бухгалтерия хизматининг ташкилий шакллари;
- бухгалтерия хизматининг таркиби ва ҳисобни марказлаштириш даражаси;
- корхона бўлинмаларини алоҳида балансга ўтказиш.

Юқорида учта гуруҳга кирувчи муаммоларнинг энг оптимал равишда ҳал қилиниши корхона ҳисоб сиёсатининг муваффақиятли амалга оширилишини таъминлайди. Чунки ҳисоб сиёсатининг дастлабки босқичи ёки унинг услубий аспектида бухгалтерия ҳисобининг асосий вазифаси, яъни у бажариши зарур бўлган ёки ҳал қилиб бериши лозим бўлган ҳисоб жараёнлари кўрсатилган бўлса, ҳисоб сиёсатининг иккинчи босқичида ушбу вазифаларни амалга ошириш учун зарур техник усуллар белгилаб берилади.

Иккинчи босқичда биринчи босқичда белгилаб берилган вазифаларни бажариш учун технологик жараён ишлаб чиқилади.

Учинчи босқичда, яъни ҳисоб сиёсатининг ташкилий аспектида ушбу технологик жараённи бажарувчи ижрочилар ва уларнинг хизмат вазифалари аниқ белгиланиши зарур.

«Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида»ги қонунга мувофиқ корхоналарда бухгалтерия ҳисобини қуйидаги шаклларда ташкил қилиш мумкин:

- мустақил бўлинма ҳисобланган бухгалтерияни ташкил қилиш;
- шартнома асосида ихтисослашган профессионал ташкилотга бухгалтерия ҳисобини юритишни топшириш;
- мутахассисларга шартнома асосида бухгалтерия ҳисобини юритишни топшириш.

Албатта, бухгалтерия ҳисобини ташкил қилишнинг биринчи шаклини йирик ва ўрта корхоналарда қўлланилиши табиийдир. Чунки бу корхоналарда бухгалтерия ҳисобида бажариладиган ҳисоб ишлари ҳажми анча катта ва мураккаб бўлиб, ихтисослашган ҳисоб бўлинмаси—бухгалтерияни билишини талаб қилади.

Бухгалтерия ҳисобини ташкил қилишни иккинчи ва учинчи шакллари кичик корхоналарда амалга оширилиши мумкин.

Корхона мустақил равишда бухгалтерия ҳисобини ташкил қилишнинг у ёки бу шаклини топмайди. Ҳар қандай шароитда бухгалтерия ҳисобини юритиш ва унинг аҳволи учун жавобгарлик корхона раҳбарининг зиммасига юклатилади. Чунки бухгалтерия ҳисобини юритиш учун зарур бўлган шароитлар ва унинг қонуний-норматив базасининг моддий жиҳатларини таъминлаш, мутахассислар ва бош бухгалтерни танлаш ва тайинлаш корхона раҳбарининг зиммасига юклатилади.

Корхоналарда бухгалтерия ҳисобини тўғри ташкил қилиш учун бухгалтерия аппарат ва унинг таркибини оптимал белгилаш катта аҳамиятга эга.

Бухгалтерия аппарати ва унинг таркибини белгилашда корхонада ишлаб чиқариш фаолиятининг ҳажми ва унинг таркиби бевосита таъсир кўрсатади. Чунки корхонада ишлаб чиқариш ҳажми катта бўлса, бухгалтерия ҳисоби ўзининг назорат қилиш ва маълумот бериш вазифасини бажариши учун бухгалтерия аппарати ва таркибини шунга мос равишда ташкил қилиши зарур.

Шунингдек, бухгалтерия аппарати ва таркибини ташкил қилишга корxonанинг молиявий ва инвестицион фаолияти ҳам маълум даражада таъсир кўрсатади.

Корхоналардаги шарт-шароитлардан келиб чиқиб, бухгалтерия ҳисоби марказлаштирилган, марказлаштирилмаган ва аралаш шаклларида ташкил қилиниши мумкин.

Бухгалтерия ҳисоби марказлаштирилган шаклда ташкил қилинганда бухгалтерия ягона бўлинма бўлиб, фаолият кўрсатади ва барча ҳисоб ишлари бухгалтерлар ўртасида тақсимланади. Бунда бухгалтерларнинг иш жараёнидан самарали фойдаланиш

имконияти вужудга келади. Бухгалтерия ҳисоби марказлаштирилмаган шаклда ташкил қилинганда марказий бухгалтерия билан биргаликда ишлаб чиқариш бўлинмаларида ҳам бухгалтерия ташкил қилинади. Бундай ҳолда ҳисобнинг оперативлиги ва таҳлилий маълумотлар бериш даражаси кескин ортади.

Бухгалтерия ҳисоби аралаш шаклда ташкил қилинганда марказий бухгалтериядан ташқари фақат корхонанинг йирик ишлаб чиқариш бўлинмаларида бухгалтерия ташкил қилинади.

Корхона ҳисоб сиёсатининг барча услубий, техник ва ташкилий томонлари ёритиб берилгандан сўнг у раҳбарнинг буйруғи ёки фармойиши билан расмийлаштирилади ва юридик кучга эга бўлади.

1.4. Ҳисоб сиёсати ва молиявий ҳисобнинг асосий тамойиллари

Хўжалик юритувчи субъектнинг ҳисоб юритиш сиёсати субъект томонидан молиявий ҳисоботни тайёрлаш ва тузишда қўлланиладиган ўзига хос қоидалар ва амалий ёндашувларни ифодалайди.

Хўжалик юритувчи субъектнинг ҳисоб сиёсати субъект раҳбари томонидан «Ҳисоб юритиш сиёсати ва молиявий ҳисобот» номли 1-сон БҲМА асосларида тақдим этиладиган молиявий ҳисоботнинг йилма-йил қиёсланиши учун тузилади. Ҳисоб юритиш сиёсати шундай ташкил қилиниши керакки, унда молиявий ҳисобот барча учун қулай бўлган БҲМА асосида тузилиши мумкин бўлсин.

Хўжалик юритувчи субъектнинг ҳисоб сиёсати қуйидагича бўлиши лозим:

- фойдаланувчилар эҳтиёжлари учун аҳамиятли;
- ишончли бўлиши;
- айнан шундай фаолият юритувчи бошқа субъектларнинг молиявий ҳисоботларини таққослаш имкониятини бериши;
- тушунарли ва оддий бўлиши шарт.

Бухгалтерия ҳисобини юритиш ва ҳисобот тузишни ташкил қилишнинг аниқ йўналиши бўйича субъектнинг ҳисоб юритиш сиёсати шакллантирилишида Ўзбекистон Республикасининг «Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида»ги қонун ҳужжатларини қўллаш лозим.

Корхонанинг ҳисоб юритиш сиёсатини танлаш ва асослашга қуйидаги омиллар таъсир этади:

- мулкчилик шакли ва ташкилий-ҳуқуқий шакл;
- фаолият тури ёки тармоқ бўйсунуви;
- ишлаб чиқариш кўлами ҳамда ишловчи ходимларнинг сони;
- солиқ солиш тизими билан муносабат (ҳар хил солиқлардан озод бўлиш, солиқ ставкалари, солиқ солиш бўйича имтиёзлар);

- бозор муносабатларига ўтиш шароитида ҳаракат қилиш эркинлигининг даражаси;
- молия-хўжалик фаолиятининг ривожланиш стратегияси (узоқ келажакда корхонанинг иқтисодий ривожланиш масалалари ва мақсадлари, сармояларнинг кутилаётган йўналишлари, келажакдаги масалаларни ечишдаги тактик ёндошувлар);
- бошқарув фаолиятининг техник жиҳатдан қуролланганлиги;
- корхонани маълумотлар билан таъминлашнинг самарали тизимининг мавжудлиги;
- бухгалтерия ходимларининг малака даражаси, корхона раҳбарларининг ташаббускорлиги, талабчанлиги ҳамда тадбиркорлиги;
- корхона иши самарасидан моддий манфаатдорлик ва мажбуриятлар бўйича моддий жавобгарлик тизими.

Корхона раҳбари юқоридаги омилларни ҳисобга олган ҳолда ҳисоб юритиш сиёсатини асослаши ва тўғри ёндашиши мумкин. Махсус БХМАлар бўлмаганда, корхона раҳбари ҳисоб юритиш сиёсатини ишлаб чиқишда ўз тушунчаларидан фойдаланишга ҳақли, чунки у фойдаланувчилар учун молиявий ҳисоботлардан фойдали ахборотларни бера олади. Ўз тушунчаларини қўллаш жараёнида корхона раҳбари БХМАнинг шу каби масалалар бўйича талаблари ва кўрсатмаларини, Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги томонидан эълон қилинган ҳар қандай бошқа ахборотни, Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги томонидан белгиланган активлар, мажбуриятлар, даромадлар ва харажатлар учун уларни аниқлаш, акс эттириш ва ўлчаш баҳоларини, капиталнинг асосий жаҳон молиявий бозорлари томонидан қабул қилинган тармоқ амалиётини кўриб чиқади.

Ҳисоб юритиш сиёсатини шакллантиришда бухгалтерия ҳисобини юритиш учун танланган усуллар маъмурий ҳужжат эълон қилинган йилдан кейинги йилнинг 1 январидан бошлаб қўлланилади, ҳисобот йили давомида янги тузилган хўжалик юритувчи субъектлар бундан мустасно.

Янги тузилган хўжалик юритувчи субъект биринчи ҳисоботини эълон қилгунга қадар, ўзи танлаган ҳисоб юритиш сиёсатини расмийлаштиради ва уни юридик шахс мақомини олган вақтдан бошлаб, 90 кун ичида амалга оширади. Субъект томонидан танланган ҳисоб юритиш сиёсати юридик шахс мақомига эга бўлган вақтдан (давлат рўйхатидан ўтгандан) кейин қўлланилиши мумкин.

Календарь йили давомида ҳисоб юритиш сиёсати ўзгартирилмайди.

Куйидаги ҳолларда хўжалик юритувчи субъектнинг ҳисоб юритиш сиёсатида ўзгаришлар бўлиши мумкин:

- субъект қайта ташкил этилганида;
- мулкдорлар ўзгарганида;

- Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари ва Ўзбекистон Республикасида бухгалтерия ҳисоботини меъёрий тартибга солиш тизимида ўзгаришлар бўлганида;
- Бухгалтерия ҳисобининг янги омилларини ишлаб чиқишда.

Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари билан боғлиқ бўлмаган ҳисоб сиёсатидаги ўзгаришларнинг оқибатлари бухгалтерия ҳисоби юритишда ўзгартирилган омилларнинг қўлланилиш куни (ойнинг биринчи санаси)дан субъект томонидан текширилган қиймат кўринишида баҳоланиши керак.

Хўжалик юритувчи субъектнинг ҳисоб юритиш сиёсати 1-сон БҲМАнинг 16-50 бандларида ва «Молиявий ҳисоботни тайёрлаш ва тақдим этишнинг концептуал асослари»да келтирилган асосий тамойилларга асосан аниқланиши мумкин:

- ҳисоблаш тамойили;
- икки ёқлама ёзиш усули;
- узлуксизлик;
- хўжалик муомалалари, активлар ва пассивларнинг пулдаги баҳоси;
- ишончлилик;
- эҳтиёткорлик;
- мазмуннинг шаклдан устунлиги;
- кўрсаткичларнинг қийсийлиги;
- молиявий ҳисоботнинг бетарафлиги;
- активлар ва пассивларнинг аниқ баҳоси;
- ҳисобот даври даромад ва харажатларининг мослиги;
- тушунарлилик, оддийлик;
- аҳамиятлилик;
- муҳимлик;
- ҳаққоний, холис тақдим этиш;
- тугатилганлик;
- изчиллик;
- ўз вақтидалик;
- оффсеттинг (ўзаро қопланиш);
- холислик (объективлик).

Ҳисоблаш қондаси. Ҳисоблаш қондасига асосан активлар, пассивлар, ўз капитали, даромадлар, харажатлар, хўжалик муомалалари ва ҳодисалар содир этилган пайтда бухгалтерия ҳисобида кўрсатилади, улар бўйича пул маблағлари ёки уларнинг эквиваленти олинган ёки тўланган вақт бундан мустасно.

Бухгалтерия ёзувлари ҳисобда ҳисоблаш тамойилидан фойдаланилган ҳолда, хўжалик муомалаларининг содир бўлиш вақтида амалга оширилади. Бу тамойилга мувофиқ,

маҳсулот харидорга берилгандан кейингина реализация қилинган ҳисобланади, яъни юкланган (туширилган) маҳсулотнинг қиймати реализациядан олинган тушум ҳисобланади. Ижара ҳақи ўзи тўланиши лозим бўлган даврдаги харажат сифатида ижарачининг бухгалтерия регистрларида мос равишда акс эттирилиши лозим. Шундай қилиб, ҳисоблаш тамойили субъектнинг даромадлари ва харажатлари тегишли бўлган келиб тушиш санасидан қатъий назар, ҳисобот даврида акс эттирилишини билдиради.

Молиявий ҳисобот, пул оқимлари тўғрисидаги ҳисоботдан ташқари, ҳисоблаш қондаси асосида тузилади.

Икки ёқлама ёзиш усули. Икки ёқлама ёзиш усули билан ҳисоб юритиш қондаси хўжалик юритувчи субъект бухгалтерия муомалаларини икки ёқлама ёзиш тизими асосида юритиш кераклигини билдиради. Икки ёқлама ёзиш тизими бир хил муомала бўйича айнан бир хил суммани бухгалтерия ҳисобининг икки ҳисобварағида – бирининг дебети ва бошқасининг кредитида акс эттирилишидан иборат бўлади.

Узлуксизлик. Узлуксизлик тамойили бухгалтерия ҳисобини юритиш муддати хўжалик юритувчи субъектнинг фаолият кўрсатиш муддатига мос келиши кераклигини, яъни хўжалик юритувчи субъектда бухгалтерия ҳисоби уни тугатиш ёки банкрот бўлгунига қадар олиб борилиши кераклигини билдиради. Ўз фаолиятини тугатган кундан бошлаб хўжалик юритувчи субъект бухгалтерия ҳисобини юритишни такозо қилмайди.

Хўжалик муомалалари, активлар ва пасивларнинг пул баҳоси. Барча хўжалик муомалалари, активлар ва пасивлар ягона пул бирлигида баҳоланиши керак. Бу корхона мулкани, унинг мажбуриятларини баҳолаш, ҳар хил иқтисодий қарорлар қабул қилиш учун бошқа субъектлар фаолиятининг ўхшаш кўрсаткичлари билан таққослаш учун зарурдир.

Ўзбекистон Республикасида сўм ва унинг таркибий қисми – тийин пул ўлчови бўлиб ҳисобланади.

Айни вақтда, агар ресурслар, мажбуриятлар ва капитал чет эл валютаси эквивалентида сотиб олинган ёки киритилган бўлса, у ҳолда таҳлилий ҳисобда чет эл валютаси ҳисобини юритиш учун зарур.

Ишончлилик. Ахборотда жиддий ёки олдиндан ўйлаб киритилган хатолар бўлмаса ва фойдаланувчилар унга ишонсалар, у ишончли ҳисобланади. Хўжалик муомалалари ишончилигини бирламчи ҳисоб ҳужжатлари тасдиқлайди.

Молиявий ҳисоботлар ҳамда ҳисоб регистрларидаги маълумотларнинг ишончилиги учун жавобгарлик ҳисобот шакллари ва бошқа молиявий маълумотларни тузган ва имзолаган шахслар зиммасига юкланади.

Эҳтиёткорлик. Эҳтиёткорлик тамойили молиявий ҳисоботда активлар ва даромадларнинг орттирилган баҳоси ҳамда мажбуриятлар ёки харажатларнинг баҳосини пасайтириб кўрсатилишига йўл қўймасликни англатади. Ушбу тамойилни қўллаш яширин захираларни ҳосил қилиш ёки орттирилганлигини таъминлаш активлар ва даромадларни, мажбуриятлар ва харажатларни атайлаб пасайтириб ёки орттириб кўрсатиш ҳуқуқини бермайди.

Мазмуннинг шаклдан устунлиги. Бу тамойил, агар ахборот ишончли бўлсада, лекин юридик жиҳатдан нотўғри шаклда тақдим этилган бўлса ва қарор қабул қилиш учун

зарур бўладиган барча маълумотларни ўзида акс эттирсагина қўлланилади. Бундай ҳужжат маълумотлар қандай шаклда тақдим этилишидан қатъий назар ҳисобга олиниши керак.

Кўрсаткичларнинг қиёсийлиги. Молиявий ахборот фойдали ва мазмунли бўлиши учун ахборот ҳар хил ҳисобот даврлари бўйича қиёсий бўлиши керак. Молиявий ҳисоботда барча қиёсий ахборотни аввалги даврга нисбатан ҳамма маълумотлар бўйича ёритиш зарур. Ўтган давр молиявий ҳисоботида шарҳланган ва ёзма жорий ҳисобот даври учун тақдим этилган ҳамда янгиланган бўлиши керак, бу жорий ҳисобот даври молиявий ҳисоботларини ҳолис тақдим этилиши учун зарур бўлсагина амалга оширилади.

Молиявий ҳисоботнинг бетарафлиги. Молиявий ҳисоботда келтирилган ахборотларнинг ишончлилигини таъминлаш учун улар хатолардан ҳолис ва мустақил бўлиши, яъни фойдаланувчилардан қатъий назар молиявий ахборотларнинг бир хил кўринишда тақдим қилинишини таъминлаши керак.

Активлар ва мажбуриятларнинг ҳақиқий баҳоси. Активлар ва мажбуриятларнинг ҳақиқий баҳолаш шарти уларнинг ҳақиқий таннархи ёки сотиб олинган нархи баҳоланиши асоси бўлишини назарда тулади.

Ҳисобот даври даромадлари ва харажатлари мослиги. Ҳисобот даври даромадлари ва харажатлари мослиги фақат ушбу ҳисобот даврида даромад олишни таъминлаган харажатлар акс этирилишини билдиради. Агар айрим кўринишдаги харажатлар ва даромадларнинг бевосита боғлиқлигини аниқлаш қийин бўлса, харажатлар бир неча ҳисобот даврлари орасида тақсимотнинг бирон-бир тартиби асосида тақсимланади.

Тушунарлилик. Молиявий ҳисоботларда берилаётган ахборот фойдаланувчилар учун оддий ва тушунарли бўлиши керак. Натижада фойдаланувчиларга молиявий ҳисоботларни ўқий олиш талабини қўяди.

Аҳамиятлилик. Молиявий ахборотлар фойдаланувчилар қарорлар қабул қилиш жараёнида ёрдам бериши ва муомала молиявий-хўжалик фаолиятига тааллуқли воқеалари баҳоланишда ёрдам бериш эҳтиёжларини қондиришда аҳамиятли бўлиши керак.

Муҳимлик. Агар ахборотнинг муҳимлиги уни ўтказиб юборганида ёки нотўғри тасаввур қилинганда, молиявий ҳисоботлар асосида ахборотдан фойдаланувчилар томонидан иқтисодий қарорлар қабул қилишларига таъсир этса, ахборот муҳим ҳисобланади.

Муҳимлик тамойилига кўра молиявий ҳисоботларда ҳамда тушунтириш хатларида битта моддада бошқа унча муҳим бўлмаган бир хил типдаги моддаларнинг суммаси акс эттирилади.

Ҳаққоний ва ҳолис тақдим этиш. Молиявий ҳисоботлар фойдаланувчиларнинг турларидан қатъий назар, субъектнинг молиявий ҳолати, муомалалар натижалари, пул маблағлари ҳаракати ҳақида ҳаққоний, ҳолис тасаввур ҳосил қилиши керак.

Тугатилганлик. Ишончлиликини таъминлаш мақсадида молиявий ҳисоботдаги ахборот тўлиқ ва тугатилган бўлиши керак, яъни ҳисобот тузиш соҳасида жорий даврдаги

ҳамма муомалалар ҳисобга олинishi ва бухгалтерия ёзувлари амалга оширилиши ва тугатилиши шарт.

Изчиллик. Фойдаланувчилар хўжалик юритувчи субъектнинг молиявий аҳволидаги ўзгариш йўналишларини аниқлаш учун турли даврлардаги ҳисоботларни қиёслаш имкониятларига эга бўлишлари керак.

Молиявий ҳисобот бандларини тақдим этиш ва таснифлаш, агар хўжалик юритувчи субъектнинг муомалалари моҳиятидаги ва ҳисоботдаги шаклларни таҳлил қилиш тартиби ёки қонунда ва атроф-муҳитдаги жиддий ўзгаришлар ҳисоботни тақдим этиш турларини ўзгартириш лозимлигини тақозо этмаса, у ҳолда даврдан-даврга сақланиб қолиши лозим.

Ўз вақтидалик. Маълумот ўз вақтида тақдим этилсагина, фойдаланувчилар учун фойдали ҳисобланади. Молиявий ҳисобот тузилган кундан кейин фойдаланувчилар ихтиёрига белгиланган муддатда етказиб берилмаса, молиявий ҳисоботларнинг фойдалилиги пасайиб кетади. Ҳисобот маълумотлари асоссиз кечиктирилса, у ўз аҳамиятини йўқотган бўлади.

Оффсеттинг (ўзаро қоплаш). Активлар пасивлар ўртасида ўзаро қопланишни амалга ошириш мумкин эмас. Даромадлар ва харажатлар ҳисобланган бўлса, шунга қарамадан хўжалик юритувчи субъект молиявий ҳисоботлар изоҳида муҳимлик қоидасига асосан ушбу суммани ёритиш масаласини кўриши лозим.

Холислик (объективлик). Молиявий ҳисобот субъектнинг молиявий аҳволи, фаолиятининг молиявий натижалари ва пул маблағлари ҳақида холис ахборот бериши керак. Холислик қоидасига эришиш учун ҳар бир хўжалик юритувчи субъект бухгалтерия ҳисоби юритишда ва молиявий ҳисобот тузишда БХМА ва ҳисоб юритишнинг асосий тамойилларини қўллаши лозим.

1.5. Молиявий ҳисобот ва унинг таркиби

Молиявий ҳисоб молиявий ҳисобот деб номланадиган қатор ҳисоботларни тузиб топшириш билан яқунланади. Молиявий ҳисоботнинг мақсади хўжалик субъектининг молиявий аҳволи, фаолияти, молиявий аҳволидаги ўзгаришлар тўғрисидаги ахборотни тақдим этишдан иборат. Бироқ молиявий ҳисобот иқтисодий қарорлар қабул қилиш учун фойдаланувчиларга зарур бўлган бутун ахборотни ўз ичига олмайди, чунки ҳисобот асосан аввалги воқеаларнинг натижаларини акс эттиради.

Ўзбекистон Республикасининг «Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида»ги Қонунига мувофиқ (16-модда), йиллик молиявий ҳисобот қуйидаги шакллардан иборат бўлади:

- бухгалтерия баланси - 1-шакл;
- молиявий натижалар тўғрисида ҳисобот - 2-шакл;
- асосий воситалар ҳаракати тўғрисида ҳисобот - 3-шакл;
- пул оқимлари тўғрисида ҳисобот - 4-шакл;
- хусусий капитал тўғрисида ҳисобот - 5-шакл;
- дебиторлик ва кредиторлик қарзлари тўғрисида маълумотнома - 2а-шакл;
- изоҳлар, ҳисоб-китоблар ва тушунтиришлар.

Молиявий ҳисоботларнинг изоҳлари тушунтириш хати кўринишида мунтазам равишда тақдим этилади.

Изоҳлардаги маълумотлар тақдим этилган молиявий ҳисоботнинг ҳар бир тегишли банди кўрсатилган ҳолда берилиши керак.

Молиявий ҳисоботлар маълум бир ҳисобот даври ёки маълум бир ҳисобот санаси бўйича тузилади. Бунда бухгалтерия баланси ва счётлардаги қолдиқлар бўйича маълумотлар маълум бир санага тузилади, молиявий ҳисобот шаклларида қолганлари эса маълум бир давр учун тузилади.

Молиявий ҳисоботнинг ҳисобот даври 1 январдан 31 декабргача бўлган календарь йили ҳисобланади (1-БҲМС, 60-б).

Молиявий ҳисобот қонун ҳужжатларида кўрсатилган ҳолларда календарь йилидан фарқли равишда даврлар бўйича (ой, чорак учун) ҳам тақдим этилиши мумкин.

Молиявий ҳисоботлар учун ҳисобот куни ҳисобот даврининг охири календарь куни ҳисобланади. Субъектнинг йиллик бухгалтерия баланси учун ҳисобот куни 31 декабр ҳисобланади, молиявий натижалар тўғрисидаги йиллик ҳисобот учун ҳисобот даври 1 январдан 31 декабргача бўлган давр ҳисобланади.

Хўжалик субъектининг йиллик молиявий ҳисоботи мулк шаклидан қатъий назар, тўлиқ нусхаларда фойдаланувчиларга ҳисобот йилидан кейинги йилнинг (1-БҲМС, 62-63 банд) 25 февралгача бўлган муддатда тақдим этилади.

Даврий (чораклик) ҳисобот таркиби йиллик ҳисоботдан ҳисобот шакллари сонининг камайишига қараб фарқланади.

Чораклик молиявий ҳисобот ҳисобот чорагидан кейинги ойнинг 25-куни тугагач, тақдим этилади.

Чунончи, 1 ярим йил учун молиявий ҳисобот шу йилнинг 25 июлидан кечиктирмай тақдим қилиниши керак.

Таянч сўз ва иборалар

Молиявий ҳисоб

БҲМС

Молиявий ҳисобот

Офсеттинг

Молиявий ҳисобот шакллари   Молиявий ҳисобот даври

Концепция

Такрорлаш учун саволлар

1. Хўжалик юритувчи субъектларда бухгалтерия ҳисоби ишларини ташкил қилишга умумий раҳбарлик ким томонидан амалга оширилади ?
2. Бош бухгалтер қандай вазифаларини амалга оширади ?
3. Бухгалтерия аппарати қандай бўлимлардан ташкил топади ?
4. Ҳисоб юритиш сиёсати деганда нимани тушунасиз ?
5. Молиявий ҳисобнинг қандай тамойиллари мавжуд ?

Адабиётлар: 1, 2, 4, 9, 11, 12, 13.

2 - БОБ. АСОСИЙ ВОСИТАЛАР ҲИСОБИ

2.1. Асосий воситалар ҳисобининг аҳамияти ва вазифалари

Бозор иқтисодиёти шароитида корхоналар молия-хўжалик фаолиятини амалга оширишда асосий воситаларнинг ўрни ниҳоятда каттадир. Асосий воситалар корхонанинг ишлаб чиқариш жараёнида жуда катта роль ўйнайди, чунки улар барча корхона таянадиган ва корхонанинг ишлаб чиқариш қувватини баҳолаш мезони бўлган ишлаб-чиқариш техника базасини ташкил этади.

«Асосий воситалар» номли 5-сон БҲМАнинг 7-бандига асосан, асосий воситалар узок давом этадиган вақт мобайнида (бир йилдан ортиқ вақт давомида) моддий ишлаб чиқариш соҳасида ҳам, ноишлаб чиқариш соҳасида ҳам амал қиладиган, шунингдек, ижарага бериш учун фойдаланиладиган моддий активлардир.

Корхоналарда асосий воситаларни ҳисобга олиш қуйидагиларни таъминлаши лозим:

- асосий воситаларнинг ҳаракати билан боғлиқ муомалаларни ҳужжатларда ўз вақтида ҳамда тўғри расмийлаштириш;
- асосий воситаларнинг олинishi, жойи ўзгартирилишини тўғри ва ўз вақтида акс эттириш;
- асосий воситаларни бошқа активлардан ажратилган ҳолда гуруҳларга бўлиб, уларни ҳисобга олишни ташкил қилиш;
- асосий воситаларни жорий ҳисобда ҳамда бухгалтерия балансида тегишли андозаларга ва меъёрий ҳужжатларга асосан тўғри ва ўз вақтида баҳолаш;
- уларни сотиб олинганидан кейин ҳисобдан чиқарилишига қадар турган жойи (фойдаланиш жойи) бўйича мавжудлиги ва сақланишини, айрим ҳолларда уларнинг сақланиши учун маъсул бўлган шахслар бўйича назорат қилиш;
- асосий воситаларнинг эскиришини тўғри ва ўз вақтида ҳисоблаб чиқиш ҳамда уни ҳисобда тўғри акс эттириш;
- таъмирлаш бўйича харажатларни аниқлаш ва бу мақсадлар учун ажратилган маблағларнинг оқилона ишлатилишини назорат қилиш;
- эскирган, хўжалик учун ошиқча бўлган асосий воситаларни ўз вақтида ҳисобдан чиқаришни таъминлаш;
- ҳисобдан чиқарилган асосий воситалар бўйича молиявий натижаларни тўғри ва ўз вақтида аниқлаш.

2.2. Асосий воситаларни туркумлаш ва баҳолаш

Асосий воситалар бажарадиган вазифасига кўра ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш воситаларига бўлинади. Ишлаб чиқариш асосий воситалари бевосита моддий неъматларни яратишда иштирок этадиган воситаларидир. Ноишлаб чиқариш асосий воситалари гуруҳига уй-жой ҳамда коммунал-хўжалик, маиший хизмат, соғлиқни сақлаш, таълим ва бошқаларнинг асосий воситалари киритилади.

Ишлаб чиқариш ва хўжалик фаолиятида асосий воситалар объектлардан фойдаланиш даражасига кўра қуйидаги гуруҳларга бўлинади:

- фойдаланилаётган;
- захирада турган;
- ишламаётган асосий воситалар.

Асосий воситаларнинг бундай гуруҳланиши улардан фойдаланиш самарадорлигини баҳолаш, эскирган воситаларни алмаштириш, кераксиз асосий воситаларни бошқа корхонага бериш ёки сотиш тўғрисида қарор қабул қилиш, шунингдек уларнинг эскиришини тўғри ҳисоб-китоб қилиш учун зарур.

Асосий воситалар натурал-моддий таркибига кўра қуйидаги гуруҳларга бўлинади:

- ер;
- ерни ободонлаштириш бўйича капитал сарфлар;
- иморатлар;
- иншоотлар;
- узатувчи мосламалар;
- машина ва жиҳозлар;
- транспорт воситалари;
- асбоб-ускуналар;
- ишлаб чиқариш инвентарлари;
- хўжалик инвентарлари;
- иш ҳайвонлари ва маҳсулдор чорва;
- кўп йиллик дарахтлар;
- бошқа асосий воситалар.

Ер амалдаги қонунчиликка биноан корхонага мулк тарзида берилган ер майдонидир. Ўзбекистон Республикаси Ер кодексининг 17-моддасига биноан, «юримдик шахслар Ер кодекси ва бошқа қонун ҳужжатларига мувофиқ доимий эгалик қилиш, доимий фойдаланиш, муддатли (вақтинча) фойдаланиш, ижарага олиш ва мулк ҳуқуқи асосида ер участкаларига эга бўлишлари мумкин». Ернинг қийматига уни харид қилишда кўчмас мулк агентликларига тўланадиган комиссия тўловлар, адвокатлик хизмати учун ҳақ, харид қилишдаги солиқ тўловлари, дренаж қиймати, ерни тозалаш ва бошқа харажатлар қўшилади.

Ерни ободонлаштириш бўйича капитал сарфлар таркибига ернинг унумдорлигини ошириш, автомобиль ва бошқа транспорт турларига тўхташ жойларини барпо этиш ҳамда шунга ўхшаш бошқа харажатлар киради.

Иморатлар ҳамда биноларга ишлаб чиқариш корпуслари, цехлар, устахоналар, бошқарма бинолари, омборхоналар, турар-жой бинолари ва бошқа ишлаб чиқариш, маъмурий-хўжалик ва ижтимоий-маиший мақсадлардаги объектлар, шунингдек улардан тўғри фойдаланиш учун зарур бўлган жами коммуникация воситалари (иситиш, ёритиш, шамоллатиш, сув-газ таъминоти тизими, ички телефон ва сигнализация воситалари, лифт хўжалиги) киради.

Иншоотларга меҳнат жараёни ва унинг натижаларини ўзгартирмаган ҳолда ишлаб чиқариш жараёнларининг техникавий ёки умумий вазифаларини бажаришга хизмат қиладиган объектлар (нефть ва газ қудуқлари, шахта йўллари, автомобиль йўллари, кўприклар, эстакадалар, сув омборлари ва бошқалар) киради.

Узатувчи мосламаларга машина-двигателдан иш машиналарига электр, иссиқлик, механик энергияни узатишга, шунингдек суюқ ва газсимон моддаларни бир объектдан бошқа объектга етказиб беришга хизмат қиладиган қурилмалар (электр узатиш йўллари, қувур йўллари, иссиқлик ва газ тармоғи ҳамда бошқалар) киради.

Машина ва жиҳозлар асосий воситаларнинг энг асосий тури ҳисобланади ва ўз навбатида қуйидаги гуруҳлардан таркиб топади:

- куч машина ва жиҳозлари электр ва иссиқлик энергиясини ишлаб чиқарадиган ёки уни механик ҳаракат энергиясига айлантириб берадиган генератор-машиналар, двигатель машиналар (қозонхоналар, буғ двигателлари, турбиналар, куч трансформаторлари ва бошқалар)дир;
- иш машиналари ва жиҳозлари меҳнат предметларига механик, термик, кимёвий ёки бошқа йўсинда технологик ишлов беришга, уларни ишлаб чиқариш жараёнида қўзғатиш, қазиб олиш, эритиш, тайёрлашга хизмат қиладиган қурилмалар (станоклар, аппаратлар, агрегатлар)дир;
- ўлчов ва ростлаш асбоблари ҳамда қурилмалари ва лаборатория жиҳозлари фойдаланиладиган техника ишидаги турли параметр (кўрсаткич)ларни ўлчаш, ишлаб чиқариш жараёнларини бошқариш, хом-ашё, материаллар ва тайёр маҳсулотлар сифатини текшириш, намлик даражаси, шовқин таъсири ва бошқаларни ўлчашда ишлатилади. Уларга манометрлар, тарозилар, микроскоплар, диспетчерлик назорати ва бошқалар киради;
- ҳисоблаш техникаси маълумотларни электрон ҳисоблаш машиналарида қайта ишлайдиган воситалардир. Уларга компьютерлар, принтерлар ва бошқа компьютер воситалари киради;
- бошқа машина ва жиҳозларга юқорида санаб ўтилмаган машина ва жиҳозлар (ўт ўчириш ва бошқа махсус машиналар) киради.

Транспорт воситалари кишилар ҳамда юк ва турли мақсадлардаги нарсаларни ташишга мўлжалланган ҳаракат воситалари (темир йўл, сув, автомобиль, коммунал транспорти ва муҳим нефть қувур йўллари)дир.

Асбоб ва ускуналар қўл меҳнати жараёнида ишлатиладиган ёки иш қисмларини кучайтириш, ошириш учун машинага бириктириладиган воситалар (электродреллар, вибраторлар)дир.

Ишлаб чиқариш инвентарлари ишлаб чиқариш жараёнини енгиллаштиришда ишлатилади. Уларнинг таркибига бак, контейнер, инвентарь идишлари киради.

Хўжалик инвентари идора (офис) ишларини ва хўжаликни юритишда зарур бўлган меҳнат воситаларидир.

Иш ҳайвонлари ва маҳсулдор чорва ҳар бир етилган мол (от, хўкиз, сигир)лар бўлиб, алоҳида инвентарь объекти сифатида ҳисобда акс эттирилади.

Кўп йиллик дарахтлар алоҳида хиёбон, парк, боғдаги миқдори ва ёшидан қатъий назар экилган дарахтлар гуруҳидир.

Бошқа асосий воситаларга кутубхона воситалари, ижарага олинган асосий воситалар, консервациядаги асосий воситалар ва бошқалар киради.

«Асосий воситалар» номли 5-сон БХМАга биноан асосий воситалар қуйидаги баҳоларда баҳоланади:

- **Дастлабки қиймат;**
- **Сотиш қиймати;**
- **Тугатиш қиймати;**
- **Қолдиқ қиймати;**
- **Ўрнини қоплаш қиймати.**

Дастлабки қиймат — активни харид қилишда ҳақиқатда тўланган пул маблағлари ёки уни барпо этишда амалга оширилган ҳақиқий харажатлардир. Харид қилишнинг ҳақиқий қиймати асосий воситани харид қилиш ва уни ишлатиш учун тайёр ҳолга келтиришда қилинган барча харажатларни, яъни: харид нархи, юридик йиғимлар ва бошқа харажатларни ўз ичига олади. Ташкилот текинга олган асосий воситаларнинг дастлабки қиймати эксперт йўли билан бозор нархида баҳоланган қиймат бўйича тан олинади. Текинга олинган асосий воситани кирим қилинган санада амал қилган нарх асосида жорий бозор қиймати шакллантирилади. Амалдаги нарх тўғрисидаги маълумотлар ҳам ҳужжатлар ва эксперт йўли билан тасдиқланиши керак.

Сотиш қиймати асосий воситаларни битим пайтида манфаатдор тарафлар ўртасида айирбошлаш мумкин бўлган суммадир.

Тугатилиш қиймати чиқиб кетишга доир кутилаётган харажатларни чиқариб ташлаган ҳолда активнинг фойдали хизмати натижасида уни тугатиш пайтида пайдо бўладиган активларнинг тахмин қилинаётган қийматидир.

Қолдиқ қиймати актив ҳисоб ва ҳисоботда акс эттириладиган жамғарилган амортизацияни чиқариб ташланган ҳолда асосий воситаларнинг дастлабки ёки жорий қийматидир.

Ўрнини қоплаш қиймати корхона активдан кейинчалик фойдаланиш ҳисобига қоплашни мўлжаллаётган сумма, шу жумладан тугатилиш қиймати.

Асосий восита пулга харид қилинса, унинг қиймати контрактда иккиламчи бозорда фаол ишлаётган шу сингари активда аниқланган бозор нархи бўйича кўрсатилиши мумкин.

Асосий воситани хўжалик юритувчи субъектнинг ўзи томонидан яратилган ва уни яратиш чиқимларини аниқ белгилаш мумкин бўлган ҳолларда асосий восита ҳақиқий таннарх бўйича акс эттирилади.

Баъзи вақтларда асосий воситаларни қайта баҳолашга эҳтиёж туғилади. Асосий воситаларни қайта баҳолаганда асосий воситанинг бутун занжири қайта баҳоланиши керак. Қайта баҳолаш натижасида асосий воситанинг баланс қиймати кўпайган ҳолда ушбу кўпайиш аввалги баҳодан ошадиган суммада 8510-«Активларни қайта баҳолаш бўйича тузатишлар» ҳисобварағининг кредитида акс эттирилиши лозим. Қайта баҳолаш натижасида асосий воситанинг баланс қиймати камайган бўлса, бу камайиш аввалги баҳодан ошадиган суммада харажат сифатида тан олинади.

2.3. Асосий воситалар киримини ҳисобга олиш

Асосий воситаларни бухгалтерия ҳисобида ҳисобга олиш учун қуйидаги ҳисобварақлар очилган:

0110 - «Ер»;

0111 - «Ерни ободонлаштириш»;

0112 - «Молиявий лизинг шартномаси бўйича олинган асосий воситаларни ўзлаштириш»;

0120 - «Бинолар, иншоотлар ва узатувчи мосламалар»;

0130 - «Машина ва жиҳозлар»;

0140 - «Мебель ва офис жиҳозлари»;

0150 - «Компьютер жиҳозлари ва ҳисоблаш техникаси»;

0160 - «Транспорт воситалари»;

0170 - «Иш ҳайвонлари ва маҳсулдор ҳайвонлар»;

0180 - «Кўп йиллик экинлар»;

0190 - «Бошқа асосий воситалар»;

0199 - «Консервация қилинган асосий воситалар».

Ушбу ҳисобварақлар актив бўлиб, уларнинг дебет томонидаги сальдо корхонада мавжуд асосий воситаларнинг дастлабки қийматини акс эттиради. Асосий восита объектларининг кўпайиши ҳисобварақларнинг дебет томонида, камайиши эса кредит томонида акс эттирилади.

Асосий воситаларнинг кирим қилиниши қуйидаги кўринишларда бўлади:

- Корхона томонидан яратилиши;
- Бошқа корхоналардан сотиб олиш;
- Текинга олиш;
- Асосий воситаларни муассислар томонидан корхонанинг устав капиталига уларнинг улуши тарзида ёки акцияларнинг ҳақини тўлаш ҳисобига киритиш.

Асосий воситалар корхонага қабул қилинаётганда махсус тузилган комиссия томонидан асосий воситаларни қабул қилиш-топшириш далолатномасини тузиш билан расмийлаштирилади. Ушбу далолатномада асосий воситаларнинг дастлабки баҳоси, эскириш суммаси, қабул қилинаётган воситанинг қисқача тавсифи, комиссия аъзоларининг исми-шарифи, моддий жавобгар шахс томонидан қабул қилиниши кўрсатилади. Бунда ушбу далолатномага таърифловчи техник ва бошқа хужжатлар илова қилинади, далолатнома эса корхона раҳбари томонидан тасдиқланади.

Асосий воситаларни қабул қилиш-топшириш далолатномаси тасдиқлангандан сўнг корхона бухгалтериясига берилади, шу далолатнома асосида ҳар бир объектга инвентарь варақаси очилади.

Тегишли шартномалар асосида корхона мутахассислари ва четдан жалб этилган мутахассислар кучи билан барпо этилган асосий воситалар объектлари 0810-«Тугалланмаган қурилиш» ҳисобварағининг кредити билан корреспонденцияда 0110-0190-ҳисобварақлар дебети бўйича ҳақиқий таннархига қараб асосий воситалар сифатида кирим қилинади.

Корхонанинг ўз кучи билан қурилган асосий воситалар объектларининг баланс қийматига ўсиб боровчи якун билан барча бевосита харажатлар: материал, ишчи кучи ва бошқа харажатлар, шунингдек қурилиш жараёнига бевосита дахлдор бўлган қўшимча харажатлар киритилади.

Ўсиб боровчи якун билан ҳисобланган харажатлар қурилиш давомида 0810-«Тугалланмаган қурилиш» ҳисобварағида акс эттирилади. Қурилиш тугаллангунига қадар бино 0120-«Бинолар, иншоотлар ва узатувчи мосламалар» ҳисобварағида ҳисобга олинмайди, чунки у ҳали фойдаланишга топширилмаган. Қурилиш тугалланганидан кейин ва фойдаланишга топширилганида 0810-ҳисобварақда жамланган барча харажатлар суммаси 0120-«Бинолар, иншоотлар ва узатувчи мосламалар» ҳисобварағига ўтказилади ҳамда кейинги ойдан бошлаб ундан амортизация ҳисобланиши лозим.

Мисол. «Бобур» ҳиссадорлик жамияти цех биносини ўз кучи билан қуриб, фойдаланишга топширди. Қурилишга сарфланган жами харажат 92179000 сўмни ташкил қилди. Ушбу муомалага ҳисобда қуйидагича проводка берилади:

Д-т 0120 - «Бинолар, иншоотлар ва узатувчи мосламалар» - 92179000 сўм;

К-т 0810 - «Тугалланмаган қурилиш» - 92179000 сўм.

Бошқа корхона ва шахслардан сотиб олинган асосий воситаларни 0820-«Асосий воситаларни сотиб олиш», 0840-«Асосий подани шакллантириш», 0890-«Бошқа капитал қўйилмалар» ҳисобварақларининг кредити билан корреспонденцияда 0110-0190-ҳисобварақлар дебети бўйича кирим қилинади.

Мисол. «Бобур» ҳиссадорлик жамияти янги ишлаб чиқариш фаолияти учун бино сотиб олди, унинг харид қиймати - 2000000 сўм, брокер хизмати учун 20000 сўм ҳамда юрист хизматига 15000 сўм тўлаган, ҳужжатларни расмийлаштиришга 25000 сўм харажат қилинган. Ушбу муомалага ҳисобда қуйидагича проводка берилади:

- бино харид қилинди:

Д-т 0820 - «Асосий воситаларни сотиб олиш» - 2060000 сўм;

К-т 5110 - «Пул маблағлари» - 2060000 сўм.

- бино балансга қабул қилинди:

Д-т 0120 - «Бинолар, иншоотлар ва узатувчи мосламалар» - 2060000 сўм;

К-т 0820 - «Асосий воситаларни сотиб олиш» - 2060000 сўм.

Фойдаланишга қабул қилинган асосий воситалар бўйича ҚҚС уларнинг дастлабки қийматини кўпайтиради ҳамда эскириш қийматини оширган ҳолда, корхона харажатларига секин-аста ўтказилади.

Бошқа корхона ёки жисмоний шахслардан текинга, шунингдек, ҳукумат органларининг субсидияси сифатида олинган асосий воситалар 8530-«Текинга олинган мол-мулк» ҳисобварағи билан корреспонденцияда 0110-0190-ҳисобварақлар дебети бўйича кирим қилинган санада эксперт йўли билан, бозор қиймати бўйича белгиланган баҳода акс эттирилади.

Мисол. Транспорт воситаси бепул олинди. Ушбу муомалага ҳисобда қуйидагича проводка берилади:

Д-т 0160 - «Транспорт воситалари»;

К-т 8530 - «Текинга олинган мол-мулк».

Амалдаги солиқ қонунчилигига мувофиқ, бепул олинган асосий воситаларнинг қолдиқ қиймати (идора ичида бериладиганидан ташқари) фойда (даромад) солиғини ҳисоблаш базасига киритилади ва ундан солиқ ундирилади.

Таъсисчилар устав капиталига улуш сифатида киритган ёки акциялар ҳақини тўлаш ҳисобига берган асосий воситаларни кирим қилиш 4610-«Муассисларнинг устав сармоясига улушлар бўйича қарзлари» ҳисобварағи кредити ҳамда 0110-0190-ҳисобварақлар дебетида акс эттирилади.

Мисол. Компаниянинг муассисларидан бири устав капиталини шакллантириш бўйича қарзини транспорт воситасини қўшиш йўли билан узди. Қиймати - 2000000 сўм. Ушбу муомалага ҳисобда қуйидагича проводка берилади:

Д-т 0160 - «Транспорт воситалари» - 2000000 сўм;

К-т 4610 - «Муассислар қарзлари» - 2000000 сўм.

2.4. Асосий воситалар амортизацияси (эскириши) ҳисоби

Амортизация асосий воситанинг фойдали хизмат муддати давомида амортизация қийматини мунтазам равишда тақсимлаш ва кўчириш кўринишида эскиришнинг қиймат ифодасидир. Асосий воситанинг амортизация қиймати тахмин қилинаётган тугатилиш қийматини чиқариб ташлаган ҳолда активнинг дастлабки қиймати ёки молиявий ҳисоботларда кўрсатилган қиймат ўрнини босадиган бошқа қийматнинг суммасидир.

Асосий воситанинг эскириши билан амортизация ўртасида мустаҳкам алоқа бор. Бирок улар бир хил тушунчалар эмас. Эскириш асосий воситаларидан фойдаланиш вақтида уларнинг техник ишлаб чиқариш хоссаларини аста-секин йўқотиш жараёнини акс эттиради.

Амортизация анча мураккаб жараён бўлиб, истеъмол қилинган асосий воситалар қийматини уларнинг эскиришига мувофиқ равишда маҳсулот таннархига, давр харажатларига ўтказиш, истеъмол қилинган асосий воситаларнинг ўрнини қоплаш мақсадида пул фондиди жамғариш жараёнини акс эттиради. Демак, эскириш амортизациянинг дастлабки шарт-шароитидир.

Асосий воситаларнинг эскириши икки хил бўлади:

1. Жисмоний эскириш;
2. Маънавий эскириш.

Жисмоний эскириш деб, асосий воситаларнинг атмосфера шароитлари таъсирида ва улардан фойдаланиш жараёнида унинг моддий тузилишида ички ўзгаришлар (занглаш, чириш) содир бўлганда бошланғич ҳолатининг йўқолишига айтилади. Жисмоний эскириш асосий воситалардан фойдаланиш жараёнида ҳам, улар фойдаланмаётган ҳолларда ҳам содир бўлиши мумкин.

Асосий воситаларнинг маънавий эскириши деб, уларнинг техникавий тавсифи ҳамда иқтисодий самарадорлигининг давр талабидан, яъни ҳақиқатдан орқада қолишига айтилади. Маънавий эскириш икки хил бўлиши мумкин. Биринчиси - шу каби асосий воситаларни қайта ишлаб чиқаришнинг арзонроққа тушиши натижасида улар қийматининг камайиши бўлса, иккинчиси - янги ва илғорроқ асосий воситаларни жорий қилиш ва уларнинг техникавий жиҳатдан орқада қолиши натижасида қийматининг пасайиб кетиши ҳисобланади.

Умуман олганда, асосий воситаларга эскириш ҳисоблашнинг асосий мақсади бу турдаги активларни қайта тиклаш ва қайта ишлаб чиқаришдир.

Ўзбекистон Республикаси Солиқ Кодексининг 23-моддасига биноан асосий воситаларнинг амортизация нормалари қуйидагича белгиланган:

Асосий воситалар гуруҳлари	Амортизация нормаси
1. Енгил автомобиллар, такси, йўлларда фойдаланиладиган автотрактор техникаси, махсус асбоб-ускуна, инвентарь ва жиҳозлар, компьютерлар, периферия қурилмалари ва маълумотларни қайта ишлаш ускуналари	20 фоиз
2. Юк автомобиллари, автобуслар, махсус автомобиллар ва автотиркамалар, саноатнинг барча тармоқлари, металл қуйиш корхонаси учун машиналар ва ускуналар, темирчилик-пресслаш ускуналари, қурилиш ускуналари, қишлоқ хўжалик машиналари ва ускуналари, офис учун мебель	15 фоиз
3. Темир йўл, денгиз, дарё ва ҳаво транспорти воситалари, куч-қувват берадиган машиналар ва ускуналар: иссиқлик-техника ускуналари, турбина ускуналари, электрдвигателлари ва дизель генераторлар, электр узатиш ва алоқа қурилмалари, трубопроводлар	8 фоиз
4. Бинолар, иншоотлар ва иморатлар	5 фоиз
5. Бошқа гуруҳларга киритилмаган, амортизация қилинадиган активлар	10 фоиз

Асосий воситаларга эскириш ҳисоблашда «Асосий воситалар» номли 5-сон БҲМАга ҳамда Ўзбекистон Республикасининг Солиқ Кодексига амал қилиш лозим.

Қуйидаги асосий воситаларга амортизация ҳисобланмайди:

- Ер;
- Маҳсулдор ҳайвонлар, буқа ва ҳўкизлар;
- Кутубхона фонди;
- Бюджет ташкилотлари, шу жумладан, илмий-тадқиқот, конструкторлик ва технологик ташкилотларнинг воситалари;
- Белгиланган тартибда консервацияга ўтказилган асосий воситалар;
- Тўлиқ амортизацияланган асосий воситалар.

Узоқ муддатли ижара ҳолларида ижарага олинган асосий воситалар бўйича амортизация ажратмаларини ижарага олувчи ўтказди. Қисқа муддатли ижарада амортизация ажратмаларини ижарага берувчи ҳисоблайди.

Амортизацияланувчи қиймат мунтазам равишда асосий воситани фойдали ишлатишнинг бутун даврига тақсимланади. Амортизация турли хил усулларни қўллаш йўли билан амалга оширилади:

Тўғри чизикли усул асосий воситани фойдали ишлатишнинг бутун даври мобайнида эскиришнинг доимий суммаларини ҳисоблаб ёзишдан иборат.

Камайиб борувчи қолдиқ усули бўйича мунтазам ҳисоблаб ёзилаётган суммалар фойдали ишлатиш муддати давомида камаяди.

Бажарилган ишлар ҳажмига мутаносиб равишда ҳисоблаб ёзиш усулига биноан амортизация миқдори фақат асосий восита қанча марта ишлатилишига ёки қанча маҳсулот бирлиги ишлаб чиқарилиши кутилаётганига боғлиқ бўлади.

Кумулятив усулда амортизация суммаси ҳисоблаш коэффициентининг махражи бўлган объектнинг хизмат муддати йиғиндиси билан аниқланади. Бу коэффициентнинг суратида объектнинг хизмат муддати охиригача қоладиган йиллар сони тескари тартибда кўрсатилади.

Амортизацияни ҳисоблашда унинг тугатилиш қийматига эътибор бериш лозим. Агар бошқа суммани ишончли тарзда ҳисоб-китоб қилиш мумкин бўлмаса, асосий воситанинг қолдиқ қиймати нолга тенг бўлади.

Тўғри чизикли усулда амортизация ҳисоблаш. Тўғри чизикли усул деб тугатилган қиймати айрилган асосий воситалар объекти қийматини даврлар бўйича фойдаланиш муддати давомида тенг нисбатда ҳисоблаш усулига айтилади. Амортизация суммаси амортизацияланаётган қийматни (тугатиш қиймати айрилган объектнинг дастлабки қийматини) кўзда тутилган фойдаланиш даврлари сонига бўлиш йўли билан топилади:

Йиллик амортизация суммаси = (дастлабки қиймати – тугатиш қиймати) / хизмат қилиш муддати.

Мисол. «Бобур» ҳиссадорлик жамиятида асосий воситага эскириш ҳисоблаш бўйича қуйидаги маълумотлар мавжуд;

- Асосий воситанинг баланс қиймати - 50000 минг сўм;
- Тугатилиш қиймати - 2000 минг сўм;
- Хизмат муддати – 5 йил.

Й и л л и к а м о р т и з а ц и я с у м м а с и = (5 0 0 0 0 - 2 0 0 0) / 5 = 9 6 0 0 м и н г с ў м .

Амортизацияни тўғри чизиқли усулда ҳисоблаш жадвали

Йиллар	Баланс қиймати	Йиллик амортизация суммаси	Жамғарилган амортизация	Қолдиқ қиймати
1 - йил	50000	9600	9600	40400
2 - йил	50000	9600	19200	30800
3 - йил	50000	9600	28800	21200
4 - йил	50000	9600	38400	11600
5 - йил	50000	9600	48000	2000

Амортизацияни тўғри чизиқли усулда ҳисоблашда унинг суммаси фойдаланиш муддати давомида бир хил бўлади, жамғарилган эскириш бир текисда ошиб боради, қолдиқ қиймати эса, баҳоланган тугатиш қийматига етгунча бир текисда камайиб боради.

Бажарилган иш ҳажмига кўра амортизация ҳисоблаш. Бажарилган иш ҳажмига нисбатан амортизацияни ҳисоблаш усули асосий воситаларнинг ҳар ҳисобот йилида бажарган ишининг ҳисобига асосланган. Мазкур усул билан эскиришнинг ҳар йилги қийматини ҳисоблаш учун жами фойдаланиш муддати давомида умумий баҳоланган ишлаб чиқаришни ҳамда ҳар бир аниқ йилдаги ишлаб чиқаришни олдиндан аниқлаш лозим. Ишлаб чиқариш сифатида ишлаб чиқарилган маҳсулот, ишланган соатлар миқдори ва ҳоказолар олиними мумкин.

Корхонада шу давр мобайнида 480000 сўмлик маҳсулот ишлаб чиқарилди. 1-йилда - 80000, 2-йилда - 120000, 3-йилда - 100000, 4-йилда – 80000, 5-йилда - 100000 минг сўмлик маҳсулот ишлаб чиқарилди. Маҳсулот бирлигига кетган амортизация харажатлари қуйидагига тенг:

$$(50000 - 2000) / 480000 = 0,1 \text{ ҳар бир сўмлик маҳсулот учун.}$$

Бажарилган иш ҳажмига кўра амортизация ҳисоблаш жадвали

Йиллар	Баланс қиймати	Ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажми	Йиллик амортизация суммаси	Жамғарилган амортизация	Қолдиқ қиймати
1 - йил	50000	80000	8000	8000	42000
2 - йил	50000	120000	12000	20000	30000
3 - йил	50000	100000	10000	30000	20000
4 - йил	50000	80000	8000	38000	12000
5 - йил	50000	100000	10000	48000	2000

Бажарилган иш ҳажмига кўра амортизация ҳисоблаш усули объектлардан фойдаланиш муддати, уларнинг тузилиш хусусиятлари билан чекланган ҳамда мазкур активларнинг хўжалик фаолияти ҳажми йилма-йил ўзгарган ҳолларда қўлланилади.

Қолдиқли камайиш усулида амортизация ҳисоблаш. Камайиб борувчи қолдиқ усули активдан фойдаланиш муддатида амортизация суммасининг доимо камайиб боришини ифодалайди. Ушбу усулда эскириш меъёри асосий воситаларнинг қолдиқ қийматига кўпайтирилади. Одатда, бу усулда амортизация меъёри икки ҳисса қилиб олинади.

Қолдиқли камайиш усулида амортизация ҳисоблаш жадвали

Йиллар	Баланс қиймати	Йиллик амортизация суммаси	Жамғарилган амортизация	Қолдиқ қиймати
1 - йил	50000	$(40\% \times 50000) = 20000$	20000	30000
2 - йил	50000	$(40\% \times 30000) = 12000$	32000	18000
3 - йил	50000	$(40\% \times 18000) = 7200$	39200	10800
4 - йил	50000	$(40\% \times 10800) = 4320$	43520	6480
5 - йил	50000	4480	48000	2000

Кумулятив усулда амортизация ҳисоблаш. Кумулятив усул (йиллар йиғиндиси усули)да ҳар йилги амортизация меъёри амортизация муддати якунига қадар қолган амортизацияланаётган қийматнинг бўлаги сифатида белгиланади. Бўлак амортизация ҳисобининг тугагунича қолган тўлиқ йиллар йиғиндисини амортизация муддатини белгилайдиган йилларнинг тартиб сонига бўлиб аниқланади.

5 йил фойдаланиш муддатига мўлжалланган асосий воситалар учун йиллик рақамлар йиғиндиси қуйидагича бўлади:

$$5 + 4 + 3 + 2 + 1 = 15 \text{ йил.}$$

Кумулятив усулда амортизация ҳисоблаш жадвали

Йиллар	Баланс қиймати	Йиллик амортизация суммаси	Жамғарилган амортизация	Қолдиқ қиймати
1 - йил	50000	$(5 / 15 \times 48000) = 16000$	16000	34000
2 - йил	50000	$(4 / 15 \times 48000) = 12800$	28800	21200
3 - йил	50000	$(3 / 15 \times 48000) = 9600$	38400	11600
4 - йил	50000	$(2 / 15 \times 48000) = 6400$	44800	5200
5 - йил	50000	$(1 / 15 \times 48000) = 3200$	48000	2000

Жадваллардан кўриниб турибдики, амортизация ҳисоблашнинг охириги икки усулида асосий воситалардан фойдаланиш муддатининг бошида ҳисобланган амортизация ажратмалари объект хизмат муддатининг охирида ҳисобланган амортизация қийматидан ортиқ бўлади.

Ушбу усуллар ишлаб чиқаришга тааллуқли асосий воситаларни ҳисоблаш учун қўлланилади, чунки мазкур воситалардан фойдаланишнинг биринчи йилларида самаралироқ фойдаланилади ва таъмирлашга харажатлар унчалик кўп бўлмайди. Кейинги йилларда амортизация харажатлари камаяди, таъмирлаш харажатлари эса одатда ошиб боради.

Асосий воситалар бўйича амортизация ажратмалари улар ҳисоблаб ўтказилган ҳисобот даврида бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботида акс эттирилади. Асосий воситаларнинг айрим объектлари бўйича ажратмалар тегишли суммаларни жамғариш йўли билан ёки объектларнинг дастлабки қийматини камайтириш йўли бухгалтерия ҳисобида акс эттирилади.

Асосий воситаларнинг эскиришини ҳисобга олиш учун ҳисобварақлар режасида қуйидаги ҳисобварақлар очилган:

0211 - «Ерни ободонлаштиришнинг эскириши»;

0212 - «Молиявий лизинг шартномаси бўйича олиниб ўзлаштирилган асосий воситаларнинг эскириши»;

0220 - «Бинолар, иншоотлар ва узатувчи мосламаларнинг эскириши»;

0230 - «Машина ва жиҳозларнинг эскириши»;

0240 - «Мебель ва офис жиҳозларининг эскириши»;

0250 - «Компьютер жиҳозлари ва ҳисоблаш техникасининг эскириши»;

0260 - «Транспорт воситаларининг эскириши»;

0270 - «Иш ҳайвонларининг эскириши»;

0280 - «Кўп йиллик экинларнинг эскириши»;

0290 - «Бошқа асосий воситаларнинг эскириши»;

0299 - «Молияланадиган лизинг шартномаси бўйича олинган асосий воситаларнинг эскириши».

Ушбу ҳисобварақларнинг кредитида асосий воситаларга ҳисобланган ва ҳисобланаётган эскириш суммалари кўрсатилади. Ҳисобварақларнинг дебитида асосий воситани ҳисобдан чиқариш пайтида унга ҳисобланган эскириш суммасининг ҳисобдан чиқарилиши акс эттирилади.

Асосий воситаларга эскириш ҳисобланганида, эскириш суммалари харажатларга ўтказилади. Эскириш суммаси ишлаб чиқариш харажатларига ўтказилганида қуйидагича ёзув қилинади:

Д-т Ишлаб чиқариш харажатлари ҳисобварақлари

К-т Асосий воситалар эскиришини ҳисобга олувчи ҳисобварақлар.

Агарда эскириш давр харажатларига ўтказилса қуйидагича ёзув қилинади:

Д-т 9420-«Маъмурий-бошқарув харажатлар»

К-т Асосий воситалар эскиришини ҳисобга олувчи ҳисобварақлар.

2.5. Асосий воситаларни ҳисобдан чиқаришни ҳисобга олиш

Маҳсулот ишлаб чиқариш, ишларни бажариш ёки хизмат кўрсатиш ёхуд ташкилотни бошқариш учун фойдаланилмаётган асосий воситалар объектларининг қиймати бухгалтерия балансидан ҳисобдан чиқарилиши керак.

Қуйидаги хўжалик операциялари натижасида асосий воситалар объектларининг қиймати корхона активлари таркибидан чиқиб кетади:

- реализация қилинганда;
- бундан буён фойдаланиш мақсадга мувофиқ эмаслиги сабабларига кўра ҳисобдан чиқарилганида;
- чет корхона ва шахсларга бепул берилганида;
- бошқа корхоналарнинг устав капиталига улуш сифатида қўшилганида;

- молиявий лизинг шартномасига кўра топширилганида;
- камомад ёки йўқотиш аниқланганида.

Асосий воситалар чиқиб кетганида уларнинг дастлабки қиймати асосий воситаларни ҳисобга олишнинг тегишли ҳисобварақлари кредитидан 9210-«Асосий воситаларнинг реализацияси ва бошқача чиқиб кетиши» ҳисобварағи дебетига ҳисобдан чиқарилади. Асосий воситаларни четга сотишдан тушган тушум 9210-«Асосий воситаларнинг реализацияси ва бошқача чиқиб кетиши» ҳисобварағи кредити бўйича 4890-«Бошқа шахсларнинг қарзлари-жорий қисми» ва 0990-«Бошқа узоқ муддатли дебиторлик қарзлари» ҳисобварақлари дебети билан корреспонденцияда акс эттирилади.

Асосий воситалар чиқиб кетганида улар бўйича ҳисобланган эскириш суммаси 0210-0290-ҳисобварақлари дебетидан 9210-«Асосий воситаларнинг реализацияси ва бошқача чиқиб кетиши» ҳисобварағи кредитига ҳисобдан чиқарилади.

Тўлиқ амортизация қилинмаган асосий воситаларнинг реализация қилинишидан кўрилган фойда (зарар) реализация қилинадиган асосий воситаларнинг бошланғич (тиклаш) қиймати, ҚҚС (фақат ҚҚС тўловчилари учун) ҳамда сотиш харажатлари ва тушумларига тўғриланган, ойнанинг 1-санасига ҳисобланган эскириш ўртасидаги фарқ сифатида аниқланади.

Мисол. «Бобур» ҳиссадорлик жамиятида май ойида компьютер ҳисобдан чиқарилди: баланс қиймати 120000 сўм, эскириш қиймати 30000 сўм.

Асосий воситанинг сотиш қиймати 80000 сўм. Молиявий натижани аниқлаб, муомалага қуйидагича проводка берамиз:

- компьютернинг сотиш қийматига:

Д-т 4890-«Бошқа шахсларнинг қарзлари-жорий қисми» - 200000 сўм

К-т 9210-«Асосий воситаларнинг реализацияси ва бошқача чиқиб кетиши» - 200000 сўм.

- баланс қиймати ҳисобдан чиқарилди:

Д-т 9210-«Асосий воситаларнинг реализацияси ва бошқача чиқиб кетиши» - 120000 сўм

К-т 0130-«Машина ва жиҳозлар» - 120000 сўм.

- эскириш қиймати ҳисобдан чиқарилди:

Д-т 0230-«Машина ва жиҳозларнинг эскириши» - 30000 сўм

К-т 9210-«Асосий воситаларнинг реализацияси ва бошқача чиқиб кетиши» - 30000 сўм.

- ҚҚС ҳисоблаб ёзилди. ҚҚС суммаси асосий воситаларнинг шартномавий қиймати ва қолдиқ қиймати ўртасидаги фарқдан аниқланади. Солиққа тортиладиган оборот $200 - (120 - 30) = 110000$ сўмдан иборат.

$$\text{ҚҚС} = 110000 \times 20 / 100 = 22000 \text{ сўм};$$

Д-т 9210-«Асосий воситаларнинг реализацияси ва бошқача чиқиб кетиши» - 22000 сўм

К-т 6410-«Бюджетга тўловлар бўйича қарзлар» - 22000 сўм.

- Асосий воситани сотишдан фойда олинди $(200000 + 30000 - 120000 - 22000) = 88000$ сўм:

Д-т 9210-«Асосий воситаларнинг реализацияси ва бошқача чиқиб кетиши» - 88000 сўм.

К-т 9310-«Асосий воситаларнинг реализацияси ва бошқача чиқиб кетишидан фойда» - 88000 сўм.

Тўлиқ амортизация қилинган асосий воситаларни бепул беришдан кўрилган зарарлар мазкур асосий воситаларнинг бошланғич (тиклаш) қиймати ҳамда берилган ойдан олдинги ойнинг 1-санасига ҳисоблаб ёзилган ва бераётган тараф томонидан тўланадиган ҚҚС суммасига кўпайтирилган эскириш ўртасидаги фарқ сифатида аниқланади.

Мисол. Бошланғич қиймати 70000 сўм бўлган станок бошқа корхонага бепул берилган, эскириш суммаси-30000 сўм.

Бунда асосий воситаларнинг қолдиқ қиймати ҚҚСга тортиш объекти бўлиб ҳисобланади, яъни $70000 - 30000 = 40000$ сўм.

Ҳисоблаб ёзилган ҚҚС суммаси $= 40000 \times 20 / 100 = 8000$ сўм.

Асосий воситани бепул беришдан кўрилган зарар суммаси қуйидагига тенг: $70000 - 8000 - 30000 = 32000$ сўм. Ушбу муомалаларга қуйидагича проводка берамиз:

- баланс қиймати ҳисобдан чиқарилди:

Д-т 9210-«Асосий воситаларнинг реализацияси ва бошқача чиқиб кетиши» - 70000 сўм

К-т 0130-«Машина ва жиҳозлар» - 70000 сўм.

- эскириш қиймати ҳисобдан чиқарилди:

Д-т 0230-«Машина ва жиҳозларнинг эскириши» - 30000 сўм

К-т 9210-«Асосий воситаларнинг реализацияси ва бошқача чиқиб кетиши» - 30000 сўм.

- ҚҚС ҳисобланди:

Д-т 9210-«Асосий воситаларнинг реализацияси ва бошқача чиқиб кетиши» - 8000 сўм

К-т 6410-«Бюджетга тўловлар бўйича қарзлар» - 8000 сўм.

- Станокни бепул беришдан зарар кўрилди $(70000 - 8000 - 30000) = 32000$ сўм:

Д-т 9430-«Бошқа операцион харажатлар» - 32000 сўм

К-т 9210-«Асосий воситаларнинг реализацияси ва бошқача чиқиб кетиши» - 32000 сўм.

Мол-мулкни бепул беришдан кўрилган зарарлар тескари ҳисоблаш йўли билан бераётган корхонада солиққа тортиладиган базага киритилади.

Асосий воситалар бошқа корхонанинг устав капиталига бадал сифатида киритилиши мумкин.

Мисол. Корхона бошқа корхонанинг устав капиталига бошланғич қиймати 350000 сўм бўлган, 500000 сўм шартнома баҳосига эга бўлган ҳамда эскириши 140000 сўм бўлган станокни улуш сифатида киритди. Ушбу муомалаларга қуйидагича проводкалар берилади:

- Бошланғич қийматни ҳисобдан чиқариш:

Д-т 9210-«Асосий воситаларнинг реализацияси ва бошқача чиқиб кетиши» - 350000 сўм

К-т 0130-«Машина ва жиҳозлар» - 350000 сўм.

- эскириш қиймати ҳисобдан чиқарилди:

Д-т 0230-«Машина ва жиҳозларнинг эскириши» - 140000 сўм

К-т 9210-«Асосий воситаларнинг реализацияси ва бошқача чиқиб кетиши» - 140000 сўм.

- шартномавий бозор баҳоси бўйича узоқ муддатли инвестициялар:

Д-т 0620-0690-«Узоқ муддатли инвестициялар» – 500000 сўм

К-т 9210-«Асосий воситаларнинг реализацияси ва бошқача чиқиб кетиши» – 500000 сўм.

- Шартнома қийматининг баланс қийматидан ошиб кетишининг акс эттирилиши:

Д-т 9210-«Асосий воситаларнинг реализацияси ва бошқача чиқиб кетиши» - 290000 сўм

К-т 8520-«Резерв капитали» - 290000 сўм.

Устав капиталига бадал киритишда шартнома қийматининг баланс қийматидан ошиб кетиши корхона даромади бўлиб ҳисобланмайди ва солиққа тортилмайди.

Асосий воситаларни молиявий лизинг шартномасига кўра топширишда асосий воситаларни жорий қийматигача қайта баҳолаш амалга оширилиши мумкин.

Асосий воситаларнинг бошланғич қиймати (агар топшириладиган объектдан фойдаланилмаган бўлса) ёки қолдиқ қиймати (агар топширишгача объектдан фойдаланилган бўлса) ва жорий қиймати орасидаги фарқ, улар молиявий лизинг шартномасига кўра топширилган тақдирда келгуси даврлар даромад (харажат)лари сифатида акс эттирилади. Лизинг тўлови ҳисоблаб ёзилиши давомида улар бир маромда (ҳар ойда) молиявий фаолиятдан олинган даромадга киритилади.

Мисол. Лизинг берувчи корхона бошланғич қиймати 350000 сўмлик бўлган ускунани молиявий лизинг шартномасига кўра топширади, 300000 сўмлик шартнома қиймати бўйича ҳисоблаб ёзилган эскириш 140000 сўм.

Проводкалар қуйидагича бўлади:

- шартнома баҳоси бўйича чиқиб кетиш ҳамда жорий ва узок муддатли қисмини ажратган ҳолда бутун лизинг даври учун белгиланган лизинг тўловларининг акс этиши:

Д-т 0920, 4810-«Молиявий лизинг бўйича олинган тўловлар» - 300000 сўм

К-т 9210-«Асосий воситаларнинг реализацияси ва бошқача чиқиб кетиши» - 300000 сўм.

- бошланғич қийматни ҳисобдан чиқариш:

Д-т 9210-«Асосий воситаларнинг реализацияси ва бошқача чиқиб кетиши» - 350000 сўм

К-т 0130-«Машина ва ускуналар» - 350000 сўм.

- ҳисобланган эскиришни ҳисобдан чиқариш:

Д-т 0230-«Машина ва ускуналарнинг эскириши» - 140000 сўм

Д-т 9210-«Асосий воситаларнинг реализацияси ва бошқача чиқиб кетиши» - 140000 сўм.

Асосий воситаларнинг чиқиб кетиши натижасини акс эттириш қуйидагича бўлади:

Д-т 9210-«Асосий воситаларнинг реализацияси ва бошқача чиқиб кетиши» - 90000 сўм

К-т 7230, 6230-«Муддати узайтирилган даромад» - 90000 сўм.

- лизинг тўловлари келиб тушганда:

Д-т 5110-«Ҳисоб-китоб счёти»

К-т 4810-«Лизинг бўйича олинган жорий тўловлар».

Бир вақтнинг ўзида молиявий фаолиятдан олинган даромаддан муддати узайтирилгани даромаднинг тегишли қисмини ҳисобдан чиқариш бухгалтерияда қуйидагича акс эттирилади:

Д-т 6230-«Муддати узайтирилган даромад»

К-т 9550-«Молиявий лизинг шартномасига кўра мол-мулкни топширишдан олинган даромад».

2.6. Асосий воситалар таъмирини ҳисобга олиш

Асосий воситалар фойдаланиш жараёнида уларнинг физик хосса ва сифатлари йўқолиб боради. Уларни тиклаш учун корхона таъмирлаш ишларини ўтказиши мумкин.

Асосий воситалар таъмирининг икки тури мавжуд:

1. Капитал таъмир;
2. Жорий таъмир.

Бир йилдан ортиқ муддатда ўтказиладиган машина ва жиҳозлар таъмири капитал таъмир ҳисобланади. Бу таъмирда агрегатни қисмларга ажратиш, барча эскирган деталь қисмларни алмаштириш ёки тиклаш, йиғиш, созлаш ва синаш ишлари бажарилади.

Бино ва иншоотларни капитал таъмирлашда эскирган конструкция ва деталлар таъмирланадиган объектлардан фойдаланиш имкониятларини яхшилайдиган янгилари ёки мустаҳкамроқ ва тежамлироқлари билан алмаштирилади.

Капитал таъмирда машина ва жиҳозлар узоқ муддатга тўхтатиб қўйилиши мумкин.

Жорий таъмир бир йилдан кам муддат ичида ўтказилади ҳамда машина ва жиҳозларни узоқ муддатга тўхтатиб қўйиш билан боғлиқ эмас.

Таъмир ишлари бошланишига қадар нуқсонлар кайдномаси асосида тузиладиган сметаларга мувофиқ ҳар бир объект бўйича норматив харажатлар миқдори аниқланади. Сметада таъмирнинг барча турлари учун харажатлар аниқ бир жиҳоз турини таъмирлашнинг меҳнатталаблигини тавсифлайдиган мураккаблик бирлигига тўғри

келадиган нормативлар бўйича ёки уларнинг тури ҳамда режалаштирилган иш ҳажми бўйича харажатлар меъёрлари асосида ҳисоблаб чиқарилади.

Корхона асосий воситаларини таъмирлаш пудрат ёки хўжалик усулида бажарилиши мумкин.

Пудрат усулида бажарилганда корхона таъмирлаш - қурилиш ташкилоти билан пудрат шартномасини тузади.

Хўжалик усулида эса таъмир ўз кучи билан амалга оширилади.

Иккала усулда ҳам таъмирлаш харажатлари ишлаб чиқариш харажатлари ҳисобидан қопланади. Бунинг учун эса корхонада махсус заҳира ташкил этилади. Заҳира Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги рухсати билан ташкил этилади. Заҳира суммаси корхонанинг ўзи мустақил белгиладиган норматив миқдорда ҳар ойда маҳсулот таннархига ўтказилиб боради. Норматив 5 йил муддатга қатъий белгиланган суммада ёки асосий воситаларнинг дастлабки қийматига нисбатан фоизларда ишлаб чиқилиши керак.

Заҳира суммаси бухгалтерия ҳисобида 8910-«Келгуси давр харажатлари ва тўловлари резерви» ҳисобварағида ҳисобга олиб борилади. Ушбу ҳисобварақ пассив бўлиб, у бўйича сальдо таъмир ишларида фойдаланилмаган заҳира суммасини акс эттиради. Дебет бўйича оборот - заҳирадан таъмир ишларини бажариш билан боғлиқ иш ва хизматлар ҳақини тўлашда фойдаланишни, кредит бўйича оборот эса - корхона харажатларига киритиш ҳисобига ҳар ойда яратиладиган заҳира суммасини тавсифлайди.

Ишлаб чиқариш харажатлари ҳисобига заҳира ташкил этилганида бухгалтерияда қуйидагича ёзув қилинади:

Д-т - Ишлаб чиқариш харажатлар ҳисобварақлари

К-т 8910-«Келгуси давр харажатлари ва тўловлари резерви».

Таъмирлаш учун харажатлар қилинса қуйидагича ёзув қилинади:

Д-т 8910-«Келгуси давр харажатлари ва тўловлари резерви»

К-т 2310-«Ёрдамчи ишлаб чиқариш»

К-т 6010-«Мол етказиб берувчилар ва пудратчиларга тўланадиган счётлар».

2.7. Асосий воситаларни инвентаризация қилиш

Ўзбекистон Республикасининг «Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида»ги Қонунига мувофиқ, корхоналар ўз активлари ва мажбуриятларини инвентаризация қилишлари лозим.

Инвентаризациянинг мақсади корхона асосий воситаларининг ҳақиқатда борлигини ва сифат ҳолатини аниқлаш, техник ҳужжатлар (транспорт, тавсифнома, лойиҳалар)ни текшириш ва бухгалтерия ҳисоби маълумотларини ойдинлаштиришдан иборат.

Корхона, ташкилот ва муассасаларда асосий воситаларни инвентаризация қилиш «Инвентаризацияни ташкил этиш ва ўтказиш» номли 19-сон БҲМА ва «Асосий воситалар» номли 5-сон БҲМАга асосланади.

«Бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботи тўғрисидаги Низом»га мувофиқ, асосий воситалар инвентаризацияси бир йилда камида бир марта йиллик ҳисобот тузишдан олдин ўтказилади.

Қуйидаги ҳолларда асосий воситалар инвентаризацияси муқаррар ўтказилади:

- Асосий воситалар объектлари ижарага берилганида ёки давлат тасарруфидан чиқарилганида;
- Йиллик бухгалтерия ҳисоботини тузишдан олдин;
- Моддий жавобгар шахс алмашганида;
- Ўғирлик ва суиистеъмоллик ҳоллари аниқланганида;
- Ёнғин ёки бошқа табиий офатлар юз берганида;
- Асосий воситалар қайта баҳоланганида;
- Корхона тугатилган ёки қайта ташкил этилганида.

«Инвентаризацияни ташкил этиш ва ўтказиш» номли 19-сон БҲМАга асосан асосий воситалар инвентаризациясини ўтказишдан олдин қуйидагиларни аниқлаш лозим:

- Инвентарь карточкалар, инвентарь варақаларнинг мавжудлиги ва ҳолатини;
- Техник паспортлар ва бошқа техник ҳужжатларнинг мавжудлиги ва ҳолатини;
- Корхонага ижара асосида, сақлашга ёки вақтинча фойдаланишга қабул қилинган асосий воситаларнинг мавжудлиги ва ҳолатини.

Инвентаризацияни корхона раҳбари буйруғи билан тайинланган комиссия ўтказиши. Комиссиянинг вазифаси асосий воситаларни сақлаш ва ундан тўғри фойдаланишни текширишдан иборат. Комиссия корхонага керак бўлмаган асосий воситаларни аниқлаши ҳамда улар бўйича алоҳида рўйхат тузиши керак. Инвентаризация якунлари бўйича инвентаризация рўйхати тузилади. Рўйхат моддий жавобгар шахс ва комиссия томонидан имзоланади ва бухгалтерияга топширилади.

Асосий воситаларни инвентаризация қилиш натижасида аниқланган ҳақиқий мавжуд мулк ва бухгалтерия ҳисоби маълумотлари ўртасидаги тафовутлар қуйидагича акс эттирилади:

Масалан. «Бобур» ҳиссадорлик жамиятида ҳисобот йилида бошланғич қиймати 240000 сўмлик жиҳоз камомати аниқланди. Жиҳозга ҳисобланган эскириш 160000 сўм. Жиҳоз айбдор шахс топилмаганлиги сабабли давр харажатларига ўтказилди. Ушбу муомалаларга ҳисобда қуйидагича проводка берилади:

- Бошланғич қийматни ҳисобдан чиқариш:

Д-т 9210-«Асосий воситаларнинг реализацияси ва бошқача чиқиб кетиши» - 240000 сўм

К-т 0130-«Машина ва жиҳозлар» - 240000 сўм.

- эскириш қиймати ҳисобдан чиқарилди:

Д-т 0230-«Машина ва жиҳозлар эскириши» - 160000 сўм

К-т 9210-«Асосий воситаларнинг реализацияси ва бошқача чиқиб кетиши» - 160000 сўм.

- камомад суммаси қимматликларнинг меъёрдан ортиқча табиий йўқолишидан кўрилган талофатларни ҳисобга олиш ҳисобварағига ўтказилди $(240000 - 160000) = 80000$ сўм;

Д-т 5910-«Камомадлар ва қимматликларни шикастлашдан талофатлар» - 80000 сўм

К-т 9210-«Асосий воситаларнинг реализацияси ва бошқача чиқиб кетиши» - 80000 сўм.

- Агарда айбдор шахс аниқланмаса камомад суммаси давр харажатлари таркибида акс эттирилади – 80000 сўм:

Д-т 9430-«Бошқа операцион харажатлар» - 80000 сўм

К-т 5910-«Камомадлар ва қимматликларни шикастлашдан талофатлар» - 80000 сўм.

Агарда асосий воситалар камомади бўйича айбдор шахс аниқланса, камомад суммаси айбдор шахсдан ундирилади.

Масалан. «Бобур» ҳиссадорлик жамиятида ҳисобот йилида бошланғич қиймати 50000 сўмлик жиҳоз камомади аниқланди. Жиҳозга ҳисобланган эскириш 23000 сўм. Жиҳоз қиймати айбдор шахсдан икки ҳисса қилиб ундирилди. Ушбу муомалаларга ҳисобда қуйидагича проводка берилади:

- Бошланғич қийматни ҳисобдан чиқариш:

Д-т 9210-«Асосий воситаларнинг реализацияси ва бошқача чиқиб кетиши» - 50000 сўм

К-т 0130-«Машина ва жиҳозлар» - 50000 сўм.

- эскириш қиймати ҳисобдан чиқарилди:

Д-т 0230-«Машина ва жиҳозлар эскириши» - 23000 сўм

К-т 9210-«Асосий воситаларнинг реализацияси ва бошқача чиқиб кетиши» - 23000 сўм.

- камомад суммаси қимматликларнинг меъёрдан ортиқча табиий йўқолишидан кўрилган талофатларни ҳисобга олиш ҳисобварағига ўтказилди - 27000 сўм;

Д-т 5910-«Камомадлар ва қимматликларни шикастлашдан талофатлар» - 27000 сўм

К-т 9210-«Асосий воситаларнинг реализацияси ва бошқача чиқиб кетиши» - 27000 сўм.

- камомад суммаси икки ҳисса қилиб ундириш асосида моддий жавобгар шахс зиммасига ўтказилди $(50000 - 23000) \times 2 = 54000$ сўм;

Д-т 4730-«Ўтказилган моддий зарарни қоплашда ходимларнинг қарзи» - 54000 сўм

К-т 5910-«Камомадлар ва қимматликларни шикастлашдан талофатлар» - 27000 сўм

К-т 9310-«Асосий воситаларнинг сотилишидан олинган фойда» - 27000 сўм.

Асосий воситаларни инвентаризация қилиш натижасида ортиқча мол-мулк мавжудлиги аниқланса, у молиявий натижаларга қирим қилинади:

Д-т Асосий воситаларни ҳисобга олиш ҳисобварақлари

К-т 9390-«Бошқа операцион даромадлар».

Таянч сўз ва иборалар

Асосий восита   Капитал таъмир

Амортизация   Жорий таъмир

Кумулятив усул

Такрорлаш учун саволлар

1. Асосий воситалар деб нимага айтилади ?
2. Асосий воситалар қандай баҳоларда баҳоланади ?
3. Амортизация деб нимага айтилади ?

4. Асосий воситаларга амортизация ҳисоблашнинг қандай усуллари мавжуд ?

Адабиётлар: 2, 4, 7, 8, 11, 12.

3 - БОБ. ЛИЗИНГ МУОМАЛАЛАРИ ҲИСОБИ

3.1. Лизинг муомалаларининг моҳияти

Лизинг муносабатлари ишлаб чиқаришнинг муҳим омилларидан иборат. Бир томондан, меҳнат ва капитал биргаликда лизинг субъектларининг қатнашишида бюджетни шакллантиради. Бундан, ўз навбатида, жамоанинг ижтимоий-иқтисодий муаммолари ечилади, иккинчи томондан, такрор ишлаб чиқаришни ривожлантириш ва бозорни зарурий маҳсулот билан таъминлашга имкон бўлади.

Лизинг олувчи (корхона) икки томонлама ижтимоий-иқтисодий мақомга эга бўлади, яъни ўз ихтиёри билан ва мустақил ташкилот сифатида фаолият юритади ҳамда уни нафақат ўзининг ишлаб чиқаришини такомиллаштириш қизиқтиради, балки ишлаб чиқариш фаолият доирасидан келаётган даромад ҳам унинг бош мақсадини ташкил этади. Бунда илмий-техника тараққиётининг тезлашиши ҳам таъминланади.

Шу жумладан, лизинг берувчи ва лизинг олувчи ўртасидаги иқтисодий алоқаларни лизинг тўловлари ташкил этади. Бунда эгалик муносабатлари, фойдаланиш, реализация ва ишлаб чиқариш воситаларига (асбоб-ускуналар, мулкка) эгалик қилишни ўзлаштирилиши ҳам ўз аксини топади. Лизингнинг иқтисодий моҳияти, лизинг битими даврида пайдо бўладиган мулкнинг муносабатлар билан тавсифланиши асосида тушунтирилади. Шартнома предмети бўлган лизинг мулки лизинг берувчининг ўз мулки ҳисобланади, лизинг олувчи шартнома амал қилиш муддати мобайнида унга эгалик қилиш ва ундан маълум тўлов асосида лизинг берувчидан фойдаланишга олади. Лизинг берувчи мулкка тўлиқ эгалик қилиши учун сотувчи (етказиб берувчи)дан олди-сотди шартномаси асосида мулкнинг тўла қийматини тўлаб беради.

Лизинг олувчи мулкдан фойдаланиш ва унга эгалик қилиш ҳуқуқини лизинг шартномаси асосида олади. Бунда лизинг берувчига шартномада назарда тутилган лизинг тўловлари суммасини тўлиқ тўлаб беради. Лизинг тўловлари ўз таркибига шартномада таъкидланган мулкнинг тўла ёки қисман қийматини ҳамда, кўрсатилган лизинг хизмати ва қўшимча сервис хизматлари тўловини олади.

Натижада, лизинг берувчида тижорат нуқтаи-назаридан лизинг битими куйидагича тусда бўлади:

- лизинг берувчининг келишув асосидаги умумий харажатлари куйидаги тенглик билан изоҳланади:

$$Л_{Т} = Б_{қ} + К_{Т} + Қ_{Т}$$

$К_{Т}$ - кредит ресурсларидан фойдаланганлик учун тўлов, сўмда;

$Қ_{Т}$ - қўшимча хизматлар учун тўлов, сўмда;

$Б_{қ}$ - лизинг шартномаси предмети ҳисобланган мулкнинг баланс қиймати, сўмда.

- лизинг битими асосида лизинг олувчининг лизинг тўловлари харажатлари қуйидагича ҳисобланади:

$$Л_T = А + К_T + К_{oT} + К_T + ҚҚС + Б_B$$

Бунда,

А - лизинг берувчида жорий йилда ҳисобга олинандиган амортизация ажратмалари миқдор ўлчови, сўмда;

К_{oT} - лизинг шартномаси асосида лизинг берувчининг комиссиян мукофот пули, сўмда;

ҚҚС - лизинг берувчи хизматлари бўйича лизинг олувчи томонидан тўланандиган қўшилган қиймат солиғи, сўмда;

Б_B - божхона божи, сўмда;

К_T - кредит ресурсларидан фойдаланганлик учун тўлов, сўмда;

Қ_T - қўшимча хизматлари учун тўлов, сўмда.

Маълумки, лизинг берувчининг мулкдан фойдаланиш харажатлари лизинг тўловлари асосида тўлиқ компенсацияланмайди, яъни қопланмайди. Компенсация суммаси шартнома муддати ва мулк амортизацияси муддатига боғлиқ ҳолда шартномада олдиндан белгиланган бўлади. Агар, амортизация муддати шартнома муддатидан ошиб кетса, бунда мулкнинг амортизация муддати тугашига қадар лизинг берувчида қолдиқ қийматида ўз мулки бўлиб қолаверади. Комиссион мукофот тўлови лизинг берувчи харажатларини қоплаш манбаи бўлиб хизмат қилади. Лекин, бу аниқ битим билан боғлиқ эмас ва фойда манбаини шакллантириш учун муҳим аҳамиятга эга.

Демак, лизинг берувчининг манфаатли қизиқишини, хусусан, лизинг битими ташкил этади. Бунда иқтисодий фойдали манфаатдорлик ётади.

Энди лизинг олувчига келсак, бунда у лизинг асосида ўз харажатларини мулкдан фойдаланиш чоғида олиниши мумкин бўлган даромади билан бир ўлчамга келтириши керак. Шу боис, битимни тузиш, тайёрлашда инвестицион лойиҳа (бизнес-режа) ҳолида аниқ ва равшан, деталлашган ҳолда синчиклаб ўрганилиб, ишлаб чиқилгандан сўнг томонларнинг розилиги олинади. Лизингнинг иқтисодий моҳияти қанчалик специфик мулк муносабатларга яқинлиги билан аниқланиши, шуни таъкидлаш жоизки, лизинг мулкига эгаллик қилиш ҳуқуқининг лизинг берувчидан лизинг олувчига ўтиши мумкин.

Молиявий лизинг шартномасида лизинг олувчи ҳуқуқида лизинг мулкани сотиб олиш кўзда тутилиши мумкин.

Лизинг олувчи лизинг мулкани лизинг берувчига сотиб олиш қийматини шартнома муддати давомида ёки муддатидан аввал тўлаш асосида ўзиники қилиб олиши мумкин.

Сотиб олиш баҳоси, агар шартномада сотиб олиш олдиндан кўрсатилган бўлса ёки шартномадаги томонларнинг махсус келишуви асосида ўрнатилган тартибда аниқланади. Сотиб олиш баҳоси сифатида мулкнинг қолдиқ қиймати ёки бозор нархида шундай ёхуд шунга ўхшаш мулк баҳоси хизмат қилади. Ҳар қандай ҳолатда ҳам, лизинг мулкидан фойдаланиш лизинг олувчи учун фойда келтиради.

Сотувчилар учун лизинг объекти қуйидаги восита бўлиб хизмат қилади:

- Лизинг ёрдамида савдо ҳажмини ошириш ва харид каналларини кенгайтириш имконияти;
- Эҳтиёжманд харидор учун ўткир рақобат курашида ғалабани таъминловчи восита;
- Тайёр маҳсулот захирасини камайтириш ва айланма маблағларини айланишини тезлаштириш йўли;
- Техника, саноат технологияси, ускуна ва қуролларга бўлган тўловга қобилиятли талабни қўллаб-қувватлаш.

Лизинг маҳсулот (техника, саноат қуроллари, асбоб-ускуналар)ни етказиб берувчиларга савдо ҳажмини кенгайтиришга кенг имконият яратади. Бунинг натижасида, кейинчалик, доимий равишда эҳтиёт қисмларни ҳам етказиб бериш ва хом-ашё материаллари, ремонт ва кадрлар тайёрлашни ҳам амалга ошириш мумкин бўлади. Лизинг бизнесида қатнашувчи томонлар, яъни инвесторлар сифатида ишлаб чиқаришга лизинг орқали маблағларни жалб қилувчилар ҳам сотувчилардан кам манфаат олмайдилар. Шундай қатнашчилардан институционал ва хусусий инвесторлар, яъни бевосита лизинг берувчиларни келтириш мумкин.

Кўп аналитик ҳужжатларда ва материалларда шу борада лизингнинг қуйидаги томонлари эътиборга лойиқ:

- Солиқ, божхона, амортизация имтиёзларидан келадиган иқтисодий даромад. Солиқ имтиёзлари айрим ҳолатларда даромад солиғидан озод қилишни, амортизация ажратмаларининг юқорилиги боис солиққа тортиладиган даромад суммасини камайтириш имкониятларини кўзда тутати. Божхона имтиёзлари божхона бож тўловларини қисқартирилиши билан изоҳланади. Бунда берилган имтиёзлар лизинг берувчи лизинг олувчидан лизинг тўловлари миқдорини камайтириш йўли билан бўлиниш назарда тутилади;
- Лизинг берувчилар, инвесторлар таваккалчилиги (риск)нинг камайиши, улар қизиқишининг ҳимояси. Бунда асосий воситаларнинг аниқ моддий элементлари сифатида ишлаб чиқилади. Натижада, битим бевосита лизинг объектини қафолатлайди. Бу ерда шуни таъкидлаш жоизки, мулк лизингга берилганда лизинг битими шартлари бузилса ёки лизинг олувчи банкрот бўлса ҳамда амалга ошириш қийин жараён, яъни кенг ҳажмли ишлаб чиқариш технологик ускунаси мавжуд бўлса ҳам, мулк эгаси бўлиб қолиш

ҳуқуқи қолиши лозим. Инвестор таваккалчилиги (риск)нинг камайиши лизингга олинган мулкни мақсадли ишлатилиши ёки ишлатилмаслигига боғлиқ;

- Давлат аҳамиятига молик тармоқ ёки ишлаб чиқаришга маҳаллий бюджет маблағларини жалб қилиш.

Лизинг битимининг охири гуруҳ қатнашчиларидан лизинг мулки асосида уни амалга оширувчи бўлиб, лизинг олувчилар ҳисобланади. Улар учун фойда олинаётганлиги ҳис қилиниши лозим, йўқса бутун лизинг жараёни ўзига тортувчанлик хусусиятини йўқотади.

Шунингдек, лизинг олувчилар учун:

- Лизинг тўловларининг таннархида ётган солиққа тортиладиган фойданинг камайиши;
- Лизинг берувчи балансида қоладиган лизинг мулкининг қисман мулк солиғидан озод қилиниши;
- Объектга тезлаштирилган амортизация қўлланганда, лизинг олувчида ишлаб чиқаришни тезкор янгилаш ва қайта қуроллантириш имконияти пайдо бўлади;
- Лизинг асосида бошланғич молиявий оғирликларнинг камайиши - бу лизинг тўловларининг тезликда ва катта ҳажмдаги тўловларни талаб қилмайди. Бу эса маблағларни ишлаб чиқаришга узоқ муддатга жалб қилинишини таъминлайди. Вазият ишлаб чиқариш фондларини янгилаш, илғор технологияларни, асбоб-ускуналарни фойдаланишга олиш билан изоҳланади. Бундан ташқари, шуни таъкидлаш жоизки, лизинг тўловлари, энг авваламбор, лизинг объектини фойдаланишдан олинган даромаддан тўланади. Шу жумладан, лизинг тўлови таркиби шартларига, лизинг мулки асосида ишлаб чиқарилган товарлар ва хизматлар кўриниши ҳам киритилиши мумкин;
- Ишлаб чиқаришни қайта қуроллантириш, қайта ташкил қилиш, янгилашда ўз капитал маблағларини жалб қилинмаслиги ва нобуд (сарф) бўлмаслиги;
- Бутун инвестицион муддатда лизинг олувчи (фирма)нинг тўловга қобилиятлилигининг сақланиб қолиши. Лизинг олувчида ишлаб чиқаришнинг лизинг маблағларидан қопланганидан қолган ўз ихтиёридаги қисмининг айланма маблағларнинг ўсишига жалб қилиниши;
- Мавсумий ва даврий бўлмаган ишлаб чиқариш жараёнида ишлаб чиқариш муаммоларининг тезкор ҳал қилиниши;
- Лизинг тўловларининг миқдори олдиндан маълум бўлганлиги учун молиявий ҳисоб-китобларнинг оддий асосланганлиги ҳамда харажат

базасини аниқ режалаштириш ва ҳисоб-китобларни таҳлил қилишнинг мумкинлиги;

- Лизинг тўловларини хоҳлаган кўринишда - ўлчамига, даврийлигига, муддатининг узайтирилиши, тўлов усулини танлаб олишига қараб ҳисоб-китобларнинг эгилувчанлиги;
- Лизинг олувчи таваккалчилиги (риск)нинг камайиши. Яъни, лизинг олувчи маҳсулотининг бозорда етарли даражада харид қилинмаган ҳолда, лизинг мулкни қайтариб бериш имкониятига эга бўлиши. Бу, ўз навбатида, янги маҳсулот (ускуна)ни ўзлаштиришдаги рискнинг камайишига олиб келади;
- Танлаш имкониятининг борлиги: лизинг объектини сотиб олиш, шартнома муддатини узайтириш ёки янги асбоб-ускуна жалб қилиш;
- Лизинг лизинг олувчида кредит линиясини сақлаб қолишга рухсат беради. Бундан ташқари, оддий молиялаштирувчи институтларга боғлиқликнинг камайиши ва уларга талабнинг қисқариши;
- Лизинг берувчи лизинг мулкни эгаси бўлганлиги учун лизинг олувчи балансида мулкнинг акс этмаслиги. Бу эса, ўз навбатида, лизинг олувчини мулк солиғидан озод қилади;
- Битимни манфаатлилигини таъминловчи восита бўлиб, корхонада мулкни лизингга олиш тушунилади. Чунки, уни ссуда асосида фойдаланишга олаётганда, лизинг мулки кредитни кафолатловчи гаров сифатида амал қилади. Хорижий давлатларда баъзи лизинг компаниялари лизинг олувчилардан ҳеч қандай қўшимча кафолат талаб қилмайдилар;
- Кичик ва ўрта бизнес асосидаги корхоналар, фирмалар учун лизинг қисман ягона молиялаштириш имконияти бўлиб ҳисобланади;
- Лизинг берувчида рискнинг ўтиши орқали лизинг олувчида мулк ўз мулки сифатида эмас, балки вақтинча фойдаланиш учун олинса, мулкнинг жисмоний ва маънавий эскириш таваккалчилиги (риск)нинг камайиши. Бундан ташқари, маънавий эскирган деталлар ва тармоқни алмаштириш масаласининг қўйилиши;
- Мулкнинг олиниши ва сотилиши, танлаб олиниши, йиғилиши каби меҳнат талаб қиладиган муомалаларда маъмурий кечикишлар сингари трансакцияларда лизинг олувчи маблағининг иқтисод қилиниши.

Лизинг жараёнини объектив баҳолаш учун унинг камчиликларини ҳам келтириш лозим бўлади. Лизинг моҳиятига кўра, лизинг берувчида мулкнинг маънавий эскириши ҳамда лизинг тўловини ололмаслик таваккалчилиги (риск) ётади. Бошқа томондан, баъзан лизинг олувчида лизинг қиймати харид ва банк кредити қийматидан кўпга тушади. Аммо, лизингнинг ижобий томонлари миқдори салбийларига қараганда, бир мунча юқоридир. Шунини таъкидлаш жоизки, Ўзбекистонда лизинг хизматлари бозори энди

шакллана бошламоқда. Ҳозирги кунга келиб солиқ, божхона ва бошқа имтиёзлар кўпгина давлатлар қонунчилигига кўра, қонун билан мустақамланган ва юқорида таъкидланган лизинг хусусиятлари, амалий жиҳатдан лизинг муносабатлари жараёнида салбий томонларнинг ўрнини қоплайди.

3.2. Лизинг муомалаларини бухгалтерияда ҳисобга олиш

Лизинг муомалаларининг бухгалтерия ҳисоби «Лизинг ҳисоби» номли 6-сон БҲМАга асосан юритилади.

Молиявий лизинг қуйидаги шартларнинг бирортасига жавоб бериши лозим:

- лизинг муддати 12 ойдан ортиқ бўлиши керак;
- лизинг муддати активнинг хизмат муддатининг саксон фоизидан камни ташкил этмаслиги;
- лизинг олувчи активни қатъий белгиланган нархда ёки лизинг муддатидан сўнг аниқланадиган нархда сотиб олиш ҳуқуқига эга бўлса;
- лизинг муддати тугагач лизинг активларининг қолдиқ қиймати лизинг муддати бошига бўлган дастлабки қийматига нисбатан йигирма фоиздан кам бўлса;
- лизинг давридаги лизинг тўловлари суммаси лизинг активлари қийматидан тўқсон фоиздан ортиқ бўлса.

Оператив лизингнинг муддати мулкнинг хизмат қилиш муддатига нисбатан қисқа (бир йилдан кам) ва лизинг тўловлари лизинг берувчининг барча харажатларини қопламайди. Бунда ижарага берилган активнинг қиймати ва мулкчилик ҳуқуқи ижарага берувчида қолади.

Оператив лизинг ҳисоби. Шартнома асосида асосий воситалар объекти қисқа муддатли ижарага берилганида ижарага берувчи олинадиган ижара ҳақи суммасини 4820-«Оператив лизинг бўйича олинадиган тўловлар» ҳисобварағида ҳисобга олади. Бу ҳисобварақ актив бўлиб, унинг дебитида оператив лизинг бўйича ижарачилардан олинадиган сумма, кредитида эса пул маблағларини ҳисобга оладиган ҳисобварақлар билан ўзаро алоқадор ҳолда олинган ижара ҳақи суммаси акс эттирилади.

Қисқа муддатли ижарага беришдан даромад олинса, қуйидаги бухгалтерия ёзуви амалга оширилади:

Д-т 4820-«Оператив лизинг бўйича олинадиган тўловлар» ҳисобварағи

К-т 9350-«Оператив лизинг бўйича олинган даромад» ҳисобварағи.

Ижара ҳақи суммаси ҳисоб-китоб счётига келиб тушганида ҳисобда қуйидаги бухгалтерия ёзуви билан акс эттирилади:

Д-т 5110-«Ҳисоб-китоб счёти»

К-т 4820-«Оператив лизинг бўйича олинаниган тўловлар».

Асосий воситалар объектини қисқа муддатли ижарага олувчи ижарага олинган объектнинг баланс қийматини балансдан ташқари 001-«Оператив лизинг бўйича олинган асосий воситалар» ҳисобварағига кирим қилади ва тўлашга тегишли ижара ҳақи суммасини ижарага олинган объектдан қаерда фойдаланилишига қараб харажатларни ҳисобга олувчи тегишли ҳисобварақларни (2010, 2310, 2510, 94) дебетлаб, 6910-«Тўланадиган оператив лизинг» ҳисобварағининг кредитига ёзилади. Ижара ҳақи суммаси тўланганида қуйидагича ёзув қилинади:

Д-т 6910-«Тўланадиган оператив лизинг»

К-т 5110-«Ҳисоб-китоб счёти».

Оператив лизинг бўйича ижара муддати тугагач, ижарага олинган объектнинг баланс қиймати балансдан ташқари 001-«Оператив лизинг бўйича олинган асосий воситалар» ҳисобварағидан чиқим қилинади.

Молиявий лизинг ҳисоби. Молиявий лизинг объектларни бир йилдан ортиқ муддатга, келгусида сотиб олиш ёки қайтариб бериш шарти билан фойдаланишга беришни кўзда тутлади. Молиявий лизингнинг моҳияти мулкни бўлиб-бўлиб тўлаш асосида сотиб олишни ифодалайди ва товар кредити шаклига эга бўлади. Бунга лизинг муддати давомида лизинг берувчининг барча харажатларини тўлиқ қоплашга етарли бўлган ва унга фойда келтиришни таъминлайдиган лизинг тўловлари йиғиндисини кўзда тутган контрактлар қиради.

Лизинг тўлови лизинг объекти қийматини, мулкни суғурталаш харажатларини ва кредит учун лизинг (фоиз) ставкасини ўз ичига киритган суммани ташкил этади. Лизинг олувчи лизинг мулкни актив таркибида ҳисобга олади, лизинг бўйича қарзлар эса мажбуриятлар деб ҳисобланади.

Лизинг берувчи компанияда лизинг муомалаларини ҳисобга олиш. Бозор иқтисодиёти шароитида лизинг муносабатларини қарор топтиришда лизинг компанияларининг ўрни ниҳоятда каттадир. Лизинг компаниялари лизинг мулкни сотиб олиш билан боғлиқ харажатларни 0800-«Капитал қўйилмалар» ҳисобварағида акс эттиради. Лизинг мулкни сотиб олиш лизинг компаниясининг ўз маблағлари ва қарзга олинган маблағлари ҳисобидан амалга оширилади.

Лизинг компаниясининг бухгалтериясида лизинг муомалалари қуйидагича акс эттирилади:

- лизинг компанияси лизинг мулкни сотиб олди:

Д-т 08-ҳисобварақнинг тегишли ҳисобварағи

К-т 6010-«Мол етказиб берувчи ва пудратчиларга тўланадиган счётлар».

- сотиб олинган асосий воситалар қиймати тўланди:

Д-т 6010-«Мол етказиб берувчи ва пудратчиларга тўланадиган счётлар»

К-т 5110-«Ҳисоб-китоб счёти».

- лизинг объекти асосий воситалар таркибига киритилди:

Д-т 01-ҳисобварақнинг тегишли ҳисобварағи

К-т 08-ҳисобварақнинг тегишли ҳисобварағи.

Лизинг муомалаларини амалга оширишда лизинг берувчи компанияда қуйидаги операциялар амалга оширилади:

- молиявий лизинг бўйича асосий воситалар объекти ижарага берилганида шартнома қийматига қуйидагича проводка берилади:

а) лизинг суммасининг жорий йилда олинадиган қисмига:

Д-т 4810-«Молияланадиган лизинг бўйича олинадиган жорий тўловлар»

К-т 9210-«Асосий воситаларнинг сотилиши ва бошқача чиқиб кетиши»;

б) ижара муддатининг келгуси йилларида олинадиган қисмига:

Д-т 0920-«Молияланадиган лизинг бўйича олинадиган тўловлар»

К-т 9210-«Асосий воситаларнинг сотилиши ва бошқача чиқиб кетиши».

Молиявий лизинг бўйича ижарага берилган объектнинг баланс қиймати ҳисобдан чиқарилганида қуйидагича проводка берилади:

Д-т 9210-«Асосий воситаларнинг сотилиши ва бошқача чиқиб кетиши»

К-т 01-Асосий воситаларни ҳисобга олувчи тегишли ҳисобварақлар.

ҚҚС ҳисобланганида қуйидагича проводка берилади:

Д-т 9210-«Асосий воситаларнинг сотилиши ва бошқача чиқиб кетиши»

К-т 6410-«Бюджетга тўловлар бўйича қарзлар».

Одатда лизинг объектининг баланс қиймати ҳамда унинг лизинг олувида бериладиган шартнома қиймати ўртасида фарқ мавжуд бўлади. Бу фарқ 9210-«Асосий воситаларнинг сотилиши ва бошқача чиқиб кетиши» ҳисобварағининг кредитида сальдо бўлиб қолади. Ушбу сальдо даромад ҳисобланади ҳамда у ҳисобдан чиқарилганида қуйидагича проводка берилади:

а) жорий йилда даромадга ўтказиладиган қисмига:

Д-т 9210-«Асосий воситаларнинг сотилиши ва бошқача чиқиб кетиши»

К-т 6230-«Муддати узайтирилган даромад»-жорий қисмига;

б) ижара муддатининг келгуси йилларида даромадга ўтказиладиган қисмига

Д-т 9210-«Асосий воситаларнинг сотилиши ва бошқача чиқиб кетиши»

К-т 7290-«Бошқа муддати узайтирилган мажбуриятлар».

Ижара ҳақи олинганида қуйидагича проводка берилади:

Д-т 5110-«Ҳисоб-китоб счёти»

К-т 4810-«Молияланадиган лизинг бўйича олинадиган жорий тўловлар».

Ижара ҳақи олинганидан сўнг молиявий лизинг бўйича берилган объектнинг лизинг олувчи билан келишилган қиймати ва унинг баланс қиймати орасидаги фарқ сумманинг жорий қисми қуйидаги проводка билан даромадга ўтказилади:

Д-т 6230-«Муддати узайтирилган даромад» - жорий қисми

К-т 9550-«Молияланадиган лизинг бўйича даромадлар».

Лизинг берувчи ҳар йилнинг бошида жорий йил бўйича олинадиган лизинг тўловлари суммасига қуйидагича проводка беради:

- олинадиган ижара ҳақи суммасига:

Д-т 4810-«Молияланадиган лизинг бўйича олинадиган жорий тўловлар»

К-т 0920-«Молияланадиган лизинг бўйича олинадиган тўловлар»;

- жорий йилда даромадга ўтказиладиган қисмига:

Д-т 7290-«Бошқа муддати узайтирилган мажбуриятлар»

К-т 6230-«Муддати узайтирилган даромад» - жорий қисми;

Ижара ҳақи олинганида қуйидагича ёзув қилинади:

Д-т 5110-«Ҳисоб-китоб счёти»

К-т 4810-«Молияланадиган лизинг бўйича олинадиган жорий тўловлар».

Молиявий лизинг бўйича берилган объектнинг лизинг олувчи билан келишилган қиймати ва унинг баланс қиймати орасидаги фарқ сумманинг жорий қисмига қуйидагича проводка берилади:

Д-т 6230-«Муддати узайтирилган даромад»-жорий қисми

К-т 9550-«Молияланадиган лизинг бўйича даромадлар».

Молиявий лизинг шартномасига кўра лизинг олувчилар ижарага олинган мулкнинг қийматидан 15% миқдорда ўз маблағлари ҳисобидан бўнак тўлашлари мумкин.

Лизинг берувчининг балансида олинган бўнак суммасига қуйидагича проводка берилади:

Д-т 5110-«Ҳисоб-китоб счёти»

К-т 6390-«Бошқа олинган бўнаклар».

Бўнак суммаси тўланадиган ижара ҳақи суммасидан ушлаб қолинса қуйидагича проводка берилади:

Д-т 6390-«Бошқа олинган бўнаклар»

К-т 4810-«Молияланадиган лизинг бўйича олинадиган жорий тўловлар».

Мисол. Лизинг компанияси 5 йил муддатга транспорт воситасини кейинчалик сотиб олиш ҳуқуқи билан «Бобур» компаниясига берди.

Транспорт воситасининг баланс қиймати - 1000000 сўм.

Лизинг бўйича шартнома баҳоси - 1600000 сўм.

Ҳар йили сотиш баҳосидан тўланадиган фоиз 5%.

Транспорт воситасининг хизмат муддати - 10 йил.

Ҳисобланган ҚҚС суммаси 100000 сўм.

Лизинг компанияси транспорт воситасининг шартнома қийматидан 15% - 240000 сўм бўнак олган. Шартнома шарти бўйича бу бўнак биринчи йилги тўланадиган ижара ҳақи суммасидан ушлаб қолинади. Ушбу муомалалар лизинг компаниясида қуйидагича акс эттирилади:

- лизинг компанияси транспорт воситасини мол юборувчилардан сотиб олди. Транспорт воситасининг қиймати ва сотиб олиш билан боғлиқ харажатлар - 1000000 сўм

Д-т 0820-«Асосий воситаларни сотиб олиш» - 1000000 сўм

К-т 6010-«Мол етказиб берувчи ва пудратчиларга тўланадиган счётлар» - 1000000 сўм;

- сотиб олинган асосий воситалар қиймати тўланди - 1000000 с:

Д-т 6010-«Мол етказиб берувчи ва пудратчиларга тўланадиган счётлар» - 1000000 сўм

К-т 5110-«Ҳисоб-китоб счёти» - 1000000 сўм;

- транспорт воситаси балансга қабул қилинди - 1000000 сўм:

Д-т 0160-«Транспорт воситалари» - 1000000 сўм

К-т 0820-«Асосий воситаларни сотиб олиш» - 1000000 сўм;

- транспорт воситасининг шартнома баҳосидан 15% бўнак олинди:

Д-т 5110-«Ҳисоб-китоб счёти» - 240000 сўм

К-т 6390-«Бошқа олинган бўнақлар» - 240000 сўм;

- транспорт воситаси шартнома бўйича 5 йилга ижарага берилди. Биринчи йили қайтариладиган ижара ҳақи суммаси 320000 сўм. Қолган 4 йил ичида қайтариладиган ижара ҳақи суммаси - 1280000 сўм:

а) лизинг суммасининг жорий йилда олинадиган қисмига:

Д-т 4810-«Молияланадиган лизинг бўйича олинадиган жорий тўловлар» - 320000 сўм

К-т 9210-«Асосий воситаларнинг сотилиши ва бошқача чиқиб кетиши» - 320000 сўм;

б) ижара муддатининг қолган 4 йил ичида олинадиган қисмига:

Д-т 0920-«Молияланадиган лизинг бўйича олинадиган тўловлар» - 1280000 сўм

К-т 9210-«Асосий воситаларнинг сотилиши ва бошқача чиқиб кетиши» - 1280000 сўм;

- молиявий лизинг бўйича ижарага берилган транспорт воситасининг баланс қиймати ҳисобдан чиқарилди - 1000000 сўм:

Д-т 9210-«Асосий воситаларнинг сотилиши ва бошқача чиқиб кетиши» - 1000000 сўм

К-т 0160-«Транспорт воситалари» - 1000000 сўм;

- лизингга берилган транспорт воситасининг шартнома қийматидан ҚҚС ҳисобланди - 100000 сўм:

Д-т 9210-«Асосий воситаларнинг сотилиши ва бошқача чиқиб кетиши» - 100000 сўм

К-т 6410-«Бюджетга тўловлар бўйича қарздорлик» - 100000 сўм;

- транспорт воситасини ижарага беришдан олинган даромад суммасига (9210-ҳисобварақнинг кредит қолдиғи):

а) Жорий йил даромадига ўтказиладиган суммага 100000 сўм (500000/5)

Д-т 9210-«Асосий воситаларнинг сотилиши ва бошқача чиқиб кетиши» - 100000 сўм

К-т 6230-«Муддати узайтирилган даромад» - жорий қисми - 100000 сўм

б) ижара муддатининг келгуси 4 йил ичида даромадга ўтказиладиган қисмига - 400000 сўм:

Д-т 9210-«Асосий воситаларнинг сотилиши ва бошқача чиқиб кетиши» - 400000 сўм

К-т 7290-«Бошқа муддати узайтирилган мажбуриятлар» - 400000 сўм;

- ҚҚС суммаси бюджетга ўтказиб берилганида - 100000 сўм:

Д-т 6410-«Бюджетга тўловлар бўйича қарздорлик» - 100000 сўм

К-т 5110-«Ҳисоб-китоб счёти» - 100000 сўм.

Фоизлар қўшилган ҳолда лизинг бўйича ҳар йили тўланадиган сумма қуйидагича топилади:

Йиллар	Асосий қарз	Фоиз ставкаси	Тўлов муддати ичида тўланадиган фоиз сумма	Муддати бўйича тўланадиган асосий қарз суммаси	Фоизлар билан тўланадиган асосий қарз суммаси
1	1600000	5	80000	320000	400000
2	1600000	5	80000	320000	400000
3	1600000	5	80000	320000	400000
4	1600000	5	80000	320000	400000
5	1600000	5	80000	320000	400000
Жами			400000	1600000	2000000

Иккинчи йилдан бошлаб йил бошида жорий йилда олинадиган лизинг тўловлари суммасига молиявий лизинг бўйича узоқ муддатли олинадиган тўловлар суммаси куйидаги проводка орқали камайтириб борилади:

Д-т 4810-«Молияланадиган лизинг бўйича олинадиган жорий тўловлар»

К-т 0920-«Молияланадиган лизинг бўйича олинадиган тўловлар».

Шу билан бирга лизинг муомаласидан олинган даромаднинг бешдан бир қисмига 7290-ҳисобварақ дебетланиб, 6210-ҳисобварақ кредитланади.

Ҳисобот даврида олинадиган ижара ҳақи суммаси 320000 сўм, шундан олинган бўнак суммаси 240000 сўм ушлаб қолинди. Қолган 80000 сўм (320000 - 240000) ҳисоб-китоб счётига ўтказиб берилди:

Д-т 5110-«Ҳисоб-китоб счёти» - 80000 сўм

Д-т 6390-«Бошқа олинган бўнаклар» - 240000 сўм

К-т 4810-«Молияланадиган лизинг бўйича олинадиган тўловлар» - жорий қисми - 320000 сўм.

Лизинг муомаласидан олинган даромаднинг бешдан бир қисми - 100000 сўм фойдага ўтказилди:

Д-т 6230-«Муддати узайтирилган даромад» - жорий қисми – 100000 сўм

К-т 9550-«Молияланадиган лизингдан даромадлар» - 100000 сўм.

- молиявий лизинг бўйича ҳисобланган йиллик фоиз суммасига - 80000 сўм:

Д-т 4830-«Олинадиган фоизлар» - 80000 сўм

К-т 9530-«Фоизлар кўринишидаги даромадлар» - 80000 сўм;

- ҳисобланган фоиз суммаси ҳисоб-китоб счётига ўтказиб берилди 80000 сўм:

Д-т 5110-«Ҳисоб-китоб счёти» - 80000 сўм

К-т 4830-«Олинадиган фоизлар» - 80000 сўм.

Юқорида келтириб ўтилган муомалалар лизинг муддатининг охиригача ҳар йили такрорланади.

Лизинг шартномасига биноан 5 йил муддатга ижарага берилган транспорт воситаси бўйича биринчи йилдан сўнг 0920-ҳисобварақда кейинги 4 йил ичида олинадиган асосий қарз суммаси 1280000 сўмни ташкил этади. Қолган 4 йил ичида ҳар йили 320000 сўмдан олиб турилса, ижара муддати охирида 0920-ҳисобварақда қолдик қолмайди.

Иккинчи йилда лизинг компаниясининг балансида содир бўладиган муомалалар қуйидагича кўриниш олади:

- иккинчи йил бошида жорий йилда олинadиган лизинг тўловлари суммасига молиявий лизинг бўйича узоқ муддатли олинadиган тўловлар суммаси камайтиради – 320000 сўм:

Д-т 4810-«Молияланадиган лизинг бўйича олинadиган тўловлар»- жорий қисми – 320000 сўм

К-т 0920-«Молияланадиган лизинг бўйича олинadиган тўловлар» – 320000 сўм;

- лизинг муомаласи бўйича олинadиган даромаднинг бешдан бир қисми фойдага ўтказилди – 100000 сўм:

Д-т 7290-«Бошқа муддати узайтирилган мажбуриятлар» – 100000 сўм

К-т 6230-«Муддати узайтирилган даромад» – жорий қисми – 100000 сўм;

- ҳисобот даврида олинadиган ижара ҳақи суммаси ҳисоб-китоб счётига ўтказилди – 320000 сўм:

Д-т 5110-«Ҳисоб-китоб счёти» – 320000 сўм

К-т 4810-«Молияланадиган лизинг бўйича олинadиган тўловлар» – жорий қисми – 320000 сўм.

Лизинг муомаласидан олинган даромаднинг бешдан бир қисми – 100000 сўм жорий йил фойдасига ўтказилди:

Д-т 6230-«Муддати узайтирилган даромад» – жорий қисми – 100000 сўм

К-т 9550-«Молияланадиган лизинг бўйича даромадлар» – 100000 сўм;

- молиявий лизинг бўйича 2-йил учун ҳисобланган фоиз суммасига- 80000 сўм:

Д-т 4830-«Олинadиган фоизлар» – 80000 сўм

К-т 9530-«Фоизлар кўринишидаги даромадлар» – 80000 сўм;

- ушбу фоиз суммаси ҳисоб-китоб счётига ўтказиб берилди – 80000 сўм:

Д-т 5110-«Ҳисоб-китоб счёти» – 80000 сўм

К-т 4830-«Олинadиган фоизлар» – 80000 сўм.

Кейинги йилларда ҳам лизинг тўловларини ҳисоблаш ушбу тартибда амалга оширилади.

Лизинг олувчи балансида лизинг муомалаларини ҳисобга олиш. Лизинг олувчи корхонада лизинг муомалаларини ҳисобга олиш тартиби билан юқорида келтирилган мисол орқали танишиб чиқамиз:

- транспорт воситасининг шартнома баҳосидан 15% - 240000 сўм бўнак ўтказиб берилди:

Д-т 4310-«ТМҚлар учун мол етказиб берувчилар ва пудратчиларга берилган бўнақлар» - 240000 сўм

К-т 5110-«Ҳисоб-китоб счёти» - 240000 сўм;

- «Бобур» компанияси кейинчалик сотиб олиш шarti билан транспорт воситасини 5 йил муддатга ижарага олди. Транспорт воситасининг шартномавий баҳоси - 1600000 сўм:

Д-т 0310-«Молияланадиган лизинг шартномаси бўйича олинган асосий воситалар» - 1600000 сўм

К-т 7910-«Тўланадиган молиявий лизинг» - узоқ муддатли қисми - 1600000 сўм;

йил бошида жорий йилда тўланадиган лизинг тўловлари суммасига - 320000 сўм:

Д-т 7910-«Тўланадиган молиявий лизинг» - узоқ муддатли қисми - 320000 сўм

К-т 6910-«Тўланадиган лизинг» - жорий қисми - 320000 сўм;

- лизинг шартномаси бўйича олинган транспорт воситасининг биринчи йилги асосий тўланмаси суммасидан олдин берилган 240000 сўм бўнак суммаси ушланиб, қолган 80000 сўм ҳисоб-китоб счётидан ўтказиб берилди:

Д-т 6910-«Тўланадиган лизинг» - жорий қисми - 320000 сўм

К-т 4310-«ТМҚлар учун мол етказиб берувчилар ва пудратчиларга берилган бўнақлар» - 240000 сўм

К-т 5110-«Ҳисоб-китоб счёти» - 80000 сўм;

- транспорт воситасининг шартнома қийматидан биринчи йили тўланадиган фоиз ҳисобланди - 80000 сўм:

Д-т 9610-«Фоизлар кўринишидаги харажатлар» - 80000 сўм

К-т 6920-«Тўланадиган фоизлар» - 80000 сўм;

- ҳисобланган фоиз суммаси ҳисоб-китоб счётидан ўтказиб берилди - 80000 сўм:

Д-т 6920-«Тўланадиган фоизлар» - 80000 сўм

К-т 5110-«Ҳисоб-китоб счёти» - 80000 сўм;

- «Бобур» компаниясида лизингга олинган транспорт воситаси бўйича биринчи йили амортизация ҳисобланди - 160000 сўм (1600000/10):

Д-т 2310-«Ёрдамчи ишлаб чиқариш» - 160000 сўм

К-т 0299-«Молияланадиган лизинг шартномаси бўйича олинган асосий воситаларнинг эскириши» - 160000 сўм.

Кейинги 4 йил ичида тўланадиган асосий қарз суммаси 1280000 сўмни ташкил этади. Қолган 4 йил ичида ҳар йили 320000 сўмдан пул ўтказиб турилса, 7910-«Тўланадиган молиявий лизинг - узоқ муддатли қисми» ҳисобварағи бўйича сальдо қолмайди.

«Бобур» компанияси беш йил ичида шартномада кўрсатилган асосий суммани ва унинг фоизларини тўлиқ тўлаганидан сўнг, транспорт воситасини ўзининг балансига кирим қилади - 1600000 сўм:

Д-т 0160-«Транспорт воситалари» - 1600000 сўм

К-т 0310-«Молияланадиган лизинг бўйича олинган асосий воситалар» - 1600000 сўм.

Шу билан биргаликда транспорт воситаси бўйича 5 йил давомида ҳисобланган эскириш суммаси ҳам киримга олинади - 800000 (160000 x 5) сўм:

Д-т 0299-«Молияланадиган лизинг шартномаси бўйича олинган асосий воситаларнинг эскириши» - 800000 сўм

К-т 0260-«Транспорт воситаларининг эскириши» - 800000 сўм.

Лизинг объектини сотувчи корхонадаги бухгалтерия ҳисоби. Лизинг объектини сотувчи корхона лизинг компанияси билан олиб бориладиган ҳисоб-китобни қуйидагича расмийлаштиради:

- лизинг компаниясидан жўнатиладиган лизинг объектлари қийматидан бўнак олинди - 270000 сўм:

Д-т 5110-«Ҳисоб-китоб счёти» - 270000 сўм

К-т 6310-«Харидор ва буюртмачилардан олинган бўнақлар» - 270000 сўм;

- лизинг объекти лизинг компаниясига жўнатилганида:

а) шартнома баҳоси - 900000 сўм;

б) ҚҚС - 100000 сўм;

Д-т 4010-«Харидор ва буюртмачилардан олинадиган счётлар» - 1000000 сўм

К-т 9010-«Маҳсулот сотишдан олинган даромадлар» - 900000 сўм

К-т 6410-«Бюджетга тўловлар бўйича қарздорлик» - 100000 сўм;

- лизинг компаниясидан юборилган лизинг объектлари учун пул келиб тушганида - 730000 сўм:

Д-т 5110-«Ҳисоб-китоб счёти»- 730000 сўм

К-т 4010-«Харидор ва буюртмачилардан олинадиган счётлар» - 730000 сўм;

- бюджетга ҚҚС суммаси ўтказиб берилганида - 100000 сўм:

Д-т 6410-«Бюджетга тўловлар бўйича қарздорлик» - 100000 сўм

К-т 5110-«Ҳисоб-китоб счёти» - 100000 сўм;

- олдиндан олинган бўнак суммаси қопланганда - 270000 сўм:

Д-т 6310-«Харидор ва буюртмачилардан олинган бўнақлар» - 270000 сўм

К-т 4010-«Харидор ва буюртмачилардан олинадиган счётлар» - 270000 сўм.

Лизинг тўловларини маҳсулот таннархига ўтказиш тартиби. «Харажатлар таркиби тўғрисида»ги Низомга биноан лизинг тўловлари ҳам харажат объекти бўлиб ҳисобланади. Лизинг тўловларининг умумий суммаси қуйидагилардан иборат:

- қайтариладиган лизинг объектнинг тўлиқ суммасидан лизинг шартномасига биноан сотиб олинган мулк учун олинган кредит ресурслар бўйича тўланма;
- лизинг берувчига тўланадиган коммиссион тўланма;
- суғурта тўлови (агар лизинг объекти суғурта қилинса);
- бошқа харажатлар.

Лизинг тўловлари лизинг олувчи томонидан ишлаб чиқарилган маҳсулот (иш, хизмат) лар таннархига киритилади, чунки лизинг шартномасини шаклан ижара шартномасининг бир тури деб ҳисоблаш мумкин.

Лизинг олувчи лизинг мулкни асраш, лизинг берувчи олдидаги ўз мажбуриятини суғуртаси қўшилган ҳолда объектнинг суғуртаси, шунингдек, агар шартномада бошқа ҳоллар кўзда тутилмаган бўлса, бу мулкдан фойдаланиш, техник хизмат кўрсатиш ва таъмирлаш билан боғлиқ бўлган харажатларни ўз ҳисобидан қилади.

Ижарага олинган асосий воситаларни сақлаб туриш харажатлари маҳсулот (иш, хизмат)ларнинг таннархига киритилади.

Таянч сўз ва иборалар

Лизинг   Оператив лизинг

Лизинг объекти   Молиявий лизинг

Лизинг олувчи   Лизинг берувчи

Такрорлаш учун саволлар

1. Лизинг деб нимага айтилади ?
2. Лизинг олувчи балансида лизинг муомалалари қандай акс эттирилади ?
3. Лизинг берувчида лизинг муносабатларини акс эттиришнинг ўзига хос хусусиятлари нималардан иборат ?

Адабиётлар: 2, 4, 7, 8, 11, 12.

4 - БОБ. НОМОДДИЙ АКТИВЛАР ҲИСОБИ

4.1. Номоддий активлар ҳисобининг вазифалари

Ўзбекистон Республикасининг негизида мулкнинг давлат шакли бўлган режали иқтисодиётдан хўжалик юритишнинг бозор моделига ўтиш жараёнида янги мулк шакллари, жумладан хусусий мулкнинг пайдо бўлиши сабабли бухгалтерия ҳисоби тизимида ҳам туб ўзгаришлар қилиш зарурияти туғилди.

Ҳисобнинг ҳар бир бўлими ва аналитик услубларнинг кўпчилиги амалда назарий, услубий ёндошишни ва асослашни талаб қилади. Бозор иқтисодига ўтиш билан ҳисобда юзага келган муаммоларни ечиш йўллари ҳамда фойдаланиладиган тушунчаларнинг доираси кенгайди. Лекин бухгалтерия ҳисобининг назарий асослари, уларнинг моҳияти ва мақсади ўзгармасдан қолди. Молиявий ҳисоботларнинг элементлари бўлган актив ва пасивларнинг янги кўринишлари, уларни баҳолаш услублари, молиявий натижаларни ҳисоб-китоб қилиш ва харажатларни ҳисобга олиш йўллари, ахборотларни туркумларга ажратувчи ҳисобварақлар режасининг янги кўриниши ўз ифодасини топди. Айниқса, бухгалтерия ҳисоби тизимида янги тушунча номоддий активлар, яъни «кўринмас активлар» (intangible assets)ни баҳолаш, ҳисобга олиш, амортизацияни ҳисоблаш усуллари, шунингдек ликвидация қилиш тартибларини баён қилишни тақозо этади.

Номоддий ёки «яширин» активлар таркибига жисмоний, ошқора шаклига эга бўлмаган, лекин хўжалик юритувчи субъектга даромад келтирувчи маблағлар киритилади. Номоддий активлар ҳисоби бухгалтерия ҳисоби ҳисобварақлар режаси, «Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида»ги Қонун ва бухгалтерия ҳисоби миллий стандартларида, хусусан, «Номоддий активлар» ҳамда «Илмий тадқиқот ва тажриба-конструкторлик ишлаб чиқаришга харажатлар» деб номланган 7- ва 11-сонли бухгалтерия ҳисобининг миллий стандартларида баён этилади.

«Номоддий активлар» номли 7-сон БҲМАга мувофиқ, номоддий активлар - моддий-ашёвий мазмунга эга бўлмаган, хўжалик юритувчи субъект томонидан хўжалик фаолиятида фойдаланиш мақсадида назорат қилинадиган, шунингдек узоқ вақт (бир йилдан кўп) ишлатиш учун мўлжалланган мол-мулк объектлари.

Номоддий активлар таркибига жисмоний, ошқора (кўриниб турадиган) шаклга эга бўлмаган, лекин корхонага даромад келтирадиган воситалар киради.

Умумий тарзда номоддий активлар деганда саноат ва ақлий мулк объектларининг қиймати, мулк ҳуқуқи объекти сифатида тан олинадиган бошқа шунга ўхшаш мулккий ҳуқуқлар, шунингдек, узоқ муддатли чикимлар тушунилади.

Номоддий активлар таърифи активдан хўжалик фаолиятида фойдаланилиши ва жисмоний моҳиятга эга бўлмаслиги (пул эмаслиги)ни тақозо қилади. Активларни юридик ҳуқуқлар, шу жумладан, мулк ҳуқуқи тарзида бўлган ва улардан узоқ муддат давомида фойдаланиш мумкин бўлган ҳолда жисмоний кўринишга эга бўлмаган активлар номоддий активлар таърифига жавоб беради.

Активнинг юридик ҳуқуқини белгилайдиган шартнома ушбу ҳуқуқ билан ифодалаш йўли билан белгиланиши мумкин эмас. Бундай активлар муҳим эканлигини белгилаш

учун хўжалик юритувчи субъектга ушбу активдан қандай фойдалар олинишини аниқлаш имконини берадиган бир қатор омилларни ҳисобга олиш лозим.

Хўжалик юритувчи субъект хўжалик фаолияти жараёнида номоддий активларни харид қилиш, ривожлантириш ва кўпайтириш бўйича мажбуриятлар олади. Корхонанинг номоддий активлари таркибида патентлар, лицензиялар, ақлий мулк ва савдо маркалари акс эттирилади. Танҳо ҳуқуқлар, компьютер дастурларини таъминлаш, муаллифлик ҳуқуқлари, мижозларнинг рўйхатлари, лицензиялар, маркетинг ҳуқуқлари, импорт квоталари, ташкилий харажатлар (янги хўжалик юритувчи субъектни барпо этиш харажатлари яъни бошлаш харажатлари), ноу-хау, бозор тўғрисидаги билим, техник кўникмалар ва бошқалар амалиётда учрайдиган номоддий активга оддий мисоллар бўлади.

4.2. Номоддий активларни туркумлаш ва баҳолаш

Бухгалтерия ҳисобида номоддий активларни ҳисобга олишнинг вазифалари қуйидагилардан иборат:

- Номоддий активларни бошқа активлардан ажратилган ҳолда гуруҳларга бўлиб, уларни ҳисобга олишни ташкил қилиш;
- Номоддий активларни жорий ҳисобда ва бухгалтерия балансида тегишли андозаларга ҳамда меъёрий ҳужжатларга асосан тўғри ва ўз вақтида баҳолаш;
- Корхонага мавжуд ва камёб тушган номоддий активлар бўйича бухгалтерия ҳисоби андозаларига ва меъёрий ҳужжатларга асосан амортизация ҳисоблаш;
- Мавжуд номоддий активлардан зарур жойда тадбиркорлик ва ишбилармонлик билан самарали фойдаланишни ташкил қилиш;
- Эскирган, хўжалик учун ошиқча бўлган номоддий активларни ўз вақтида ҳисобдан чиқаришни таъминлаш;
- Ҳисобдан чиқарилган номоддий активлар бўйича молиявий натижаларни тўғри ва ўз вақтида аниқлаш.

Бухгалтерия ҳисобида номоддий активларни ҳисобга олишни соддалаштириш мақсадида уларни туркумлаб олиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади. Амалиётда номоддий активларнинг қуйидаги турлари мавжуд:

- Патентлар — корхона томонидан муайян маҳсулотни ишлаб чиқариш ва сотиш учун фойдаланиладиган, қонун билан ҳимояланган гувоҳнома ҳисобланади. Патент корхона томонидан белгиланган меъёрий ҳужжатлар асосида сотиб олинади;
- Ноу-хау — ишлаб чиқариш-хўжалик фаолияти давомида фойда келтирувчи янги технологиялардир. Уни таъсисчилар келишувида аниқланган қиймат

бўйича корхона устав капиталига улуш ҳисобида киритиш мумкин. Ноу-хау техник, тижорат, бошқарув, молия каби характердаги техник билим ва амалий характердаги бошқа билимларни ўз ичига олади;

- Товар белгилари, савдо маркалари ва атамалари — белгиланган тартибда рўйхатдан ўтган ҳамда бошқа фирмалар томонидан рухсат берилмаган тарзда фойдаланишдан қонун билан муҳофаза қилинган корхоналар номи ва бу корхоналар маҳсулотларининг номлари;
- Саноат намуналари — ишлаб чиқариш-техника мақсадларидаги буюмлар ва халқ истеъмоли товарларининг ташқи қиёфасини белгилайдиган бадий-конструкторлик ечимларидан фойдаланиш ҳуқуқи. Саноат намуналарига ҳажмий модель (автомобиль, станок, мебель ва ҳоказо) ёки ясси тасвир-саноат нақшлари (газлама, гилам гуллари, шрифт шакли ва ҳоказо) мисол бўла олади;
- Дастурий таъминот — техник дастур воситалари, автоматлаштирилган бошқариш тизими бўйича техник ва фойдаланиш ҳужжатлари йиғиндиси;
- Гудвилл — корхонани харид қилиш чоғида юзага келади ва сотиб олинаётган корхона учун ҳақ ҳамда унинг соф (мажбуриятларини чегирган ҳолдаги) активларининг баҳоловчи (бозор) қиймати ўртасидаги фарқ;
- Ташкилий харажатлар — янги хўжалик юритувчи субъектни барпо этиш харажатлари, яъни ишни бошлаш харажатлари;
- Франшизалар — бир корхона томонидан бошқасига унга қаршли активлардан, шу жумладан, савдо маркалари ва атамалари каби номоддий активлардан фойдаланиш ҳуқуқининг берилиши, бунинг устига, бевосита белгиланиши бўйича мазкур активлардан фойдаланиш ҳамда тақдим этиладиган хизматлар (товарлар)нинг белгиланган сифат стандартларига риоя қилиш бундай ҳуқуқ берилишларининг мажбурий шarti ҳисобланади;
- Муаллифлик ҳуқуқлари — илмий, адабий, мусиқа ёки бошқа асарларни нашр қилиш, ижро этиш ёки бошқа турдаги фойдаланиш ҳуқуқи;
- Ер ва табиат ресурсларидан фойдаланиш ҳуқуқи — хўжалик ёки бошқа мақсадларда ер ва бошқа табиий ресурслардан фойдаланишни таъминловчи ҳуқуқ, аммо ердан фойдаланиш ҳуқуқи мазкур ер участкасини мулк қилиб олишни билдирмайди.

Номоддий активларни баҳолашда «Номоддий активлар» номли 7-сон БҲМАга асосланилиш лозим. Номоддий активларни баҳолашда қуйидаги баҳо (қиймат)лардан фойдаланилади:

- **Дастлабки қиймат;**
- **Сотиш қиймати;**

- **Тугатиш қиймати;**
- **Қолдиқ қиймати;**
- **Ўрнини қоплаш қиймати.**

Дастлабки қиймат — активни харид қилишда ҳақиқатда тўланган пул маблағлари ёки уни барпо этишда амалга оширилган ҳақиқий харажатлардир. Харид қилишнинг ҳақиқий қиймати номоддий активни харид қилиш ва уни ишлатиш учун тайёр ҳолга келтиришда қилинган барча харажатларни, яъни: харид нархи, юридик йиғимлар ва бошқа харажатларни ўз ичига олади. Ташкилот текинга олган номоддий активларнинг дастлабки қиймати эксперт йўли билан бозор нархида баҳоланган қиймат бўйича тан олинади. Текинга олинган номоддий актив кириш қилинган санада амал қилган нарх асосида жорий бозор қиймати шакллантирилади. Амалдаги нарх тўғрисидаги маълумотлар ҳам ҳужжатлар ва эксперт йўли билан тасдиқланиши керак.

Сотиш қиймати номоддий активларни битим пайтида манфаатдор тарафлар ўртасида айирбошлаш мумкин бўлган суммадир.

Тугатилиш қиймати чиқиб кетишга доир кутилаётган харажатларни чиқариб ташлаган ҳолда активнинг фойдали хизмати натижасида уни тугатиш пайтида пайдо бўладиган активларнинг тахмин қилинаётган қийматидир.

Қолдиқ қиймати актив ҳисоб ва ҳисоботда акс эттириладиган жамғарилган амортизацияни чиқариб ташланган ҳолда номоддий активларнинг дастлабки ёки жорий қийматидир.

Ўрнини қоплаш қиймати корхона активдан кейинчалик фойдаланиш ҳисобига қоплашни мўлжаллаётган сумма, шу жумладан тугатилиш қиймати.

Номоддий актив пулга харид қилинса, унинг қиймати контрактда иккиламчи бозорда фаол ишлаётган шу сингари активга аниқланган бозор нархи бўйича кўрсатилиши мумкин.

Номоддий актив хўжалик юритувчи субъектнинг ўзи томонидан яратилган ва уни яратиш чиқимларини аниқ белгилаш мумкин бўлган ҳолларда номоддий актив ҳақиқий таннарх бўйича акс эттирилади.

Номоддий актив қийматини белгилаш мумкин бўлган ҳолларда у актив сифатида алоҳида модда билан акс эттирилмайди.

Корхона томонидан гудвилл актив сифатида акс эттирилмайди, чунки у корхонани сотиб олиш пайтида харид қилиш нархи билан мазкур субъектни ташкил қилувчи активларнинг ҳақиқий нархи ўртасидаги тафовут сифатида юзага келади.

Баъзи вақтларда номоддий активларни қайта баҳолашга эҳтиёж туғилади. Номоддий активни қайта баҳолаганда номоддий активнинг бутун занжири қайта баҳоланиши керак. Қайта баҳолаш натижасида номоддий актив баланс қиймати кўпайган ҳолда ушбу кўпайиш аввалги баҳодан ошадиган суммада «Заҳира сармоя» ҳисобварағининг кредитида акс эттирилиши лозим. Қайта баҳолаш натижасида номоддий активнинг баланс қиймати камайган бўлса, бу камайиш аввалги баҳодан ошадиган суммада харажат сифатида тан олинади.

4.3. Номоддий активлар киримини ҳисобга олиш

Номоддий активларни бухгалтерия ҳисобида ҳисобга олиш учун қуйидаги ҳисобварақлар очилган:

0410 - «Патентлар, ноу-хау ва лицензиялар»

0420 - «Савдо маркалари, товар белгилари ва саноат намуналари»

0430 - «Дастурий таъминот»

0440 - «Ер ва табиат ресурсларидан фойдаланиш ҳуқуқи»

0450 - «Ташкилий харажатлар»

0460 - «Франшизалар»

0470 - «Муаллифлик ҳуқуқлари»

0480 - «Гудвилл»

0490 - «Бошқа номоддий активлар».

Номоддий активларнинг кирим қилиниши қуйидаги кўринишларда бўлади:

- Корхона томонидан яратилиши;
- Бошқа корхоналардан сотиб олиш;
- Текинга олиш;
- Номоддий активни муассислар томонидан корхонанинг устав капиталига уларнинг улуши тарзида ёки акцияларнинг ҳақини тўлаш ҳисобига киритиш.

Номоддий активларни кирим қилишда қуйидаги ҳужжатлар расмийлаштирилади:

- Номоддий активлар корхона томонидан яратилганида - номоддий активни барпо этиш тўғрисидаги шартнома; корхона раҳбарининг барпо этилган объект тўғрисидаги ҳужжатларга махфийлик мақомини бериш ва бу ҳужжатлардан фойдаланувчилар доирасини чеклаб қўйиш йўли билан объектни ноу-хау сифатида хизмат ёки тижорат сири режимини таъминлаш тўғрисидаги муҳофаза ҳужжати; объектни барпо этишга кетган харажатларни тасдиқловчи ҳужжатлар; объектни кирим қилиб олиш тўғрисидаги далолатнома ва баҳолаш далолатномаси;
- Пулга сотиб олинган тақдирда - ҳуқуқлар берилганлиги тўғрисидаги шартнома, амалга оширилган тўловларни тасдиқловчи ҳужжатлар, қабул қилиб олиш далолатномаси;

- Текинга олинган тақдирда - ҳуқуқлар берилганлиги тўғрисидаги шартнома, қабул қилиб олиш далолатномаси ва баҳолаш далолатномаси;
- Номоддий активни муассислар томонидан корхонанинг устав фондига уларнинг улуши тарзида ёки акцияларнинг ҳақини тўлаш ҳисобига киритилганида - таъсис ҳужжатлари, қабул қилиб олиш далолатномаси ва баҳолаш далолатномаси.

Тегишли шартномалар асосида корхона мутахассислари ва четдан жалб этилган мутахассислар кучи билан барпо этилган номоддий активлар объектлари 0830-«Номоддий активларни сотиб олиш» ҳисобварағининг кредити билан корреспонденцияда 0410-0490-ҳисобварақлар дебети бўйича ҳақиқий таннархига қараб номоддий активлар сифатида кирим қилинади.

Бошқа корхона ва шахслардан сотиб олинган номоддий активлар 0830-«Номоддий активларни сотиб олиш» ҳисобварағининг кредити билан корреспонденцияда 0410-0490-ҳисобварақлар дебети бўйича кирим қилинади.

Мисол. «Бобур» ҳиссадорлик жамияти 2001 йил сентябрь ойида қиймати 500000 сўмлик дастурий таъминотни ўзга ташкилотдан сотиб олди ва уни балансга қабул қилиб олди. Ушбу муомалага ҳисобда қуйидагича проводка берилади:

- Номоддий актив харид қилинди:

Д-т 0830-«Номоддий активларни сотиб олиш» - 500000 сўм

К-т 6990-«Бошқа мажбуриятлар» - 500000 сўм.

- Номоддий актив балансга қабул қилинди:

Д-т 0430-«Дастурий таъминот» - 500000 сўм

К-т 0830-«Номоддий активларни сотиб олиш» -500000 сўм.

Бошқа корхона ёки жисмоний шахслардан текинга, шунингдек, ҳукумат органларининг субсидияси сифатида олинган номоддий активлар 8530-«Текинга олинган мол-мулк» ҳисобварағи билан корреспонденцияда 0410-0490-ҳисобварақлар дебети бўйича кирим қилинган санада эксперт йўли билан, бозор қиймати бўйича белгиланган баҳода акс эттирилади.

Таъсисчилар устав фондига улуш сифатида киритган ёки акциялар ҳақини тўлаш ҳисобига берган номоддий активларни кирим қилиш 4610-«Муассисларнинг устав сармоясига улушлар бўйича қарзлари» ҳисобварағи кредити ҳамда 0410-0490-ҳисобварақлар дебетида акс эттирилади.

4.4. Номоддий активлар амортизацияси (эскириши) ҳисоби

Амортизация номоддий активнинг фойдали хизмат муддати давомида амортизация қийматини мунтазам равишда тақсимлаш ва кўчириш кўринишида эскиришнинг қиймат ифодасидир. Номоддий активларнинг амортизация қиймати тахмин қилинаётган тугатилиш қийматини чиқариб ташлаган ҳолда активнинг дастлабки қиймати ёки молиявий ҳисоботларда кўрсатилган қиймат ўрнини босадиган бошқа қийматнинг суммасидир.

Номоддий активларга эскириш ҳисоблашда «Номоддий активлар» номли 7-сон БХМАга ҳамда Ўзбекистон Республикасининг Солиқ Кодексига амал қилиш лозим.

«Номоддий активлар» номли 7-сон БХМАга асосан номоддий активнинг амортизация қиймати унинг фойдали хизмат муддатидан ошмаган ҳолда, фойдали хизмат муддатини белгилаш мумкин бўлмаган пайтда 5 йилни ҳисобга олиб (лекин корхонанинг фаолият муддатидан ошмаган ҳолда) мунтазам асосда тақсимланиши керак.

Қуйидаги номоддий активларга амортизация ҳисобланмайди:

- Ҳақиқий эмас (ишламайдиган) деб топилган ва ҳуқуқий оқибатлар келтириб чиқармайдиган номоддий активлар;
- Корхонага тегишли бўлмаган, лекин ҳуқуқ эгаси томонидан лицензия шартномаси ёки бошқача шартнома (танҳо бўлмаган лицензия) бўйича берилган ва балансдан ташқари ҳисобварақда ҳисобга олинмайдиган номоддий активлардан фойдаланиш ҳуқуқи асосида корхона фойдаланаётган номоддий активлар;
- Корхонага тегишли товар белгисига ва хизмат кўрсатиш белгисига эгалик ҳуқуқи, шунингдек вақт ўтиши билан уларнинг истеъмол хусусияти ўзгармайдиган товар чиқарилган жой номига эгалик ҳуқуқи;
- Гудвилл.

Амортизацияланувчи қиймат мунтазам равишда номоддий активни фойдали ишлатишнинг бутун даврига тақсимланади. Амортизация турли хил усулларни қўллаш йўли билан амалга оширилади: тўғри чизикли усул, камайиб борувчи қолдиқ усули ва ҳосил қилинган бирликлар суммаси амортизацияни ҳисоблаб ёзиш усули киради.

Тўғри чизикли усул номоддий активни фойдали ишлатишнинг бутун даври мобайнида эскиришнинг доимий суммаларини ҳисоблаб ёзишдан иборат.

Камайиб борувчи қолдиқ усули бўйича мунтазам ҳисоблаб ёзилаётган суммалар фойдали ишлатиш муддати давомида камаёди.

Бажарилган ишлар ҳажмига мутаносиб равишда ҳисоблаб ёзиш усулига биноан амортизация миқдори фақат номоддий актив қанча марта ишлатилишига ёки қанча маҳсулот бирлиги ишлаб чиқарилиши кутилаётганига боғлиқ бўлади.

Тўғри чизикли усул. Амортизацияни ҳисоблаб ёзиш усулларида бирортасини қўллашни аниқлаш қийин бўлган ҳолларда ҳисоблаб ёзишнинг тўғри чизикли усулидан фойдаланилади.

Амортизацияни ҳисоблашда унинг тугатилиш қийматига эътибор бериш лозим. Агар бошқа суммани ишончли тарзда ҳисоб-китоб қилиш мумкин бўлмаса, номоддий активнинг қолдиқ қиймати нолга тенг бўлади.

Мисол. «Бобур» ҳиссадорлик жамиятида номоддий активга эскириш ҳисоблаш бўйича қуйидаги маълумотлар мавжуд:

- Номоддий активнинг баланс қиймати - 10000 минг сўм;
- Тугатилиш қиймати - 1000 минг сўм;
- Хизмат муддати – 5 йил.

Йиллик амортизация суммаси = $(10000 - 1000) / 5 = 1800$ минг сўм.

Амортизацияни тўғри чизикли усулда ҳисоблаш жадвали

Йиллар	Баланс қиймати	Йиллик амортизация суммаси	Жамғарилган амортизация	Қолдиқ қиймати
1-йил	10000	1800	1800	8200
2-йил	10000	1800	3600	6400
3-йил	10000	1800	5400	4600
4-йил	10000	1800	7200	2800
5-йил	10000	1800	9000	1000

Бажарилган иш ҳажмига кўра амортизация ҳисоблаш.

Корхонада шу давр мобайнида 90000 сўмлик маҳсулот ишлаб чиқарилди. 1-йилда - 20000, 2-йилда - 30000, 3-йилда - 10000, 4-йилда - 20000, 5-йилда – 10000 минг сўмлик маҳсулот ишлаб чиқарилди.

Маҳсулот бирлигига тақсимланадиган амортизация харажатлари қуйидагига тенг:

$(10000 - 1000) / 90000 = 0,1$ ҳар бир сўмлик маҳсулот учун.

Бажарилган иш ҳажмига кўра амортизация ҳисоблаш жадвали

Йиллар	Баланс қиймати	Ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажми	Йиллик амортизация суммаси	Жамғарилган амортизация	Қолдиқ қиймати
1-йил	10000	20000	2000	2000	8000
2-йил	10000	30000	3000	5000	5000
3-йил	10000	10000	1000	6000	4000
4-йил	10000	20000	2000	8000	2000
5-йил	10000	10000	1000	9000	1000

Қолдиқли камайиш усулида амортизация ҳисоблаш. Бу усулда амортизация ҳисоблашда амортизация меъёри 2 ҳиссага орттирилади ва амортизация меъёри 40% (2 x 20%)га тенг бўлади.

Қолдиқли камайиш усулида амортизация ҳисоблаш жадвали

Йиллар	Баланс қиймати	Йиллик амортизация суммаси	Жамғарилган амортизация	Қолдиқ қиймати
1-йил	10000	$(40\% \times 10000) = 4000$	4000	6000
2-йил	10000	$(40\% \times 6000) = 2400$	6400	3600
3-йил	10000	$(40\% \times 3600) = 1440$	7800	2160
4-йил	10000	$(40\% \times 2160) = 864$	8704	1296
5-йил	10000	296	9000	1000

Номоддий активлар бўйича амортизация ажратмалари улар ҳисоблаб ўтказилган ҳисобот даврида бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботида акс эттирилади. Номоддий активларнинг айрим объектлари бўйича ажратмалар тегишли суммаларни жамғариш йўли билан ёки объектларнинг дастлабки қийматини камайтириш йўли билан бухгалтерия ҳисобида акс эттирилади.

Номоддий активлар эскиришининг ҳисобланган суммаси ишлаб чиқариш харажатлари (муомала харажатлари, маъмурий харажатлар, сармоя қўйиш)ни ҳисобга олиш ҳисобварақлари дебити ва 0510-0590-ҳисобварақлар кредитига киритилади.

Корхоналар тегишли номоддий активлар бўйича жамғарилган амортизация тўғрисидаги ахборотни куйидаги ҳисобварақларда акс эттиради:

0510 - «Патентлар, ноу-хау ва лицензияларнинг эскириши»;

0520 - «Савдо маркалари, товар белгилари ва саноат намуналарининг эскириши»;

0530 - «Дастурий таъминотнинг эскириши»;

0540 - «Ер ва табиат ресурсларидан фойдаланиш ҳуқуқининг эскириши»;

0550 - «Ташкилий харажатларнинг эскириши»;

0560 - «Франшизаларнинг эскириши»;

0570 - «Муаллифлик ҳуқуқларининг эскириши»;

0590 - «Бошқа номоддий активларнинг эскириши».

Ушбу ҳисобварақларнинг кредитида ҳисобланган эскириш суммалари, дебитида эса номоддий активларнинг чиқиб кетишида ҳисобланган эскириш суммаларининг ўчирилиши акс эттирилади.

Мисол. Корхонада сентябрь ойида ишлаб чиқариш эҳтиёжлари учун номоддий активлардан фойдаланилиши натижасида 5600 сўм эскириш ҳисобланди. Ушбу муомалага қуйидагича проводка берилади:

Д-т 2010-«Асосий ишлаб чиқариш» - 5600 сўм

К-т 0530-«Дастурий таъминотнинг эскириши» - 5600 сўм.

Корхонада шу ой мобайнида мавжуд лицензия учун маъмурий харажатлар ҳисобига 3200 сўмлик эскириш ҳисобланди. Ушбу муомалага ҳисобда қуйидагича проводка берилади:

Д-т 9420-«Маъмурий-бошқарув харажатлари» - 3200 сўм

К-т 0510-«Патентлар, ноу-хау ва лицензияларнинг эскириши» - 3200 сўм.

4.5. Номоддий активларни ҳисобдан чиқаришни ҳисобга олиш

Маҳсулот ишлаб чиқариш, ишларни бажариш ёки хизмат кўрсатиш ёхуд ташкилотни бошқариш учун фойдаланилмаётган номоддий активлар объектларининг қиймати бухгалтерия балансидан ҳисобдан чиқарилиши керак.

Қуйидаги хўжалик операциялари натижасида номоддий активлар объектларининг қиймати корхона активлари таркибидан чиқиб кетади:

- реализация, яъни ҳуқуқларни бериш тўғрисидаги шартнома асосида иқтисодий маънода сотганда ва юридик маънода эгалик ҳуқуқи тўхтатилганида;
- бундан буён фойдаланиш мақсадга мувофиқ эмаслиги сабабларига кўра ҳисобдан чиқарилганида;
- номоддий активнинг амал қилиш муддати тугагач ҳисобдан чиқарилганида;
- бошқа корхоналарнинг устав капиталига улуш сифатида қўшилганида;
- ҳуқуқларни бериш тўғрисидаги шартнома асосида бошқа шахсларга текин топширилганида.

Номоддий активларни ҳисобдан чиқарилиши билан боғлиқ операцияларни бухгалтерия ҳисобида акс эттириш учун қуйидаги ҳужжатлар расмийлаштирилади:

- эгалик қилиш ҳуқуқи бошқаларга берилганида - ҳуқуқни бошқа бировга бериш тўғрисидаги шартнома, ҳақ олинганлигини тасдиқловчи тўлов ҳужжати ва бошқа ҳужжатлар, ҳуқуқни бошқаларга бериш қийматини

баҳолаш тўғрисидаги мустақил баҳоловчи хулосаси, чиқиб кетиш далолатномаси;

- амал қилиш муддати тугатилганлиги туфайли ҳисобдан чиқарилганида - ҳисобдан чиқариш тўғрисидаги далолатнома;
- бошқа корхоналарнинг устав капиталига қўйганида - таъсис ҳужжатлари, фойдаланиш ҳуқуқини бошқа бировга бериш тўғрисидаги шартнома, фойдаланиш ҳуқуқини бошқаларга бериш қийматини баҳолаш тўғрисидаги мустақил баҳоловчи хулосаси, фойдаланиш ҳуқуқини бериш тўғрисидаги шартнома бўйича қабул қилиб олиш-топшириш далолатномаси, чиқиб кетиш далолатномаси;
- текинга берилган тақдирда - фойдаланиш ҳуқуқини бошқа бировга бериш тўғрисидаги шартнома, фойдаланиш ҳуқуқини бериш тўғрисидаги шартнома бўйича қабул қилиб олиш-топшириш далолатномаси, чиқиб кетиш далолатномаси.

Номоддий активлар чиқиб кетганида уларнинг дастлабки қиймати номоддий активларни ҳисобга олишнинг тегишли ҳисобварақлари кредитидан 9220-«Бошқа активларнинг реализацияси ва бошқача чиқиб кетиши» ҳисобварағи дебетига ҳисобдан чиқарилади. Номоддий активларни четга сотишдан тушган тушум 9220-«Бошқа активларнинг реализацияси ва бошқача чиқиб кетиши» ҳисобварағи кредити бўйича 4890-«Бошқа шахсларнинг қарзлари-жорий қисми» ва 0990-«Бошқа узоқ муддатли дебиторлик қарзлари» ҳисобварақлари билан корреспонденцияда акс эттирилади.

Номоддий активлар чиқиб кетганида улар бўйича ҳисобланган эскириш суммаси 0510-0590-ҳисобварақлари дебетидан 9220-«Бошқа активларнинг реализацияси ва бошқача чиқиб кетиши» ҳисобварағи кредитига ҳисобдан чиқарилади.

Мисол. «Бобур» ҳиссадорлик жамиятида май ойида дастурий таъминот ҳисобдан чиқарилди: баланс қиймати 200000 сўм, эскириш қиймати 150000 сўм. Номоддий активнинг сотиш қиймати 80000 сўм. Молиявий натижани аниқлаб, муомалага қуйидагича проводка берамиз:

- дастурий таъминотнинг сотиш қийматига:

Д-т 4890-«Бошқа шахсларнинг қарзлари-жорий қисми» - 80000 сўм

К-т 9220-«Бошқа активларнинг реализацияси ва бошқача чиқиб кетиши» - 80000 сўм.

- баланс қиймати ҳисобдан чиқарилди:

Д-т 9220-«Бошқа активларнинг реализацияси ва бошқача чиқиб кетиши» - 200000 сўм

К-т 0430-«Дастурий таъминот» - 200000 сўм.

- эскириш қиймати ҳисобдан чиқарилди:

Д-т 0530-«Дастурий таъминотнинг эскириши» - 150000 сўм

К-т 9220-«Бошқа активларнинг реализацияси ва бошқача чиқиб кетиши» - 150000 сўм.

- дастурий таъминотни сотишдан фойда олинди $(80000 + 150000 - 200000) = 30000$ сўм:

Д-т 9220-«Бошқа активларнинг реализацияси ва бошқача чиқиб кетиши» - 30000 сўм

К-т 9320-«Бошқа активларнинг реализацияси ва бошқача чиқиб кетишидан олинган фойда» - 30000 сўм.

Агарда корхона дастурий таъминотни 40000 сўмга сотганида, молиявий натижа қуйидагига тенг бўлар эди:

- дастурий таъминотнинг сотиш қийматиغا;

Д-т 4890-«Бошқа шахсларнинг қарзлари-жорий қисми» - 40000 сўм

К-т 9220-«Бошқа активларнинг реализацияси ва бошқача чиқиб кетиши» - 40000 сўм.

- баланс қиймати ҳисобдан чиқарилди:

Д-т 9220-«Бошқа активларнинг реализацияси ва бошқача чиқиб кетиши» - 200000 сўм

К-т 0430-«Дастурий таъминот» - 200000 сўм.

- эскириш қиймати ҳисобдан чиқарилди:

Д-т 0530-«Дастурий таъминотнинг эскириши» - 150000 сўм

К-т 9220-«Бошқа активларнинг реализацияси ва бошқача чиқиб кетиши» - 150000 сўм.

- дастурий таъминотни сотишдан зарар кўрилди $(40000 + 150000 - 200000) = 10000$ сўм:

Д-т 9430-«Бошқа операцион харажатлар» - 10000 сўм

К-т 9220-«Бошқа активларнинг реализацияси ва бошқача чиқиб кетиши» - 10000 сўм.

Таянч сўз ва иборалар

Номоддий актив   Ноу-хау

Франшиза   Савдо белгиси

Гудвилл

Такрорлаш учун саволлар

1. Номоддий активлар деб нимага айтилади ?
2. Номоддий активларнинг қандай турлари мавжуд ?
3. Номоддий активлар қандай баҳоларда баҳоланади ?
4. Номоддий активлар ҳаракати билан боғлиқ муомалалар бухгалтерия ҳисобида қандай акс эттирилади ?
5. Номоддий активларга эскириш ҳисоблашда қайси усуллар қўлланилади ?

Адабиётлар: 3, 4, 6, 8, 10, 13.

5 - БОБ. УЗОҚ МУДДАТЛИ МОЛИЯВИЙ ИНВЕСТИЦИЯЛАР ҲИСОБИ

5.1. Узоқ муддатли молиявий инвестицияларнинг моҳияти ва уларни ҳисобга олишнинг вазифалари

Бозор иқтисодиётига ўтиш муносабати билан корхона, ташкилот ва муассасаларда мавжуд маблағлардан самарали фойдаланиш, корхона ихтиёридаги активларнинг самарадорлигини максимал даражада кўтариш асосий вазифа бўлиб ҳисобланади. Чунки маблағлардан самарали фойдаланиш корхона активлари унумдорлигини оширишда ва бу орқали максимал даражада фойда олишда муҳим аҳамият касб этади.

Иқтисодиётни бозор муносабатларига босқичма-босқич ўтказиш ва тармоқлар иқтисодини изчил ривожлантириш инвестициялардан фойдаланиш самарадорлигини оширишга бевосита боғлиқдир. Бугунги кунда инвестицияларни бозор иқтисодиётига мослаштириш ва инвестицион фаолиятни бошқариш ўзгача ёндошишларни талаб этмоқда. Чунки хўжалик юритишнинг замонавий йўлини танлаш инвестицион сиёсатни ҳам тубдан ўзгартиришни талаб қилади. Инвестицион сиёсатни амалга оширишда бозор муносабатларига мос дастаклардан фойдаланиш, яъни инвестицион жараён қатнашчиларининг ҳуқуқ ва мажбуриятларини белгилаб бериш; мамлакатда инвесторлар учун тўлақонли рақобатни таъминлаш; молиявий, моддий ва ақлий бойликларни бошқаришда батамом эркин ҳаракат қилиш ва шунга тенглаштирилган тадбирларни амалга оширишни талаб этади.

Инвестиция инглизча investment сўзидан олинган бўлиб, сармоя қўйиш деган маънони англатади. Ўзбекистон Республикасининг «Инвестиция фаолияти тўғрисида»ги Қонунининг 2-моддасига биноан, инвестициялар - иқтисодий ва бошқа фаолият объектларига киритиладиган моддий ва номоддий неъматлар ҳамда уларга доир ҳуқуқлар.

Инвестицияларнинг иқтисодий мазмунига кўра қуйидаги турлари мавжуд:

- Реал инвестициялар;
- Молиявий инвестициялар;
- Интеллектуал инвестициялар.

Реал инвестициялар - бу корхона асосий воситаларини вужудга келтириш ва такрор ишлаб чиқаришга, шунингдек, моддий ишлаб чиқаришнинг бошқа шакллари ривожлантиришга қўшилаётган инвестициялардир. Бухгалтерия ҳисобида бу турдаги инвестициялар капитал қўйилмалар сифатида эътироф этилади.

Молиявий инвестициялар - даромад олиш (худди фоизлар, роялти, дивидендлар ва ижара ҳақи сингари) ва асосий капитал қийматини кўпайтириш мақсадида унинг тасарруфида бўлган корхона активларидир.

Интеллектуал инвестициялар - бу корхонанинг интеллектуал бойликларни харид қилишга сарфлаган маблағларидир.

Бозор иктисодиёти шароитида молиявий инвестициялар муҳим аҳамиятга эга ҳисобланади. Молиявий инвестициялар юридик ва жисмоний шахсларнинг ихтиёрида мавжуд бўлган бўш пул маблағларидан самарали фойдаланишни таъминлайди.

Молиявий инвестициялар муддатига кўра қисқа муддатли ва узок муддатли бўлади.

Узок муддатли молиявий инвестициялар - бу узок муомала муддатига эга (12 ойдан ортиқ) активларнинг сотиб олинишига оид инвестициялардир.

Қисқа муддатли молиявий инвестициялар - ўзида муомала муддати 12 ойдан ошмайдиган, енгил сотиладиган молиявий активларнинг харид қилинишига оид инвестициялардир.

Узок муддатли молиявий инвестицияларни ҳисобга олишнинг вазифалари қуйидагилардир:

- узок муддатли молиявий инвестицияларни ва улар бўйича олинган даромадларни ўз вақтида ва тўғри аниқлаш;
- узок муддатли молиявий инвестициялар учун ажратилган маблағларни ўз вақтида ҳисобдан чиқаришни таъминлаш;
- узок муддатли молиявий инвестицияларни ҳисобга олишда БХМАларини кенг қўллаш;
- узок муддатли молиявий инвестициялардан олинган даромадларнинг корхона молиявий натижаларида акс эттирилишини таъминлаш;
- узок муддатли молиявий инвестициялардан олинган даромадлардан бюджетга тегишли қисмини амалдаги меъёрий ҳужжатларга, Солиқ Кодексининг талабига мувофиқ тўғри ҳисоблашни ташкил қилиш, бюджетга тегишли қисмини ўз вақтида ўтказишни таъминлаш;
- узок муддатли молиявий инвестициялар ҳисобига келиб тушган маблағлардан корхонани кенгайтириш, ривожлантириш ва корхона жамоаси эҳтиёжи учун ишлатишни таъминлаш.

5.2. Узок муддатли молиявий инвестицияларни туркумлаш ва баҳолаш

Узок муддатли молиявий инвестицияларни бухгалтерия ҳисобида ҳисобга олишни енгиллаштириш учун қуйидаги гуруҳларга ажратилади:

- Қимматли қоғозлар;
- Шўъба корхоналарига инвестициялар;
- Қарам бирлашмаларга инвестициялар;
- Қўшма корхоналарга инвестициялар;
- Бошқа узок муддатли инвестициялар.

Қимматли қоғозлар узоқ муддатли инвестицияларнинг асосий қисмини ташкил этади. Иқтисодий эркинлаштириш шароитида қимматли қоғозлар инвестициялар йўналтиришнинг асосий воситаси ҳисобланади.

1993 йил 2 сентябрда қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг «Қимматли қоғозлар ва фонд биржалари тўғрисида»ги қонунига мувофиқ «қимматли қоғозлар - бу уларни чиқарган шахс билан уларнинг эгаси ўртасидаги мулкӣ ҳуқуқларни ёки қарз муносабатларини тасдиқловчи, дивиденд ёки фойза кўринишида даромад тўлашни ҳамда ушбу ҳужжатлардан келиб чиқадиган ҳуқуқларни бошқа шахсга бериш имкониятини назарда тутувчи пул ҳужжатларидир». Юқорида қайд этилган қонунга кўра, қимматли қоғозларга:

- акциялар;
- облигациялар;
- хазина мажбуриятлари;
- депозит ва хазина сертификатлари;
- векселлар;
- ҳосилавий қимматли қоғозлар киради.

Акция (голландча *actie* сўзидан олинган бўлиб, қимматли қоғоз деган маънони англатади) - бу акциядорлик жамиятининг устав фондига муайян ҳисса кўшганликдан гувоҳлик берувчи, унинг эгасига фойданинг бир қисмини олиш ва, одатда, ушбу жамиятни бошқаришда иштирок этиш ҳуқуқини берувчи қимматли қоғоздир.

Акция амал қилиш муддати чекланмаган қимматли қоғоз бўлиб, у уни чиқарган акциядорлик жамияти амал қилиб турган вақт мобайнида муомалада бўлиши мумкин.

Акциялар бўйича олинган даромад дивиденд (лотинча *dividendus* сўзидан олинган бўлиб, бўлишга тегишли деган маънони англатади) деб номланади. Дивиденд, одатда, акциядорлик жамиятининг фойдасига боғлиқ бўлади. Агар компания ҳисобот йили натижаларига кўра фойдага эга бўлса, катта дивиденд тўлаш имконияти бўлади ва аксинча.

Акциялар икки турга бўлинади:

- оддий акциялар;
- имтиёзли акциялар.

Оддий акция акциядорлар йиғилишида овоз бериш ҳуқуқини беради, олинмаган дивиденд миқдори акциядорлик жамиятининг олган соф фойдасига боғлиқ ва бошқа ҳеч нарса билан кафолатланмаган.

Имтиёзли акциялар акциядорлар умумий йиғилишида овоз бериш ҳуқуқини ва бу билан корхона бошқаришда иштирок этиш ҳуқуқини бермайди. Уларнинг имтиёзлилиги шундаки, хўжалик фаолияти натижаларидан қатъий назар кафолатланган даромадни олиш имкониятини, иккинчи томондан, акциядорлик жамияти тугатилган вақтда акциялар қийматини биринчи навбатда олиш ҳуқуқига эга.

Облигация (лотинча obligatio сўзидан олинган бўлиб, мажбурият маъносини англатади)- бу унинг эгаси қарз берганлигидан гувоҳлик берувчи, унга ушбу қимматли қоғознинг номинал қийматини унда кўрсатилган муддатда белгиланган (қатъий) фоиз тўланган ҳолда қоплаш мажбуриятини тасдиқловчи қимматли қоғоздир.

Облигация - бу бир шахснинг (инвесторнинг) бошқа бир шахсга(эмитентга) маблағларни вақтинчалик фойдаланиш учун берганлиги ҳақидаги гувоҳномадир. Облигациялардан олинadиган даромад фоиз кўринишида бўлади.

Хазина мажбуриятлари - бу уларнинг эгалари томонидан бюджетга пул маблағларини берганликларини тасдиқловчи ҳамда ушбу қимматли қоғозларга эгалик қилишнинг бутун муддати давомида белгиланган даромадни олиш ҳуқуқини берувчи давлат қимматли қоғозларидир. Улар жисмоний шахслар учун чиқариладиган қимматли қоғозлардир.

Депозит сертификатлари (инглизча certificateofdeposit)- бу пул маблағларини омонатга қўйилганлиги тўғрисида, омонатчига белгиланган муддат тугагандан сўнг депозит суммаси ва унга тегишли фоизларни олиш ҳуқуқини берувчи кредит муассасасининг гувоҳномасидир. 1994 йилдан бошлаб депозит сертификатлари юридик шахслар учун 1 йилгача муддатга, жисмоний шахслар учун 3 йилгача муддатга чиқарила бошланди.

Вексел (немисча Wechsel сўзидан) - бу вексел берувчининг ёки векселда кўрсатилган бошқа тўловчининг векселда кўзда тутилган муддат келганда вексел эгасига маълум миқдордаги суммани тўлаш ҳақидаги сўзсиз мажбуриятини тасдиқловчи қимматли қоғоздир. Амалдаги қонунчиликка кўра, векселлар корхона ва ташкилотлар томонидан аниқ савдо битими асосида ёзилиши мумкин.

Ҳосилавий қимматли қоғозлар - бу шартномалар бўлиб, улар бўйича бир томон қимматли қоғозларнинг маълум бир миқдорини маълум муддатда келишилган нархда сотиб олиш ёхуд сотиш ҳуқуқи ёки мажбуриятини олади. Уларнинг қуйидаги турлари мавжуд:

- опцион;
- варрант;
- фьючерс.

Опцион (лотинча optio сўзидан олинган бўлиб, танлов деган маънони англатади) - бу битимда иштирок этаётган томонларнинг бирига қимматли қоғозлар маълум бир миқдорини муайян вақт мобайнида белгиланган нархда сотиб олиш ёки контрагентга сотиш ҳуқуқини берувчи шартномадир. Контрагент эса, мукофот эвазига ушбу ҳуқуқни амалга ошириш мажбуриятини ўз зиммасига олади.

Варрант (немисча warrant сўзидан) - бу унинг эгаси маълум муддат давомида ёки маълум бир кунда варрантлар эмитенти томонидан дастлабки чиқарилган қимматли қоғозларни харид қилиш ҳуқуқини олганлиги тасдиқловчи ҳужжат.

Фьючерс (инглизча future сўзидан олинган бўлиб, келажак маъносини англатади) келишилган миқдордаги қимматликларни маълум вақт мобайнида битим тузиш вақтида белгиланган нархда етказиб бериш тўғрисидаги шартномаларни ўзида намоён қилади.

Республикамиз амалиётида узоқ муддатли молиявий инвестицияларни йўналтиришнинг асосий воситаси акциядорлик жамиятларининг қимматли қоғозларини харид қилиш ҳисобланмоқда.

Корхонанинг шўъба корхоналар, қўшма корхоналар ва қарам бирлашмаларга инвестициялари мавжудлиги уларни бухгалтерия ҳисобида алоҳида туркумларга ажратишни тақозо этади.

Узоқ муддатли молиявий инвестицияларнинг баҳоланиши «Молиявий инвестициялар ҳисоби» номли 12-сон БҲМАга асосланади.

Харид қилиниши чоғида молиявий инвестициялар брокерлик хизматларига оид тўловлар, божлар, банк хизматига оид тўлов ва бошқа харажатлар каби харид қилишга оид харажатлар билан биргаликда харид қилиш қиймати бўйича баҳоланади.

Узоқ муддатли молиявий инвестицияларнинг акциялар ёки бошқа қимматли қоғозлар эмиссияси йўли билан қисман ёки тўлиқ харид қилиниши чоғида уларнинг номинал қиймати эмас, балки қимматли қоғозлар бозоридаги сотиш қиймати харид қилиш қиймати бўлиб ҳисобланади. Узоқ муддатли молиявий инвестицияларнинг алмашлаш ёки бошқа активга қисман алмаштириш йўли билан харид қилишда харид қиймати берилаётган активнинг бозор қийматига асосланган ҳолда аниқланади.

Узоқ муддатли молиявий инвестицияларнинг ўз ичига фоизлар улушини, ҳисобланган дивидендларни уларни сотиб олиш вақтигача бўлган давр учун бўлган қиймат бўйича сотиб олиниши харидор томонидан сотувчига тўланган фоизлар суммаси чиқариб ташланган ҳолда харид қилиш қиймати бўйича ҳисобга олинади. Агар узоқ муддатли молиявий инвестициялар харид қилиш вақтига қадар ҳисобланган фоизлар билан бирга сотиладиган бўлса, у ҳолда уларнинг фоизларни тўлаш куни билан тўғри келмайдиган кунларда сотиб олиниши чоғида харидор билан сотувчи ўзаро тегишли суммани бўлашиб олишлари керак. Харидор сотувчига инвестициялар қиймати билан бир қаторда уларнинг сўнгги тўлови амалга оширилган вақтдан бошлаб ўтган давр учун тўланиши лозим бўлган фоизларни тўлайди. Фоизларни тўлашнинг навбатдаги муддати келган вақтда харидор уларни тўлиқ, жами давр учун олади.

Қарзга оид қимматли қоғозларга инвестицияларнинг харид қилиш қиймати билан сўндириш қиймати ўртасидаги фарқ (дисконт ёки харид қилиш чоғидаги мукофот) одатда инвестор томонидан қимматли қоғозни харид қилиш вақтидан бошлаб сўндириш вақтигача ҳисобдан чиқарилади, яъни амортизация қилинади.

Хўжалик юритувчи субъектлар узоқ муддатли молиявий инвестицияларни қуйидаги баҳоларда ҳисобга олиб боради:

- харид баҳосида;
- қайта баҳолашни ҳисобга олган қийматда;
- қимматли қоғозлар портфели асосида аниқланадиган харид ва жорий қийматлар юзасидан энг кам баҳолашда.

Узоқ муддатли молиявий инвестицияларни қайта баҳолашни амалга ошириш учун қайта баҳолашлар даврийлиги аниқлаб олиниши зарур. Бунда қайта баҳолашнинг якка тартибдаги усули қўлланилади.

Қайта баҳолаш натижасида узоқ муддатли молиявий инвестициялар қийматининг ошиб кетиши 8510-«Активларни қайта баҳолаш бўйича тузатишлар» ҳисобварағида, камайиши эса қўшимча баҳолаш чегарасида резерв капиталининг камайтирилиши ёки аввалги қўшимча баҳолашдан ошган суммада-харажат сифатида ҳисобга олинади.

Агар узоқ муддатли молиявий инвестицияларнинг қайта баҳоланиши натижасида дастлаб камайиш, кейин эса кўпайиш юз берган бўлса, у ҳолда узоқ муддатли молиявий инвестициялар қийматининг аввалги камайиш суммаси қайта тикланиши лозим бўлади. Тикланиши лозим бўлган сумма қабул қилинган ҳисоб сиёсатиға мувофиқ даромад ёки тақсимланмаган фойдаға киритилади.

Узоқ муддатли молиявий инвестициялар ўз қийматининг бир қисмини йўқотган ҳолларда (яъни, инвестициялар баҳосининг пасайиш жараёни юз берганида) уларнинг баланс қиймати қайта кўриб чиқилиши керак.

5.3. Узоқ муддатли молиявий инвестициялар ҳаракатини ҳисобда акс эттириш

Корхонада узоқ муддатли молиявий инвестициялар ҳисобини юритиш орқали қуйидагилар намоён бўлади:

- бошқа акционерлик жамиятларининг акцияларига ва бошқа субъектларнинг, шу жумладан, шўъба корхоналарнинг устав капиталларига оид узоқ муддатли инвестицияларнинг мавжудлиги ва ҳаракати;
- давлат ва маҳаллий облигациялар, сертификатлар ва тижорат банклари, хўжалик юритувчи субъектлар ҳамда тадбиркорлик тузилмаларининг шунга ўхшаш қимматли қоғозларига оид узоқ муддатли инвестициялар;
- субъектларга, ўзга хил тадбиркорлик тузилмаларига берилган узоқ муддатли пул ва бошқа кўринишдаги қарзларнинг ҳаракати ва қолдиқлари.

Узоқ муддатли молиявий инвестицияларга доир муомалаларни бухгалтерия ҳисобида акс эттириш учун ҳисобварақлар режасида қуйидаги ҳисобварақлар очилган:

0610 - «Қимматли қоғозлар»;

0620 - «Шўъба корхоналарга инвестициялар»;

0630 - «Қарам бирлашмаларга инвестициялар»;

0640 - «Қўшма корхоналарга инвестициялар»;

0690 - «Бошқа узоқ муддатли инвестициялар».

0610 - «Қимматли қоғозлар» ҳисобварағида акционерлик жамиятларининг акциялари, фоизли облигациялари ва бошқа қимматли қоғозлари (опцион, фьючерс ва бошқалари)ға узоқ муддатли молиявий инвестицияларнинг мавжудлиги ва ҳаракати акс эттирилади.

0620 - «Шўъба корхоналарга инвестициялар», 0630-«Қарам бирлашмаларга инвестициялар», 0640-«Ўўшма корхоналарга инвестициялар» ҳисобварақларида мос равишда шўъба, қарам ва қўшма корхоналарга инвестицияларнинг мавжудлиги ва ҳаракати акс эттирилади.

0690 - «Бошқа узоқ муддатли инвестициялар» ҳисобварағида келажакда молиявий даромад олиш мақсадида корхонанинг давлат корхонасига, хайрия ёки экологик ташкилотларга инвестицияларнинг мавжудлиги ҳисобга олиб борилади.

Бу ҳисобварақлар актив бўлиб, дебетдаги қолдиқлар ҳар ойнинг бошига корхона томонидан сотиб олинган қимматли қоғозлар қийматини ифодалайди. Дебет томонидаги обороти ой давомида сотиб олинган қимматли қоғозлар қийматини, инвестиция учун сарфланган маблағлар миқдорини, кредит томонидаги оборотлар ҳисобдан чиқарилган, сотиб юборилган, қайтариб берилган қимматли қоғозлар қийматини ёки инвестицияларнинг узилишини акс эттиради.

Молиявий инвестицияларнинг таҳлилий ҳисоби қимматли қоғозлар турлари ва инвестиция объектлари бўйича юритилади.

Мисол. «Нур» компанияси сотиб олган акцияларнинг қиймати 600000 сўм, номинал қиймати эса 500000 сўм, узиш муддати 10 йил. Акциялар бўйича ҳар йили 10 фоиз даромад олишга келишилган.

Акциялар сотиб олинганида:

Д-т 0610-«Қимматли қоғозлар» - 600000 сўм

К-т 5110-«Ҳисоб-китоб счёти» - 600000 сўм

Ҳар йили олинган даромаднинг ҳисобланиши:

$$500000 \times 10 / 100 = 50000 \text{ сўм.}$$

Сотиб олиш ва номинал қийматлар ўртасидаги фарқ:

$$600000 - 500000 = 100000 \text{ сўм, демак, ҳар йилга } 100000 / 10 = 10000 \text{ сўм.}$$

Йиллик даромад ҳамда акцияни сотиб олиш ва номинал қийматлари ўртасидаги фарқ:
 $50000 - 10000 = 40000 \text{ сўм.}$

Йил охирида олинган даромад ва тафовутлар қуйидагича ҳисобга олинади:

- сотиб олиш ва номинал қийматлари ўртасидаги фарққа:

Д-т 4840-«Олинган дивидендлар» – 10000 сўм

К-т 0610-«Қимматли қоғозлар» – 10000 сўм;

- йиллик даромад ҳамда акцияни сотиб олиш ва номинал қийматлари фарқи орасидаги тафовут суммасига:

Д-т 4840-«Олинадиган дивидендлар» – 40000 сўм

К-т 9520-«Дивидендлар кўринишидаги даромадлар» – 40000 сўм.

Ҳисоб-китоб счётига пул келиб тушганида:

Д-т 5110-«Ҳисоб-китоб счёти» - 50000 сўм

К-т 4840-«Олинадиган дивидендлар» - 50000 сўм.

Агар қимматли қоғознинг номинал қиймати уни сотиб олиш қийматидан кўп бўлса, ушбу қоғоз бўйича даромад ҳисобланганида номинал ва сотиб олиш қийматлари орасидаги фарқнинг қисми ҳам ҳисобдан чиқарилади.

Одатда, узоқ муддатли қимматли қоғозлар купон (қиркиладиган купон) билан чиқарилади. Ушбу талонлар бўйича мунтазам равишда муомала даврида фоизлар тўланади. Бу ҳолда қимматли қоғозларнинг номинал ва сотиб олиш қийматлари орасидаги фарқ корхонага тегишли даромад ҳисобланганида ҳисобдан чиқарилади.

Мисол. «Нур» компанияси «Бек» ҳиссадорлик жамиятининг облигацияларини 600000 сўмга сотиб олди. Уларнинг номинал қиймати 500000 сўм. Облигациялар бўйича йиллик 20 фоиз даромад ҳар 6 ойда қиркиладиган купон орқали берилиши мўлжалланган. Облигацияни сотиб олиш ва номинал қийматлари орасидаги фарқ $600000 - 500000 = 100000$ сўм. Муомала даври-5 йил.

Облигацияни сотиб олиш:

Д-т 0610-«Қимматли қоғозлар» - 600000 сўм

К-т 5110-«Ҳисоб-китоб счёти» - 600000 сўм.

Ярим йилдан кейин облигациялардан ойлик ставкасининг ярми миқдорида даромад ҳисобланди $(500000 \times 10 / 100) = 50000$ сўм:

Д-т 4840-«Олинадиган дивидендлар» – 50000 сўм

К-т 9520-«Дивидендлар кўринишидаги даромадлар» – 50000 сўм.

Бир вақтнинг ўзида облигацияни сотиб олиш ва номинал қийматлари орасидаги фарқ амортизацияланади $(100000 / 10) = 10000$ сўм:

Д-т 9610-«Фоизли кўринишдаги харажатлар» - 10000 сўм

К-т 0610-«Қимматли қоғозлар» - 10000 сўм.

Бинобарин, 0610-«Қимматли қоғозлар» ҳисобварағида ярим йилдан кейин $(600000 - 10000) = 590000$ сўм, бир йилдан кейин $(600000 - 20000) = 580000$ сўм ҳисобга олинади.

Фараз қилайлик, бир йилдан кейин облигацияларнинг нархи биржада кескин пасайиб кетди. Шунга мувофиқ, облигациялар пакети 550000 сўм деб баҳоланди. Демак, жорий даврга облигацияларнинг ҳақиқий қиймати ва баланс қиймати орасидаги фарқ (580000

- 550000) = 30000 сўмни ташкил этади. Ҳисобот даври охирида ушбу муомалага қуйидагича проводка берилади:

Д-т 9690-«Молиявий фаолиятдан бошқа харажатлар» - 30000 сўм

К-т 0610-«Қимматли қоғозлар» - 30000 сўм.

Қолган 4 йилга (йилда икки мартаба $2 \times 4 = 8$) облигация қиймати фарқини қайта кўриб чиқиши керак: $(550000 - 500000) / 8 = 6250$ сўм.

Бир йилдан сўнг корхонада қуйидагича проводка берилади:

- облигациянинг ҳақиқий ва номинал қийматлари орасидаги фарқнинг амортизация суммасига:

Д-т 9610-«Фоидали кўринишдаги харажатлар» - 6250 сўм

К-т 0610-«Қимматли қоғозлар» - 6250 сўм.

- облигация бўйича ҳисобланган даромад суммасига:

Д-т 4840-«Олинадиган дивидендлар» - 50000 сўм

К-т 9520-«Дивидендлар кўринишидаги даромадлар» - 50000 сўм.

- даромад ҳисоб-китоб счеига олинганида:

Д-т 5110-«Ҳисоб-китоб счеги» - 50000 сўм

К-т 4840-«Олинадиган дивидендлар» - 50000 сўм.

Қимматли қоғозлар мўлжалланган даромадни келтирмаган тақдирда ёки уни айнан келажакда сотиш учун олинган бўлса, улар бошқа ташкилотларга сотиб юборилади.

Қимматли қоғозларни сотишда 9220-«Бошқа активларнинг реализацияси ва бошқача чиқиб кетиши» ҳисобварағидан фойдаланилади. Агар қимматли қоғозларни сотиш натижасида даромад олинса, ушбу ҳисобварақнинг дебети 9320-«Бошқа активларнинг реализация қилишдан ва бошқача чиқиб кетишидан олинган фойда» ҳисобварағининг кредити билан, агар зарар кўрилган бўлса ҳисобварақнинг кредити 9430-«Бошқа операцион харажатлар» ҳисобварағининг дебети билан корреспонденцияда бўлади.

Мисол. «Дўстлик» корхонаси аввал сотиб олган облигацияни бошқа корхонага сотди. Баланс қиймати-500000 сўм, сотиш қиймати-400000 сўм. Ушбу муомалаларга қуйидагича проводка берилади:

- облигацияни сотишдан тушган тушум:

Д-т 5110-«Ҳисоб-китоб счеги» - 400000 сўм

К-т 9220-«Бошқа активларнинг реализацияси ва бошқача чиқиб кетиши» - 400000 сўм.

- облигациянинг баланс қиймати ҳисобдан чиқарилди:

Д-т 9220-«Бошқа активларнинг реализацияси ва бошқача чиқиб кетиши» - 500000 сўм

К-т 0610-«Қимматли қоғозлар» - 500000 сўм.

- сотишдан олинган зарар $(500000 - 400000) = 100000$ сўм:

Д-т 9430-«Бошқа операцион харажатлар» - 100000 сўм

К-т 9220-«Бошқа активларнинг реализацияси ва бошқача чиқиб кетиши» - 100000 сўм.

Шўъба, қўшма ва қарам корхоналарга маблағ сарфланганида, ушбу корхоналарга инвестициялар мавжудлигини ҳисобга олувчи ҳисобварақларнинг дебети асосий воситаларни, номоддий активларни, ишлаб чиқариш заҳираларини ва пул маблағларини ҳисобга олувчи ҳисобварақларнинг кредити билан ўзаро корреспонденцияда бўлади.

Инвестицияларнинг узилишида эса уларни ҳисобга олиб боровчи ҳисобварақларнинг кредити пул маблағлари ва активларни ҳисобга олувчи бошқа ҳисобварақларнинг дебети билан ўзаро корреспонденцияда бўлиши мумкин.

Таянч сўз ва иборалар

Инвестиция   Акция

Реал инвестиция   Облигация

Молиявий инвестиция

Такрорлаш учун саволлар

1. Инвестиция сўзининг моҳияти нимада ?
2. Бозор иқтисодиёти шароитида инвестициянинг қандай турлари мавжуд ?
3. Молиявий инвестицияларнинг қандай турлари мавжуд ?
4. Молиявий инвестициялар қандай баҳоларда баҳоланади ?
5. Инвестициялар даромадлилиги бухгалтерия ҳисобида қай тартибда акс эттирилади ?

Адабиётлар: 3, 4, 7, 8, 10, 11.

6 - БОБ. КАПИТАЛ ҚЎЙИЛМАЛАР ҲИСОБИ

6.1. Капитал қўйилмалар ҳисобининг вазифалари

Капитал қўйилмалар хўжалик юритувчи субъектлар ишлаб чиқариш фаолиятининг ўзига хос бир шаклидир, у асбоб-ускуналарни замонавийлаштириш, ишлаб чиқариш объектлари ва бевосита ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлмаган объектларни қайта қуриш, таъмирлаш ва асосий ишлаб чиқариш воситаларини кенгайтирилган ҳолда қайта ишлаб чиқаришни таъминлайди.

Капитал қўйилмалар асосий воситаларни, такрор ишлаб чиқаришни кенгайтириш ҳамда уларнинг сифат таркибини яхшилаш харажатларининг мажмуидир. Капитал қўйилмалар ҳажми ишлаб турган корхоналарни қуриш, кенгайтириш, техник қайта жиҳозлаш ва қувватларни сақлаш, шунингдек, ишлаб чиқариш ва ишлаб чиқаришга мўлжалланган ускуна, транспорт воситалари ва асосий воситаларнинг бошқа объектларини харид қилишга маблағ билан таъминлашнинг барча манбалари ҳисобига қилинган харажатларнинг умумий суммасига кўра белгиланади.

Капитал маблағлар ҳажмига қуйидаги соҳаларга йўналтирилган харажатлар киради:

- Қурилиш-монтаж, лойиҳа-қидирув, геология-разведка, бурғулаш ва бошқа ишларга қилинган харажатлар;
- Ишлаб турган корхоналарни тиклаш, техник қайта жиҳозлаш ва техника воситаларнинг қувватини кенгайтиришга қилинган харажатлар;
- Машина ва ускуналар, ишлаб чиқариш ва хўжалик инвентарлари, транспорт воситалари ва асосий воситаларнинг бошқа объектларини сотиб олишга кетган харажатлар;
- Корхона, ташкилот ва муассасалар учун янги объектлар қуришга кетган харажатлар;
- Бошқа шу турдаги харажатлар.

Капитал қўйилмаларни бухгалтерияда ҳисобга олишда «Асосий воситалар» номли 5-сон БҲМА ва «Капитал қурилиш учун пудрат шартномалари» номли 17-сон БҲМAdан фойдаланилади.

Капитал қўйилмаларни бухгалтерияда ҳисобга олишнинг долзарб вазифалари қуйидагилардан иборат:

- қилинган барча капитал харажатларни объектларнинг турлари бўйича тўлиқ ва ўз вақтида акс эттиришни таъминлаш;
- капитал қўйилмалар режаси, ишлаб чиқариш қувватлари ва асосий воситалар объектларини ишга тушириш режаларининг бажарилиши устидан назоратни таъминлаш;

- молиявий маблағлар билан таъминлаш бўйича белгиланган режанинг бажарилиши ва ички резервларни сафарбар қилиш устидан назоратни таъминлаш;
- сотиб олинган асосий восита объектларининг баланс қийматини тўғри белгилаш ва унинг ўз вақтида киримга олинишини таъминлаш.

6.2. Капитал қўйилмаларни туркумлаш

Капитал қўйилмалар ҳисобини соддалаштириш учун уларни туркумлаб олиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади. Қуйидаги жадвалда капитал қўйилмаларнинг туркумланиши кўрсатиб ўтилган:

Капитал қўйилмаларни туркумлаш				
Такрор ишлаб чиқариш тузилмасига кўра	Технологик тузилмасига кўра	Вазифасига кўра	Ишларни бажариш усулига кўра	Маблағ билан таъминлашнинг манбаларига кўра
Янги қурилиш; кенгайтириш; тиклаш; техник қайта жиҳозлаш; қувватларни ошириш.	Қурилиш; монтаж; жиҳозлар, асбоб-ускуналар, инвентарь харажатлари; бошқа капитал харажатлар.	Ишлаб чиқариш объектларини қуришга мўлжалланган харажатлар; ноишлаб чиқариш объектларини қуришга мўлжалланган харажатлар.	Пудрат усулида қилинадиган капитал харажатлар; хўжалик усулида қилинадиган капитал харажатлар.	Ўз маблағлари ҳисобига; четдан жалб қилинган қарз маблағлари эвазига; четдан жалб қилинган қайтарилмайдиган маблағлар эвазига.

Капитал қўйилмаларнинг такрор ишлаб чиқариш тузилмаси корxonанинг янги қурилишга, амалда ишлаб турган корxonаларни кенгайтириш, тиклаш, техник қайта жиҳозлаш ва қувватларни оширишга қилинган харажатларнинг таркиби ва нисбатини англатади.

Янги қурилиш объектларига қуйидагилар киради: янгидан бунёд этилаётган корxonаларнинг асосий, ёрдамчи ва ноишлаб чиқариш объектларини, шунингдек, ишга туширилганидан сўнг мустақил балансда турадиган бўлинмалар ва айрим корxonаларни тиклаш.

Кенгайтириш деганда ишлаб турган корxонада қўшимча ишлаб чиқаришларни қуриш, шунингдек, корxона худудида ва унинг атрофидаги майдончаларида асосий, ёрдамчи ва ноишлаб чиқариш аҳамиятидаги айрим цехлар ва объектларни қуриш ҳамда ишлаб турганларини кенгайтириш тушунилади.

Тиклаш деганда ишлаб чиқаришни такомиллаштириш ва унинг техник-иқтисодий даражасини янги технологиялар асосида қайта қуриш тушунилади.

Техник қайта жиҳозлаш илғор техника ва технологияни жорий этиш, ишлаб чиқаришни автоматлаштириш ҳамда маънавий ва жисмоний жиҳатдан эскирган асосий воситаларни замонавий, самарали асосий воситалар билан алмаштиришга қаратилган чора-тадбирлар мажмуи тушунилади.

Қувватларни ошириш деганда ишлаб чиқариш жараёнида ишдан чиққан асосий воситаларни янгилаб туриш ҳамда тиклашга оид ишлар тушунилади.

Капитал қўйилмаларнинг технологик тузилмаси қурилиш ва монтаж ишлари билан боғлиқ ҳамда асосий воситалар объектларини сотиб олишга, шунингдек, бошқа капитал ишлар ва хизматлар учун қилинган харажатлар таркиби ва нисбатини англатади.

Қурилиш ишларига асосий воситалар объектларини барпо этиш, қурилган бинолар ва иншоотларни ёки уларнинг айрим қисмларини кенгайтириш ҳамда тиклаш ва бошқа ишлар киради.

Монтаж ишлари деганда технология, энергетика, кўтариш-транспорт ва бошқа жиҳозларни йиғиш ҳамда ўрнатиш, яъни уларни йиғиб, пойдеворга ўрнатгандан кейингина ишлатилиши мумкин бўлган ишлар тушунилади.

Жиҳозлар, асбоб-ускуна ва инвентарь харажатларига барча турдаги жиҳозлар, технологик жиҳатдан ишлаб чиқариш жараёни билан боғлиқ бўлган транспорт воситалари, лаборатория учун жиҳозлар, устахоналар, тажриба ускуналари ва шу кабиларнинг қиймати, ишлаб чиқариш асбоб-ускуналари ва инвентарнинг қиймати киради.

Жиҳозлар, ўз навбатида, монтаж талаб қиладиган ва монтаж талаб қилмайдиган ҳамда смета қийматига кирадиган ва смета қийматига кирмайдиган жиҳозларга бўлинади.

Бошқа капитал харажатлар таркиби капитал маблағлар ҳисобидан ўтказилувчи лойиҳа-қидирув, шунингдек, қурилаётган корхоналар маъмуриятини таъминлашга, ишчиларни уюшган ҳолда ишга олишга ҳамда сметада кўзда тутилган бошқа харажатларни ўз ичига олади.

Капитал қўйилмалар вазифасига кўра ишлаб чиқариш мақсадларидаги объектлар қурилишига (саноат, кишлок хўжалиги, транспорт, алоқа ва шу каби соҳаларга мўлжалланган) ва ноишлаб чиқариш мақсадларидаги объектлар қурилишига (турар-жой, коммунал хўжалик, соғлиқни сақлаш, ижтимоий таъминот, халқ таълими ва шу каби соҳаларга мўлжалланган) объектларга ажратилади.

Капитал қўйилмалар ишларни бажариш усулига кўра пудрат ва хўжалик усулида бажариладиган капитал қўйилмаларга бўлинади.

Пудрат усулида қурилиш-монтаж ишларини ихтисослаштирилган пудрат қурилиш-монтаж ташкилотлари олиб боради, бунда икки томон - бош пудратчи ва буюртмачи алоқага киришиб, уларнинг ўзаро муносабатлари пудрат шартномаси билан белгиланади.

Хўжалик усулида қурилиш-монтаж ишлари корxonанинг ўз куч ва воситалари (қурилиш участкаси) билан бажарилади.

Капитал қўйилмалар маблағ билан таъминлашда ўз маблағлари (корхона фойдаси, захиралар ва бошқалар) ҳисобидан, четдан жалб қилинган қарз маблағлари (банк кредити, турли хил юридик ва жисмоний шахсларнинг қарз маблағлари) ҳисобидан ҳамда четдан жалб қилинган қайтарилмайдиган маблағлар (давлат ҳамда халқаро хорижий ташкилотларнинг грантлари ва бошқа қайтарилмайдиган маблағлар) ҳисобидан қопланиши мумкин.

6.3. Капитал қўйилмаларни бухгалтерияда ҳисобга олиш

Капитал қўйилмалар ва у билан боғлиқ барча харажатларни буюртмачи, яъни ўзи учун қураётган ва шу қурилишни маблағ билан таъминлаётган корхона ҳисобга олиб боради. Янги корхона қурилаётганида қурилаётган корxonанинг маъмурияти ана шундай ташкилот бўлади, амалда ишлаб турганида эса – капитал қурилиш бўлими орқали иш тутаётган корxonанинг ўзи ана шундай ташкилот бўлади.

Капитал қўйилмаларнинг ҳисоби амалдаги харажатлар ва смета қиймати бўйича уларнинг турлари асосида асосида умуман қурилиш бўйича ҳам, айрим объектлар бўйича ҳам, қурилиш бошланган йилдан эътиборан ўсиб боровчи яқунлар билан объектлар ишга туширилгунига қадар ёки тегишли ишларнинг тўла-тўқис бажарилиб, харажатларнинг ҳисобдан чиқарилгунигача юритилади. Капитал қўйилмалар бўйича харажатларнинг аналитик ҳисоби 18-«Капитал маблағ харажатлари» қайдномасида юритилади. Мазкур қайднома йил чораги, ярим йил ёки йил учун очилади. Қайдномага барча ҳисобварақларни кўшиш, ишлаб чиқаришга тегишли ва ишлаб чиқаришга тегишли бўлмаган объектлар бўйича харажатларни алоҳида ажратиб кўрсатиш, булар ичида эса янги қурилишни, кенгайтиришни, тиклаш ва техник жиҳатдан қайта жиҳозлашни алоҳида ажратиб кўрсатиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

18-қайднома бирламчи ҳужжатлар (тўлов топшириқномалари ва тўлов талабномалари, материаллар бериш учун юкхатлар), харажатларни тақсимлаш қайдномалари, ишланма жадваллар каби ҳужжатлар асосида тўлдирилади. Капитал қўйилмаларнинг синтетик ҳисоби 16-журнал-ордерда юритилади.

Корxonанинг асосий воситаларига ва номоддий активларига инвестициялар ҳақида, шунингдек, маҳсулдор ва ишчи ҳайвонларнинг (қийматидан қатъий назар, корxonанинг айланма маблағларига кирувчи паррандалардан, қуёнлардан, асаларилардан, йўл ва қўриқловчи итлар, тажриба остидаги итлардан ташқари) асосий подасини ташкил қилиш бўйича харажатлар ҳақидаги ахборотлар қуйидаги ҳисобварақларда умумлаштирилади:

0810 - «Тугалланмаган қурилиш»;

0820 - «Асосий воситаларни сотиб олиш»;

0830 - «Номоддий активларни сотиб олиш»;

0840 - «Асосий подани шакллантириш»;

0850 - «Ерни ободонлаштиришга капитал қўйилмалар»;

0860 - «Узоқ муддатли ижара шартномаси бўйича олинган асосий воситаларга капитал қўйилмалар»;

0890 - «Бошқа капитал қўйилмалар».

Ушбу ҳисобварақлар актив ҳисобланади. Ҳисобварақларнинг дебетида асосий восита объектларини қуришга кетган ҳақиқий харажатлар ҳамда асосий воситалар, номоддий активларни сотиб олишга, шунингдек, асосий подани шакллантиришга ва бошқа капитал қўйилмаларга қилинган ҳақиқий харажатлар акс эттирилади. Ушбу ҳисобварақлар кредити бўйича 0810-0890-«Капитал қўйилмалар» ҳисобварақлари харажатлари 0110-0190-«Асосий воситалар», 0410-0490-«Номоддий активлар» ҳисобварақларининг дебетига ҳисобдан чиқариш операциялари амалга оширилади.

0810-0890 - «Капитал қўйилмалар» ҳисобварақлари бўйича сальдо корхонанинг тугалланмаган қурилишга капитал қўйилмалари миқдорини ва асосий воситалар сотиб олинишини, шунингдек, бошқа тугалланмаган харажатлар суммасини акс эттиради.

0810 - «Тугалланмаган қурилиш» ҳисобварағида иморат ва иншоотлар барпо этиш, капитал қурилиш сметаларида, лойиҳа-смета ҳисобларида, титул рўйхатларида кўзда тутилган асбоб-ускуналарни, воситаларни, инвентарларни ва бошқа жиҳозларни харид қилиш бўйича сарф-харажатлар ҳисобга олинади.

0820 - «Асосий воситаларни сотиб олиш» ҳисобварағида асосий воситаларни харид қилиш ёки корхонанинг ўзида асосий воситалар объектларини яратиш билан боғлиқ барча харажатлар ҳисобга олинади.

0830 - «Номоддий активларни сотиб олиш» ҳисобварағида номоддий активларни харид қилиш ёки корхонанинг ўзида номоддий активлар объектларини яратиш билан боғлиқ барча харажатлар ҳисобга олинади.

0840 - «Асосий подани шакллантириш» ҳисобварағида асосий подага ўтказиладиган хўжаликдаги ёш маҳсулдор ва ишчи ҳайвонларни ўстириш бўйича харажатлар, асосий пода учун харид қилинган катта ёшдаги ва ишчи ҳайвонларнинг қиймати, ҳайвонларни етказиб бериш билан боғлиқ сарф-харажатларни ҳам қўшган ҳолда, бошқа корхоналардан текинга олинган катта ёшдаги ҳайвонларни хўжаликка олиб келиш билан боғлиқ сарфлар ҳисобга олинади. Асосий подага ўтказиладиган ёш ҳайвонлар ҳақиқий таннарх бўйича баҳоланади. Асосий подага ўтказиладиган ёш маҳсулдор ва ишчи ҳайвонларнинг барча турларининг қиймати йил давомида 1110-«Ўстиришдаги ва боқувдаги ҳайвонлар» ҳисобварағидан 0840-«Асосий подани шакллантириш» ҳисобварағи дебетига йил бошидаги баланс қиймати бўйича ҳисобга олинди, йил бошидан то ҳайвонларни асосий подага ўтказиш пайтига қадар бўлган даврда ортган вазни ёки ўсган вазнининг режа таннархини қўшган ҳолдаги қиймати бўйича ҳисобдан чиқарилади.

Четдан харид қилинган катта ёшдаги ҳайвонларнинг қиймати 0840-«Асосий подани шакллантириш» ҳисобварағи дебетига уларни харид қилишнинг ҳақиқий таннархи бўйича, етказиб бериш сарфлари кўшилган ҳолда кирим қилинади.

Асосий подани ташкил этишнинг тугалланган муомала бўйича харажатлари 0840-«Асосий подани шакллантириш» ҳисобварағидан 0170-«Ишчи ҳайвонлар ва маҳсулдор ҳайвонлар» ҳисобварақларининг дебетига ҳисобдан чиқарилади.

0850 - «Ерни ободонлаштиришга капитал қўйилмалар» ҳисобварағида ер майдонини такомиллаштириш бўйича корхонанинг капитал харажатлари, шу жумладан, кириш йўллари, автомобиллар ва бошқа транспорт воситаларини қўйиш жойлари, панжаларлар ва тўсиқларнинг бошқа турларининг қиймати акс эттирилади.

0860 - «Узоқ муддатли ижара шартномаси бўйича олинган асосий воситаларга капитал қўйилмалар» ҳисобварағида ижарага олинган мулкни ободонлаштиришга, шунингдек уни таъмирлаш ва модернизациялашга капитал маблағлар ҳисобга олиб борилади.

Капитал қўйилмаларни ҳисобга олувчи ҳисобварақларнинг дебети бўйича асосий воситалар объектларининг дастлабки қийматига ўрнатилган тартибда киритиладиган, қурувчиларнинг ушбу объект учун ҳақиқатда сарфланган барча харажатлари, шунингдек, корхонанинг асосий воситаларни, номоддий активларни харид қилиш, асосий подани ташкил қилиш ва бошқа капитал қўйилмалар билан боғлиқ харажатлар акс эттирилади.

Асосий воситаларни сотиб олиш ва қурилиш билан боғлиқ, лекин ўрнатилган тартибда асосий воситаларнинг дастлабки қийматига киритилмайдиган харажатлар капитал қўйилмаларни ҳисобга олувчи ҳисобварақлардан 9430-«Бошқа операцион харажатлар» ҳисобварағининг дебетида ҳисобдан чиқарилади.

Иш пудрат усулида олиб борилганида буюртмачилар қурилиш ишларини бажариш учун пудратчи ташкилотларни жалб этиб, улар билан қурилишнинг бутун даври учун пудрат шартномалари тузади.

Капитал қурилишлар пудрат усулида бажарилганида сарфланадиган капитал маблағ харажатларини ҳисобга олиб боришда «Капитал қурилиш учун пудрат шартномалари» номли 17-сон БХМАга асосланиш лозим. Ушбу андозанинг 4-бандига мувофиқ, қурилиш пудрат шартномаси - буюртмачининг топшириғига асосан пудратчи қурилиш ишларини бажариш мажбуриятини таваккал қилиб зиммасига оладиган, буюртмачи эса бажарилган ишни қабул қилиб оладиган ва ҳақини тўлайдиган шартномадир. Қурилиш пудрат шартномасида шартномада иштирок этувчи барча томонларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари кўрсатилади.

Қурилиш ишлари пудрат усулида бажарилганида қурилишга кетадиган харажатларни пудратчи ҳисобга олиб боради. Буюртмачи қурилиш сифатини назорат қилади ҳамда қуриб битказилган объектларни 2-шакл «Қурилиши тугаган объектдаги бажарилган ишларни қабул қилиш далолатномаси» бўйича фойдаланишга қабул қилиб олади. Далолатномага «Бажарилган қурилиш ишлари қиймати ҳақидаги маълумотнома» илова қилинади.

Бажарилган ва белгиланган тартибда расмийлаштирилган қурилиш ишлари ва жиҳозларни монтаж қилиш бўйича ишларни пудратчи ташкилотлар ҳисобварақларига кўра тўлов учун банк томонидан қабул қилинган смета қиймати ёки шартнома нархи бўйича буюртмачи қуйидаги бухгалтерлик ёзувларида акс эттирилади:

Д-т 0810-«Тугалланмаган қурилиш»

К-т 6010-«Мол етказиб берувчилар ва пудратчиларга тўланадиган счётлар».

- Пудратчиларга тўланадиган суммага;

Д-т 6010-«Мол етказиб берувчилар ва пудратчиларга тўланадиган счётлар»

К-т 5110-«Ҳисоб-китоб счёти».

- Банкнинг узоқ муддатли кредитлари ҳисобига пудратчига ўтказиладиган суммага:

Д-т 6010-«Мол етказиб берувчилар ва пудратчиларга тўланадиган счётлар»

К-т 7810-«Узоқ муддатли кредитлар».

Капитал қурилиш ишлари олиб борилаётган объектларда ўрнатиладиган асбоб-ускуналар қай йўсинда олиб борилишидан қатъий назар, 0710-«Ўзимизда ишлаб чиқарилган ўрнатиладиган асбоб-ускуналар» ҳисобварағи ва 0720-«Хориждан олинган ўрнатиладиган асбоб-ускуналар» ҳисобварақларига кўра сотиб олинади ва ҳисобга олинади.

Йиғиш-ўрнатишни талаб қилувчи асбоб-ускунага уларнинг қисмлари йиғилганидан сўнг, фундаментга, устунга, полга ва иморат ҳамда иншоотларнинг бошқа конструкцияларига мустақамлангандан кейин ишга тушириладиган кўтарма асбоб-ускуналар, шунингдек, бундай асбоб-ускуналарнинг эҳтиёт қисмларининг кўтармалари киради. Бундай асбоб ускуналар таркибига, шунингдек, назорат-ўлчов аппаратлари ва ўрнатиладиган асбоб-ускуна таркибига йиғиш-ўрнатилиш учун мўлжалланган бошқа асбоблар киради.

Асбоб-ускуна ўрнатиладиган асбоб-ускуналарни ҳисобга олувчи ҳисобварақларда харид қилиш (тайёрлаш) баҳолари бўйича қиймати ва бу бойликларни корхона омборига етказиш ва тайёрлов харажатларидан ташкил топган харид қилиш (тайёрлаш)нинг ҳақиқий таннархи бўйича ҳисобга олинади.

- Мол етказиб берувчилардан олинган монтажни талаб қиладиган жиҳозларнинг қийматига қуйидагича проводка берилади:

Д-т 0710-«Ўзимизда ишлаб чиқарилган ўрнатиладиган асбоб-ускуналар»

К-т 6010-«Мол етказиб берувчилар ва пудратчиларга тўланадиган счётлар».

- Белгиланган тартибда монтаж қилиш учун берилган жиҳозлар суммасига:

Д-т 0810-«Тугалланмаган қурилиш»

К-т 0710-«Ўзимизда ишлаб чиқарилган ўрнатиладиган асбоб-ускуналар».

Сметаларда ўтказилган кўзда тутилган бошқа капитал ишлар ва харажатлар уларнинг турларига қараб ҳисобга олинади ҳамда бу ишларнинг бажарилишига кўра ёки чет ташкилотнинг тўлов учун қабул қилган ҳисобварақлари асосида 0810-«Тугалланмаган қурилиш» ҳисобварағида акс этирилади.

Булар айрим объектлар ўртасида смета қийматиға мутаносиб равишда тақсимланади. Ушбу харажатларнинг тегишли улуши фақатгина қуриб битказилган объектлар қийматиға қўшилади.

Қурувчи (буюртмачи) қурилиш ишлари қандай усулда олиб борилаётганлиғидан қатъий назар, фойда ва зарарни алоҳида-алоҳида бухгалтерия ҳисобида юритиши шарт. Олинган жарималар, пенялар, шунингдек, моддий бойликлар ва хизматларни четга сотишдан келган фойда буюртмачи ҳисобидаги фойда ҳисобварағиға киритилади.

Йил якуни бўйича зарар аниқланганида зарарнинг умумий суммаси бошқа капитал ишлар ва харажатлар таркибидаги объектларнинг инвентарь қийматиға қўшилади. Иш хўжалик усулида олиб борилганида қурилиш ишларини амалга оширишни ҳисобга олиш корхоналар молиявий-хўжалик фаолияти харажатларининг амалдаги барча қоидаларига асосланади. Хўжалик усулида қурилиш-монтаж ишлари корхонанинг ўз куч ва воситалари (қурилиш участкаси) билан бажарилади. Хўжалик усули билан қурилиш ишлари олиб борилганида капитал маблағлар бўйича қуйидагича проводкалар берилади:

- Мол етказиб берувчилардан олинган қурилиш материаллари қийматиға:

Д-т 1050-«Қурилиш материаллари»

К-т 6010-«Мол етказиб берувчилар ва пудратчиларға тўланадиган счётлар».

- Сотиб олинган жиҳозлар қийматиға:

Д-т 0710-«Ўзимизда ишлаб чиқарилган ўрнатиладиган асбоб-ускуналар»

К-т 6010-«Мол етказиб берувчилар ва пудратчиларға тўланадиган счётлар».

- Сотиб олинган қурилиш материаллари ва жиҳозларнинг қийматини тўлашға:

Д-т 6010-«Мол етказиб берувчилар ва пудратчиларға тўланадиган счётлар»

К-т 5110-«Ҳисоб-китоб счёти».

- қурилиш учун сарфланган материаллар қийматиға:

Д-т 0810-«Тугалланмаган қурилиш»

К-т 1050-«Қурилиш материаллари».

- Монтажға берилган жиҳозлар қийматиға:

Д-т 0810-«Тугалланмаган қурилиш»

К-т 0710-«Ўзимизда ишлаб чиқарилган ўрнатиладиган асбоб-ускуналар».

- Қурувчиларға берилган иш ҳақи суммасиға:

Д-т 0810-«Тугалланмаган қурилиш»

К-т 6710-«Ходимлар билан меҳнатга ҳақ тўлаш бўйича ҳисоблашишлар».

- Ижтимоий суғуртага ажратмалар суммасига:

Д-т 0810-«Тугалланмаган қурилиш»

К-т 6510-«Суғурта юзасидан тўловлар»

К-т 6520-«Давлат мақсадли фондларига тўловлар».

- Иш ҳақидан ушлаб қолинадиган солиқларга:

Д-т 6710-«Ходимлар билан меҳнатга ҳақ тўлаш бўйича ҳисоблашишлар»

К-т 6410-«Бюджетга тўловлар юзасидан қарзлар».

- Бюджетга ўтказилган солиқлар суммасига:

Д-т 6410-«Бюджетга тўловлар юзасидан қарзлар»

К-т 5110-«Ҳисоб-китоб счёти».

- Қурувчиларга иш ҳақи тўлаш учун банкдан олинган пул маблағларига:

Д-т 5010-«Миллий валютадаги пул маблағлари»

К-т 5110-«Ҳисоб-китоб счёти».

- Қурувчиларга иш ҳақи тўланганида:

Д-т 6710-«Ходимлар билан меҳнатга ҳақ тўлаш бўйича ҳисоблашишлар»

К-т 5010-«Миллий валютадаги пул маблағлари».

Қурилиш ишлари тугаганидан сўнг асосий воситанинг бошланғич қийматини аниқлаш чоғида 0810-«Тугалланмаган қурилиш» ҳисобварағи дебитидаги маълумотлар жамланади, сўнгра асосий воситаларни ҳисобга олувчи ҳисобварақларга ўтказилади:

Д-т 0120-«Иморат, иншоот ва узатувчи мосламалар»

К-т 0810-«Тугалланмаган қурилиш».

6.4. Қурилиши тугалланган объектларни ҳамда тугалланмаган қурилишни ҳисобга олиш

Барча қурилиш монтаж ишлари тугалланиб, қабул-қилиш далолатномалари билан расмийлаштирилиб, тасдиқланган ҳолдагина, қурилиш тугалланган ҳисобланади.

Бажарилган ишлар қабул қилиб олинганидан сўнг, қуриб битказилган объектлар фойдаланишга топширилади. Мазкур қабулни махсус қабул комиссияси ўзининг қурилиши тугалланган капитал маблағ объектларини қабул қилиш далолатномаси орқали амалга оширади. Далолатнома бухгалтерияга берилади ҳамда объектнинг инвентарь қийматини белгилашда, уни асосий воситалар таркибига киритишда ҳамда тегишли молиялаштириш манбаларидан олинган маблағларни ҳисобдан чиқаришда асос бўлиб хизмат қилади.

Қурилиши тугалланган объектни асосий воситалар таркибига киритишда унинг инвентарь қиймати аниқланади.

Инвентарь қиймат - барпо этиладиган қурилиш, тиклаш ёки сотиб олинган объектларга тегишли жами харажатлар.

Бинолар ва иншоотларнинг инвентарь қиймати қурилиш ишлари харажатлари ва уларга тегишли бўлган бошқа капитал ишлар ва харажатлардан таркиб топади. Бошқа капитал ишлар ва харажатлар тўғридан-тўғри объектларнинг инвентарь қийматига қўшилади.

Объектларни асосий воситалар таркибига киритишда қуйидагича провodka берилади:

Д-т 0120-«Иморат, иншоот ва узатувчи мосламалар»

К-т 0810-«Тугалланмаган қурилиш».

Амалга оширилмаган ва тўхтатиб қўйилган капитал қурилиш харажатлари белгиланган тартибда ҳисобдан чиқаришга ижозат олиншига қараб, асосий воситаларнинг қийматини оширмайдиган харажатлар сифатида ҳисоб ва ҳисоботларда акс эттирилиб, қурувчи (буюртмачи) балансидан чиқарилади:

Д-т Давр харажатлари

К-т 0810-«Тугалланмаган қурилиш».

Ҳисобот даври якунида корхонада тугалланмаган қурилиш алоҳида ҳисобга олинади. Тугалланмаган қурилиш объектларига қуйидагилар киради:

- қурилиши давом этаётган объектлар;
- қурилиши тўхтатиб қўйилган, вақтинча тўхтатилган ёки узил-кесил тўхтатилган объектлар;
- гарчи ишга туширилган бўлсада, аммо ҳозирча қабул-қилиш далолатномалари тасдиқланмаган объектлар.

Бухгалтерия ҳисобида тугалланмаган қурилиш 0810-«Тугалланмаган қурилиш» ҳисобварағининг сальдосида акс эттирилади.

Таянч сўз ва иборалар

Капитал қўйилмалар

Монтаж

Пудрат усули

Инвентар қиймат

Хўжалик усули

Такрорлаш учун саволлар

1. Капитал қўйилмалар деганда нимани тушунасиз ?
2. Капитал қўйилмалар қайси усулларда амалга оширилади ?
3. Инвентар қиймат қандай аниқланади ?

Адабиётлар: 2, 4, 7, 8, 11, 12.

7 - БОБ. ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ЗАҲИРАЛАРИНИ ҲИСОБГА ОЛИШ

7.1. Ишлаб чиқариш заҳиралари ҳисобининг вазифалари, уларни туркумлаш ва баҳолаш

Корхоналар ўз ишлаб чиқариш фаолиятларини амалга ошириши учун маълум миқдорда ишлаб чиқариш заҳираларига эга бўлиши керак. Ишлаб чиқариш заҳиралари хўжалик юритувчи субъектнинг ишлаб чиқариш фаолиятини нормал давом этишини таъминлайди. Уларнинг таркибига материаллар, хом-ашё, эҳтиёт қисмлар ва бошқалар киради.

Ишлаб чиқариш заҳиралари, асосий воситалардан фарқли равишда, бир ишлаб чиқариш жараёнида қатнашиб, ўз қийматини ишлаб чиқарилган маҳсулот қийматига шу даврнинг ўзида тўла ўтказилади. Материаллар билан биргаликда, хом-ашё, асосий ва ёрдамчи материаллар, ёқилғи, эҳтиёт қисмлар корхона оборот активларини ташкил қилади. Корхона учун зарур бўладиган оборот маблағларининг умумий миқдори тегишли вазирликлар томонидан белгиланади. Материалларнинг ҳар бир тури бўйича нормативларни корхонанинг ўзи мустақил белгилайди. Ҳар бир корхонада маҳсулот ишлаб чиқариш жараёнининг тўхтовсиз давом этиб туришида белгиланган нормативларга риоя қилиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

Иқтисодиётни эркинлаштириш шароитида корхоналарда ишлаб чиқариш заҳираларидан фойдаланиш устидан назоратни кучайтириш, уларнинг оқилона сарфланишига риоя қилиш, маҳсулот таннархида моддий харажатларнинг салмоғини минималлаштириш масалаларига алоҳида эътибор берилади. Энг аввало, материалларни тўғри, тежамли сарфлаш корхона фаолиятини ривожлантиришда ва бу орқали мамлакат иқтисодиётини гуллаб-яшнашида, аҳолининг моддий фаровонлигини оширишда муҳим омил ҳисобланади.

Ишлаб чиқариш заҳираларини ҳисобга олишнинг вазифалари қуйидагилардан иборат:

- Ишлаб чиқариш заҳиралари ҳаракати билан боғлиқ муомалаларни ўз вақтида тегишли ҳужжатларда расмийлаштириш;
- Ишлаб чиқариш заҳираларининг тўғри сақланиши устидан назорат олиб бориш;
- Ишлаб чиқариш заҳираларининг ишлаб чиқаришга тўғри сарфланиши ҳамда уларни сарфлаш меъёрларига риоя қилиш устидан узлуксиз назорат олиб бориш;
- Маҳсулот таннархини ҳисоблашда сарфланган материалларни калькуляция объектлари ўртасида тўғри тақсимлаш.

Корхонада ишлаб чиқариш заҳираларини ҳисобга олишни енгиллаштириш ва унинг самарадорлигини ошириш мақсадида уларни туркумлаш мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

Ишлаб чиқариш захиралари улардан фойдаланишнинг иқтисодий мазмунига кўра қуйидаги гуруҳларга бўлинади:

- Хом-ашё - маҳсулотнинг моддий асосини ташкил этадиган меҳнат ашёларидир. Масалан, пахта, руда ва бошқалар;
- Материаллар - хом-ашёга таъсир этиш учун қўлланиладиган ва маҳсулотга маълум истеъмол хусусиятини беришда фойдаланиладиган воситалардир. Улар ишлаб чиқарилаётган маҳсулотнинг асосини ташкил этади, яъни газлама, чарм, металл ва ҳоказолар;
- Сотиб олинadиган ярим тайёр маҳсулотлар ва бутловчи қисмлар - маълум даражада ишлов босқичидан ўтган, лекин ҳали пировард маҳсулот даражасига етказилмаган маҳсулотлар;
- Ёқилғи - кўмир, бензин, торф, газ ҳамда нефть маҳсулотлари;
- Эҳтиёт қисмлар - машина ва жиҳозларни тузатишда, ишдан чиққан қисмларни алмаштиришда қўлланиладиган машина ва механизмларнинг деталь, агрегат ва қисмлари;
- Қурилиш материаллари - бевосита қурилиш ва монтаж ишлари жараёнида, қурилиш қисмларини тайёрлашда, бино ва иншоотларнинг алоҳида конструкция ва қурилмаларини кўтаришда ва қуриб тугатишда фойдаланилади. Уларга қурилиш учун зарур бўладиган ёғоч-тахта, шифер, миҳ ва бошқалар киради;
- Идиш ва идиш материаллари - турли материал ва маҳсулотларни ўраш, жойлаштириш, ташиш ҳамда сақлашда ишлатиладиган буюмлардир. Уларга ёғоч, картон, металлдан ясалган, шиша ва бошқа идишлар киради;
- Инвентарь ва хўжалик анжомлари - ушбу гуруҳга корхона хўжалик фаолиятида ишлатиладиган инвентарь буюмлар ҳамда арзон баҳоли ва тез эскирувчи буюмлар киради;
- Бошқа томонга қайта ишлашга берилган материаллар - корхона балансида турган, қайта ишлаш учун бошқа корхонага берилган материаллар. Уларга, асосан, қайта ишлаш учун ўзга корхонага берилган ўсимликчилик, чорвачилик ҳамда ўрмон хўжалиги маҳсулотлари киради;
- Бошқа материаллар - юқоридаги сатрларда кўрсатиб ўтилмаган бошқа материаллар киради. Уларга чиқитлар, тузатилмайдиган браклар, металлом ва бошқалар мисол бўлади.

Мол-мулк инвентарь ва хўжалик анжомлари таркибига киритилиши учун қуйидаги мезонларга жавоб бериши лозим:

- хизмат муддати бир йилдан ошмаган;

- хизмат муддатидан қатъи назар бир бирлик (комплект) учун Ўзбекистон Республикасида белгиланган (харид қилиш пайтида) энг кам иш ҳақининг эллик бараваригача миқдорда қийматга эга бўлган буюмлар. Раҳбар ҳисобот йилида уларни инвентарь ва хўжалик анжомлари таркибида ҳисобга олиш учун буюмлар қийматининг камроқ чегарасини белгилашга ҳақли.

Хизмат муддати ва қийматидан қатъи назар инвентарь ва хўжалик анжомлари таркибига қуйидагилар киритилади:

- махсус асбоб-ускуналар ва мосламалар (муайян буюмларни туркумли ва оммавий ишлаб чиқариш ёки яқка тартибдаги буюртмани тайёрлаш учун мўлжалланган, мақсадли асбоб ва мосламалар);
- махсус ва санитария кийими, махсус пойабзал;
- кўрпа-тўшаклар;
- ёзув-чизув анжомлари (калькуляторлар, стол устига қўйиладиган асбоблар ва ҳоказолар);
- ошхона инвентари, шунингдек дастурхон ва сочиқлар;
- барпо этиш харажатлари қурилиш-монтаж ишларининг таннархига киритиладиган вақтинчалик (титулсиз) иншоотлар, мосламалар ва қурилмалар;
- фойдаланиш муддати бир йилдан ошмайдиган алмаштириладиган ускуналар;
- овлаш қуроллари (тўрлар, матраплар, траллар ва ҳоказо).

Корхона уларнинг вазифаси ва молия-хўжалик фаолиятидаги ўрнига боғлиқ ҳолда инвентарь, асбоблар ва хўжалик анжомларини ҳисобга олиш учун ҳисобварақларни мустақил очиш ҳуқуқига эга. Топшириш пайтида инвентарь ва хўжалик анжомларининг қиймати тўлалигича ишлаб чиқариш ёки давр харажатларига киритилади.

Материалларни бухгалтерия ҳисобида тўғри баҳолаш муҳим аҳамиятга эга ҳисобланади. Ишлаб чиқариш заҳираларини баҳолаш «Товар-моддий заҳиралар» номли 4-сон БҲМАга асосланган бўлиши лозим. Ушбу стандартга мувофиқ материаллар энг кам баҳода, яъни таннархи бўйича ёки соф сотиш қийматида ҳисобга олиниши лозим. Чунки бухгалтерия ҳисобининг эҳтиёткорлик тамойилини акс эттиришнинг бири бўлиб паст баҳолаш қондаси ҳисобланади: таннарх бўйича ёки сотишнинг соф қиймати.

«Товар-моддий заҳиралар» номли 4-сон БҲМАга асосан товар моддий заҳираларнинг таннархи барча сотиб олиш харажатларини ва товар-моддий заҳираларни манзилга етказиб бериш ҳамда тегишли ҳолатга келтириш билан боғлиқ бўлган транспорт-тайёрлов харажатларини ўз ичига олади.

Материалларни сотиб олиш харажатлари сотиб олиш қийматини, импорт божлари ва йиғимларни, маҳсулотни сертификация қилиш харажатларини, таъминот, воситачи ташкилотларга тўланган комиссия тўловларни, солиқларни (кейинчалик ҳисоб-китоб тарзида), шунингдек транспорт-тайёрлов харажатлари, хизмат ва захираларни сотиб олиш билан бевосита боғлиқ бўлган бошқа харажатларни ўз ичига олади. Савдо дисконтлари, сийловлари ва шунга ўхшаш бошқа чегирмалар материалларни сотиб олиш харажатларини белгилашда амалга оширилади. Бошқа харажатлар, агар улар материалларни манзилига етказиш пайтида пайдо бўлган тақдирдагина товар-моддий захираларнинг таннархига киритилади. Масалан, ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлмаган қўшимча харажатлар ёки муайян мижозлар учун маҳсулот ишлаб чиқариш сарфларини материаллар қиймати бўйича харажатларга киритиш имконияти вужудга келиши мумкин.

Материалларнинг ҳар бир турини тайёрлаш, ҳақиқий таннархини ҳисоблаш кўп меҳнат ва вақт талаб қилади. Шунинг учун ҳам кўпчилик ҳолларда моддий бойликлар жорий ҳисобда - ўртача сотиб олиниш баҳоси, режа таннархи бўйича ва бошқа баҳоларда баҳоланади. Материалларнинг ҳақиқий таннархи билан ўртача сотиб олиниш баҳоси ёки режа таннархи ўртасидаги фарқ уларнинг гуруҳлари бўйича алоҳида ҳисобварақларда ҳисобга олинади. Амалиётда компьютерларнинг кенг қўлланилиши материал захиралари ҳар бир турининг ҳақиқий таннархини ҳисоблаш имкониятини яратади.

Ишлаб чиқариш харажатларига ҳисобдан чиқариладиган материалларнинг ҳақиқий таннархини аниқлаш, уларни баҳолашнинг куйидаги усулларини қўллаш билан амалга ошириш мумкин:

1. Ўртача таннарх бўйича ёки AVECO усули;
2. Ўртача чамаланган баҳолар бўйича, биринчи тушум-биринчи харажат, FIFO усули;
3. Ўртача чамаланган баҳолар бўйича, охириги тушум-охириги харажат, LIFO усули.

AVECO усули материалларнинг ўртача нархларига асосланган. Бу усул бўйича ҳар бир бирликнинг қиймати давр бошларида ўхшаш бирликларнинг ўртача ўлчанадиган қийматидан ва давр мобайнида сотиб олинган ва ишлаб чиқарилган ўхшаш бирликлар қийматидан белгиланади. Ўртача қиймат даврий асосда ёки хўжалик юритувчи субъектда мавжуд бўлган вазиятга кўра, ҳар бир қўшимча етказиб бериш давомида ҳисобланиши мумкин.

ФИФО усулида ишлаб чиқаришга биринчи сотиб олинган материаллар партиyasi бўйича баҳоланади, сўнгра иккинчи партиya баҳоси бўйича ва ҳоказо. ФИФО усулида хом-ашё, материаллар ва товарлар келиб тушиш тартиби бўйича баҳоланади. Бу шундан далолат берадики, материаллар таннархининг қисми сифатида нисбати олдинги баҳода ҳақиқатда ушбу материаллар юқори ёки паст нархда сотиб олинганлигидан қатъий назар, сарфланади. Материалларнинг баҳоси уларнинг жорий баҳосини акс эттиради. Инфляция даврида ФИФО усулидан қўлланилса, соф фойданинг энг юқори даражасига эришилади.

ЛИФО усулида материаллар ишлаб чиқаришга аввал охириги партиya таннархи бўйича ёзилади, сўнгра аввалги партиya ва ҳоказо. Захирада қолган материаллар қиймати

ҳисобот даврининг охирида биринчи сотиб олинган материал таннархи бўйича ҳисобланади. ЛИФО усулидан фойдаланиш инфляция даврида энг паст фойдани, дефляция, яъни нархларнинг пасайиши вақтида энг юқори фойдани келтиради.

Бир қанча мамлакатларнинг солиқ қонунчилигида, шу жумладан Ўзбекистон Республикасида бу усулни қўллаш тақиқланади. Чунки бу усулда корхона фойдасидан тўланадиган солиқни ҳисоблаш базаси камайиб кетади.

Мисол. «Бобур» компаниясида йил давомида қуйидаги материаллар сотиб олинди:

Сотиб олиш санаси	Миқдори	Бир бирлик материалнинг қиймати, сўм	Жами қиймат, минг сўм
10 март	1000	600	600
28 май	1700	800	1360
9 ноябрь	1500	900	1350
Жами	4200		3310

Йил давомида 2800 сўмлик материал сарфланди ва омборда 1400 сўмлик материал қолди.

ФИФО усули бўйича материалларни баҳолаймиз:

Материаллар сарфи	Миқдори	Бир бирлик материалнинг қиймати, сўм	Жами қиймат, минг сўм
1-партия	1000	600	600
2-партия	1700	800	1360
3-партия	100	900	900
Жами сарфланди	2800		2860
Омбордаги қолдиқ	1400	900	1260

ЛИФО усули бўйича материалларни баҳолаймиз:

Материаллар сарфи	Миқдори	Бир бирлик материалнинг қиймати, сўм	Жами қиймат, минг сўм
1-партия	1500	900	1350
2-партия	1300	800	1040
3-партия	-	-	-
Жами сарфланди	2800		2390
Омбордаги қолдиқ	400 1000	800 600	320 600
Жами қолдиқ	1400		920

AVECO усули бўйича материалларни баҳолаймиз:

Материаллар сарфи	Миқдори	Бир бирлик материалнинг қиймати, сўм	Жами қиймат, минг сўм
1-партия	1000	600	600
2-партия	1700	800	1360
3-партия	100	900	900
Жами сарфланди	2800	788.8	2207
Омбордаги қолдиқ	1400	788.8	1103

Эслатма. Материал бирлигининг ўртача қиймати AVECO усулида қуйидагича аниқланади:

$$(3310 / 4200) = 788.8 \text{ сўм.}$$

Юқорида келтирилган усуллардан фойдаланиб сарфланган материал таннархи ҳамда йил охирида захираларга тақсимланадиган харажатларни аниқлаш лозим:

ФИФО усули бўйича:

Сотишдан олинган даромад 3250

Жами материал таннархи 3310

Ҳисобот даври охирида материал қолдиғи 1260

Сарфланган материал таннархи 2050

Ялпи фойда	1200
------------	------

ЛИФО усули бўйича:

Сотишдан олинган даромад	3250
--------------------------	------

Жами материал таннархи	3310
------------------------	------

Ҳисобот даври охирида материал қолдиғи	920
--	-----

Сарфланган материал таннархи	2390
------------------------------	------

Ялпи фойда	860
------------	-----

AVECO усули бўйича:

Сотишдан олинган даромад	3250
--------------------------	------

Жами материал таннархи	3310
------------------------	------

Ҳисобот даври охирида материал қолдиғи	1103
--	------

Сарфланган материал таннархи	2207
------------------------------	------

Ялпи фойда	1043
------------	------

Юқоридаги жадваллардан кўриниб турибдики, материалларни баҳолашнинг турли хил усулларини қўллаш шароитида корхонанинг ялпи фойдаси турлича бўлади.

ЛИФО усули «Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот»ни тузиш учун кўпроқ талабга жавоб беради. Аммо амалдаги баҳонинг ошиши ёки пасайиши шароитида ишлаб чиқариш заҳиралари қийматини жорий балансда баҳолаш учун унчалик мақсадга мувофиқ эмас ва унинг Ўзбекистонда қўлланилишига рухсат берилмаган.

Баланс тузишда ФИФО усулини қўллаш мақсадга мувофиқдир, чунки ишлаб чиқариш захиралари қиймати ҳисобот даври охирида жорий баҳога яқинроқ бўлади ва корхона активларини аниқ акс эттиради.

7.2. Материалларнинг омбордаги ҳисобини ташкил қилиш

Корхона омборида материалларнинг бут сақланишини ташкил этиш уларни тўғри ҳисобга олиб борилишини таъминлайди. Шунинг учун ҳам омбор хўжалиги ишларини ташкил қилишга муайян талаблар қўйилади.

Корхона омборида материалларни ҳисобга олишнинг тўғри ташкил қилиниши материалларни ҳисобга олиш усулига, ҳисоб рўйхати (регистри)нинг турига, микдорига, фойдаланилган кўрсаткичларга ва уларнинг ўзаро солиштирилишига боғлиқ.

Корхона омбори ихтисослаштирилган бўлиши керак, чунки хилма-хил материалларнинг кимёвий ҳамда физик хоссалари уларни турли хил шароитларда сақлашни талаб қилади. Омборхона тегишли материаллар жойлаштириладиган стеллажлар, токчалар, шкаф ва яшиқлар билан жиҳозланиши лозим. Материалларнинг ҳар бирига уларнинг номи, номенклатура рақами, нави, ўлчами, ўлчов бирлиги кўрсатилган ёрлиқ ёзилиб, сақлаш жойига ёпиштириб қўйилади.

Тез ёнишга мойил бўлган материаллар махсус омборларда сақланиши лозим. Бу омборлар ёнғинга қарши қурилмалар билан жиҳозланган бўлиши шарт.

Очиқ ҳавода сақланиши лозим бўлган материаллар омборхона ҳовлисида махсус ажратилган, ёнғингарчиликдан сақланадиган бостирмага жойлаштирилади. Ҳамма омборхоналар тош-тарози, ўлчов идишлари ва бошқа шунга ўхшаш зарур мосламалар билан таъминланган бўлиши шарт.

Омбор мудирини моддий маъсул шахс ҳисобланиб, омборхонада сақланаётган ҳамма материаллар ҳаракати фақат у орқали амалга оширилади. Омборчини ишга олиш, бошқа лавозимларга ўтказиш ва хизмат вазифасидан озод қилиш бош бухгалтер билан келишилган ҳолда амалга оширилади. Омбор мудирини ишга қабул қилишда унинг тўла равишда шахсий моддий жавобгарлиги ҳақида шартнома тузилади. Уни ишдан бўшатиш сақланаётган молларнинг тўлиқ инвентаризацияси ўтказилиб, жавобгарлиги остидаги моддий бойликлар бошқа шахсга ўтгандан кейингина амалга оширилади.

Омборда материалларнинг қолдиқлари тўғрисида тўлиқ маълумот олиш мақсадида уларни алоҳида турлари, навлари, размери ва номенклатура рақамлари бўйича ҳисобга олиш зарур.

Бухгалтерия ҳисобини ташкил қилишда материаллар бўйича аналитик ҳисобни тўғри юритиш муҳим. Шу сабабли улар ҳозирги пайтда уч хил усул бўйича юритилади:

1. Материаллар ҳаракатини ҳисобга олувчи дафтарда;
2. Материаллар ҳаракатини юритувчи карточкаларда;
3. Оператив-бухгалтерлик (қолдиқ) усули.

Материалларни тўғри ҳисобга олишда уларнинг фактура баҳосини аниқлаш муҳимдир. Халқаро бухгалтерия ҳисоби стандартлари бўйича материалларни жорий ҳисобда ҳисобга олишда уларнинг ҳақиқий қийматини билиш жуда муҳим. Халқаро савдо амалиётидаги фактура баҳосини аниқлашда моддий қийматликлар баҳоси ва қопланадиган транспорт тарифлари, юкларнинг суғурта тўловлари, экспорт солиқлари ва божхона йиғимларининг маълум тартибда қопланиши ва уни томонлар қопланишини белгилаш зарур.

Омборларда материалларнинг миқдор кўрсаткичларидаги ҳисоби юритилади. Бунинг учун материалларнинг ҳар бир турига ёки номенклатура рақамига М-17 сонли типик шаклдаги варақлар очилади. Улар материал ҳаракати билан боғлиқ кириш ва чиқим операциялари бўйича расмийлаштирилган бошланғич ҳужжатлар асосида тўлдирилади ва ҳар бир кириш ҳамда чиқим операциялари ёзилгандан кейин материал қолдиғи аниқланади. Материалларнинг омбордаги ҳақиқий қолдиғи меъёрдаги қолдиқ билан солиштирилади ва ўртадаги фарқдан таъминот бўлими ходимлари хабардор қилинади.

Кириш ва чиқим операциялари бўйича кундалик расмийлаштирилган бошланғич ҳужжатлар белгиланган муддатда корхона бухгалтериясига топширилади.

Материалларнинг омбордаги ҳисоби оператив бухгалтерия ёки бошқа усуллар ёрдамида ҳисобга олинади. Ушбу усулларнинг моҳияти шундан иборатки, бунда материалларнинг омбордаги ҳисоби сон шаклида, бухгалтерияда эса пул шаклида юритилади. Бухгалтерияда юритиладиган ҳисоб материалларнинг ҳаракати бўйича омборда расмийлаштирилган бошланғич ҳужжатлардаги маълумотларга асосланади. Омборларда расмийлаштирилаётган бошланғич ҳужжатларнинг тўғри ёки нотўғрилигини бухгалтерия ходимлари белгиланган муддатларда текшириб боради ва ёзувлар тўғрилиги омбор варақаларининг «назорат» бўлимида имзо билан тасдиқланади. Ҳисобот ойининг охирида омбордаги ҳисоб бухгалтерияда юритиладиган синтетик ҳисоб маълумотлари билан таққосланади. Бунинг учун эса ҳар бир омбор бўйича қолдиқ ведомости юритилади. Ведомостда омбор варақалари асосида материал қолдиғи ёзилади ва у пул кўрсаткичига айлантирилади. Қолдиқ ведомостидаги материал қолдиғининг умумий суммаси бухгалтерияда материаллар ҳаракати бўйича юритиладиган 10-ведомост маълумотлари билан солиштирилади. Сонларнинг тўғри келиши ҳисобот ойи давомида омборда ва бухгалтерияда юритилган ҳисобнинг тўғрилигидан далолат беради.

7.3. Материалларнинг киримини бухгалтерияда ҳисобга олиш

Корхона бухгалтериясида моддий бойликларнинг кирим-чиқимлари хусусидаги барча бирламчи ҳужжатлар: манзил белгилари, имзолар, суммалар ва амалга оширилган тадбирларнинг қонунга тўғри келиш-келмаслиги текширилади.

Кириш ордерларидаги ёзувлар тегишли тўлов ҳужжатлари, счёт-фактуралар, юкхатлар ва бошқа ҳужжатлар билан солиштирилади. Нотўғри расмийлаштирилган ҳужжатлар қайта кўриб чиқиш учун қайтарилади.

Бухгалтерияда текширишдан ўтказилган ҳужжатлар таксировка қилинади, яъни материал миқдори унинг нархига кўпайтирилиб, ҳужжат бўйича умумий сумма аниқланади. Кейин барча кирим-чиқим ҳужжатлари омборлар, жамлама ҳисобварақлар бўйича гуруҳларга ажратилади, бу гуруҳлар эса ҳисоб нархи бўйича кичик гуруҳларга бўлинади. Бу ҳужжатларнинг яқунлари М-43 шаклидаги материалларнинг жамлама ҳисоби жамғарув қайдномасига ёзиб қўйилади.

Бухгалтерия ҳисобида материалларнинг ҳисобини юритишда қуйидаги ҳисобварақлардан фойдаланиш мумкин:

1010 - «Хом-ашё ва материаллар»;

1020 - «Сотиб олинган ярим тайёр маҳсулотлар ва бутловчи қисмлар»;

1030 - «Ёқилғи»;

1040 - «Эҳтиёт қисмлар»;

1050 - «Қурилиш моллари»;

1060 - «Идиш ва идиш материаллари»;

1070 - «Бошқа томонга қайта ишлаш учун берилган материаллар»;

1080 - «Инвентар ва хўжалик анжомлари»;

1090 - «Бошқа материаллар».

Ушбу ҳисобварақларнинг дебитида ишлаб чиқариш заҳираларининг қўпайиши, кредитида эса уларнинг ишлаб чиқариш ва бошқа мақсадлар учун сарфланиши акс эттирилади. Юқорида санаб ўтилган ҳисобварақлар актив ҳисобланиб, уларнинг дебитидаги қолдиқ ҳисобот даври бошидаги материаллар қолдиғини акс эттиради.

Мол етказиб берувчилар счётлари ва омбор кирим ордерлари асосида омборга материалларнинг қабул қилинишига қуйидагича бухгалтерия проводкаси берилади:

Д-т 1010-«Хом-ашё ва материаллар»

К-т 6010-«Мол етказиб берувчилар ва пудратчиларга тўланадиган счётлар».

Қабул қилиш вақтида материалларнинг камомати ёки етишмаслиги аниқланса, у ҳолда материалнинг сотиб олиниш баҳосига қуйидагича проводка берилади:

Д-т 4860-«Даъволар бўйича олинган счётлар»

К-т 6010-«Мол етказиб берувчилар ва пудратчиларга тўланадиган счётлар».

Агарда корхонага келтирилган материаллар мол етказиб берувчилар ҳужжатларида кўрсатилганидан ортиқ бўлса, у ҳолда кўп чиққан материал қийматига тегишли материал счётлари дебетланиб, 6010-«Мол етказиб берувчилар ва пудратчиларга тўланадиган счётлар» ҳисобварағи кредитланади.

Сотиб олинган материаллар бўйича мол етказиб берувчилар счётининг тўланишига қуйидагича проводка берилади:

Д-т 6010-«Мол етказиб берувчилар ва пудратчиларга тўланадиган счётлар».

К-т 5110-«Ҳисоб-китоб счёти».

Корхонанинг ўзида тайёрланган ва омборга қабул қилинган материалларнинг ҳақиқий таннархига қуйидагича бухгалтерия проводкаси берилади:

Д-т 1010-«Хом-ашё ва материаллар»

К-т 2310-«Ёрдамчи ишлаб чиқариш».

7.4. Транспорт-тайёрлов харажатларини ҳисобга олиш

Материаллар мол етказиб берувчилардан сотиб олинганида кўп ҳолларда уларни сотиб олиш ҳамда тайёрлаш билан боғлиқ операциялар 1510-«Материалларни тайёрлаш ва харид қилиш» ҳисобварағида ҳисобга олинади. Ушбу ҳисобварақнинг дебетида 6010, 2310, 2010, 6990 ва бошқа ҳисобварақларнинг кредитлари бўйича материалларнинг сотиб олиш қиймати қиймати шаклланади. Шунингдек бу ерда материаллар билан боғлиқ транспорт-тайёрлов харажатлари ҳам ифодаланади.

Бу ҳисобварақнинг кредит томонида 1010-1090-ҳисобварақларнинг дебети бўйича ҳақиқатда келиб тушган ва кирим қилинган материалларнинг ҳисоб қиймати акс эттирилади.

Ҳисоб нархларида қабул қилинган материаллар ва уларни сотиб олиш ҳамда тайёрлаш қийматлари орасидаги фарқ 1610-«Материаллар қийматидаги оғишлар» ҳисобварағига ўтказилади ва ҳар ойнинг охирида 1610-«Материаллар қийматидаги оғишлар» ҳисобварағининг дебетида йиғилган сумма ишлаб чиқаришга ва бошқа эҳтиёжларга сарфланган материалларнинг қийматига мутаносиб тақсимланиб, харажатлар ҳисобварағига кўчирилади.

1510-«Материалларни тайёрлаш ва харид қилиш» ҳисобварағи дебетидаги қолдиқ корхонага ҳали келиб тушмаган йўлдаги материаллар қийматини ифодалайди.

Материалларнинг ҳақиқий таннархи таркибига транспорт-тайёрлов харажатлари ҳам киради. Буларга материалларнинг шартнома қийматидан ташқари уларни сотиб олиш билан боғлиқ барча харажатлар киради. Бу харажатлар материалларнинг турлари бўйича тегишли ҳисобварақларда мавжуд материалларнинг умумий ҳажми бўйича транспорт-тайёрлов харажатлари суммаси ва фоизини ҳисоблаб чиқаради.

Бу нарса ҳисобот оғи давомида сарфланган материалларга тўғри келадиган транспорт-тайёрлов харажатларини аниқлаб ҳисобдан чиқариш учун зарур.

Сарфланган материаллар қайси ҳисобварақларга ўтказилган бўлса, транспорт-тайёрлов харажатлари суммаси ҳам шу ҳисобварақларга ёзилади. Ҳақиқий таннархнинг режадан ошиш улушини топиш ва ҳисобга олиш ҳам шу тартибда бажарилади. Бу ерда фарқ шундаки, оғишиш (тежалган ёки ортикча харажат) бўлиши мумкин. Ортикча харажат транспорт-тайёрлов харажатларига ўхшаб, режа таннархини кўпайтиради, тежалган сумма эса уни камайтиради. Тежалган сумма минус ёки қизил сторно билан ёзилади.

Қуйидаги жадвалда «А» корхона бўйича транспорт-тайёрлов харажатлари суммаси ва фоизини ҳисоблаб топиш мисоли келтирилган:

Кўрсаткичлар	Материалларни баҳолаш	
	Шартнома баҳода	Ҳақиқий таннархда
Ой бошига қолдиқ	10000	15000
Ой давомидаги кирим	50000	60000
Жами тушум (1 + 2)	60000	75000
Транспорт-тайёрлов харажатлари: суммада: фоизда:	15000 25	75000 - 60000 (15000 x 100) / 60000
Ҳисобот ойида сарфланди	40000	45000
Ой охирига қолдиқ	20000	30000

7.5. Материаллар сарфланишини бухгалтерияда ҳисобга олиш

Материалларнинг сарфланишини бухгалтерия ҳисобида ҳисобга олишнинг муҳим хусусиятлари мавжуд. Корхонада материаллар қуйидаги мақсадлар туфайли омбордан чиқиб кетиши мумкин:

- ишлаб чиқаришга сарфланганида;
- ортиқча материаллар сотилганида ва бошқа ҳолларда.

Омбордан ишлаб чиқаришга материаллар сарфланганида қуйидагича бухгалтерия проводкаси берилади:

Д-т Ишлаб чиқариш харажатлари (2010, 2310, 2510 ва ҳоказо)

К-т 1010-«Хом-ашё ва материаллар».

Ҳисоб-китобнинг журнал-ордер шаклидаги корхоналарда ишлаб чиқариш учун сарфланган материалларнинг улгуржи баҳоси, шартнома ёки режа таннархи бўйича 10-журнал-ордер, бошқа мақсадлар учун сарфланган материаллар эса 10/1-журнал-ордерга ёзилади.

Моддий бойликлардан тўғри фойдаланиш мақсадида ҳар бир корхона зарур бўлмаган материалларнинг бор-йўқлигини текшириб кўриши лозим. Агарда корхонада кераксиз ёки ортиқча материал борлиги аниқланса, уни бошқа корхонага сотиши мумкин.

Масалан, корхонада ҳақиқий қиймати 20000 сўмлик ортиқча материал борлиги аниқланди ва корхона уни 30000 сўмга бошқа корхонага сотди. Ушбу муомалаларга ҳисобда қуйидагича проводка берилади:

- материалнинг ҳақиқий қиймати ҳисобдан чиқарилди:

Д-т 9220-«Бошқа активларнинг реализацияси ва бошқача чиқиб кетиши» - 20000 сўм

К-т 1010-«Хом-ашё ва материаллар» - 20000 сўм.

- материалнинг сотиш қиймати акс эттирилди:

Д-т 4890-«Бошқа шахсларнинг қарзлари-жорий қисми» - 30000 сўм

К-т 9220-«Бошқа активларнинг реализацияси ва бошқача чиқиб кетиши» - 30000 сўм.

ҚҚС ҳисобланди 4000 сўм;

Д-т 9220-«Бошқа активларнинг реализацияси ва бошқача чиқиб кетиши»-4000 сўм

К-т 6410-«Бюджетга тўловлар бўйича қарзлар» - 4000 сўм.

- ортиқча материалларни сотишдан фойда олинди $(30000 - 20000 - 4000) = 6000$ сўм:

Д-т 9220-«Бошқа активларнинг реализацияси ва бошқача чиқиб кетиши» - 6000 сўм

К-т 9320-«Бошқа активларнинг реализацияси ва бошқача чиқиб кетишидан олинган фойда» - 6000 сўм.

7.6. Харид қилинган материаллар бўйича қўшилган қиймат солиғини ҳисобга олиш

Хом-ашё ва материаллар қабул қилган корхоналар уларнинг қийматини мол етказиб берувчиларга қўшилган қиймат солиғи (ҚҚС) билан биргаликда тўлайди. Мол етказиб берувчи корхона олинган тушумдан ҚҚСни бюджетга тўлайди.

Қўшилган қиймат солиғи (ҚҚС) товарларни сотиш, ишлар бажариш ва хизматлар кўрсатиш жараёнида янги ҳосил қилинган қийматга асосланган ҳолда соф даромаднинг бир қисмини бюджет даромадига олиб қўйишнинг бир шаклидир. ҚҚС 20 фоизлик ставкада ундирилади.

ҚҚС икки хил усулда ҳисобланади:

- 1) Қўшилган қиймат солиғи суммаси белгиланган ставкалар асосида қуйидаги формула буйича аниқланади:

$$Сққс = С_{Тоб} \times СС / 100; (1).$$

Бунда: Сққс – истеъмолчилардан ундириладиган солиқ суммаси;

С_{Тоб} - солиққа тортиладиган оборот;

СС — қўшилган қиймат солиғи ставкаси.

- 2) Товар (иш, хизмат)лар қўшилган қиймат солиғини ўзичига олган нархлар ва тарифлар буйича сотилганида — солиқ қуйидаги формула буйича аниқланади:

$$Сққс = Тқ \times СС / (СС + 100); (2).$$

Бунда: Тқ — қўшилган қиймат солиғи ҳам ҳисобга олинган товар (иш, хизмат)лар қиймати.

Масалан, «Бобур» компанияси мол етказиб берувчилардан 200000 сўмлик материал сотиб олди. ҚҚС суммаси қуйидагича бўлади:

1. ҳолат буйича:

$$\text{ҚҚС суммаси} = (200000 \times 20\%) / 100\% = 40000 \text{ сўм.}$$

2. ҳолат буйича:

$$\text{ҚҚС суммаси} = (200000 \times 20\%) / (100\% + 20\%) = 33333,33 \text{ сўм.}$$

Моддий бойликларни харид қилиш буйича тўланадиган ҚҚСни бухгалтерия ҳисобида ҳисобга олиб бориш учун 4410-«Солиқ буйича бўнак тўловлар» ҳисобварағидан фойдаланиш кўзда тутилган.

Материаллар ишлаб чиқариш ва бошқа мақсадларга сарфланиши жараёнида ҳисобланган ҚҚС суммаси 4410-«Солиқ буйича бўнак тўловлар» ҳисобварағидан 6410-«Бюджетга тўловлар буйича қарзлар» ҳисобварағига сарфланган материаллар қийматига мутаносиб равишда ўтказилади.

Мисол. Корхона мол етказиб берувчидан 100000 сўмлик материал қабул қилиб олди. ҚҚС - 20000 сўм. Жами – 120000 сўм. Ушбу муомалага қуйидагича бухгалтерия проводкаси берилади:

- сотиб олинган материал қийматига - 100000 сўм:

Д-т 1010-«Хом-ашё ва материаллар» - 100000 сўм

К-т 6010-«Мол етказиб берувчилар ва пудратчиларга тўланадиган счётлар» - 100000 сўм.

- ҳисобланган ҚҚС суммасига - 20000 сўм:

Д-т 4410-«Солиқ бўйича бўнак тўловлар» - 20000 сўм

К-т 6010-«Мол етказиб берувчилар ва пудратчиларга тўланадиган счётлар» - 20000 сўм.

- мол етказиб берувчига пул ўтказиб берилганида:

Д-т 6010-«Мол етказиб берувчилар ва пудратчиларга тўланадиган счётлар» - 120000 сўм

К-т 5110-«Ҳисоб-китоб счёти» - 120000 сўм.

Ҳисобот оyi давомида корхонада 45000 сўмлик материал ишлаб чиқаришга сарфланди. Демак, ҚҚС 9000 сўмга тенг:

$$(45000 \times 20\%) / 100\% = 9000 \text{ сўм.}$$

Бу суммага қуйидагича бухгалтерия проводкаси берилади:

Д-т 6410-«Бюджетга тўловлар бўйича қарзлар» - 9000 сўм

К-т 4410-«Солиқ бўйича бўнак тўловлар» - 9000 сўм.

7.7. Ишлаб чиқариш заҳираларини инвентаризация қилиш

Корхоналарнинг бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботи маълумотларининг тўғрилиги уларнинг ишлаб чиқариш заҳиралари инвентаризация қилиш билан тасдиқланади. Ишлаб чиқариш заҳираларини инвентаризация қилиш «Инвентаризацияни ташкил этиш ва ўтказиш» номли 19-сон БҲМА ва «Товар-моддий заҳиралар» номли 4-сон БҲМАлар билан тартибга солинади.

Инвентаризациядан кўзланган асосий мақсад - ишлаб чиқариш заҳираларининг натура ва қиймат кўринишида амалда мавжуд эканлигини аниқлашдан иборат. Инвентаризация қилиш натижасида бойликларнинг тўғри сақланиши ва берилиши, тарози ва ўлчов асбобларининг ҳолати, ҳисоб юритиш тартиби ва бошқалар текширилади.

Ишлаб чиқариш заҳираларини инвентаризация қилиш бир йилда камида бир марта молиявий ҳисоботни тузишдан олдин, лекин ҳисобот йилининг 1 октябридан кейин амалга оширилади. Бундан ташқари, ишлаб чиқариш заҳираларининг сақланишини, уларни сақлаш шарт-шароитларини ва оморда ҳисобга олиш аҳволини назорат қилиш

учун инвентаризациялар ўртасидаги даврда мунтазам текширишлар ва материалларни танлаб инвентаризациялаш ўтказилиши керак.

Қуйидаги ҳолатларда инвентаризация муддатидан олдин ўтказилиши шарт:

- корхона мол-мулкани ижарага бериш, сотиб олиш, сотиш, шунингдек давлат корхонасини акциядорлик жамиятига айлантириш чоғида;
- товар-моддий бойликлар қайта баҳоланганида;
- моддий жавобгар шахс ўзгарганида;
- талон-тарож қилиш ёки суиистеъмол қилиш, шунингдек бойликларнинг бузилиши билан боғлиқ фактлар аниқланганида;
- ёнғин ёки табиий офатлар содир бўлганида;
- корхона тугатилаётганида тугатиш балансини тузиш олдидан ва бошқа ҳолларда.

Текшириш кўламига кўра инвентаризация ёппасига ёки танлаб ўтказиладиган, ўтказиш вақти бўйича режалаштирилган ёки тўсатдан ўтказиладиган инвентаризацияларга бўлиниши мумкин.

Инвентаризацияни ўтказишга корхона раҳбари ва бош бухгалтери раҳбарлик қилади. Ишлаб чиқариш захираларини инвентаризация қилиш инвентаризация қилувчи ишчи комиссиялар томонидан моддий жавобгар шахс иштирокида амалга оширилади.

Инвентарлаш даврида моддий бойликларнинг мавжудлиги тарозида тортиш, ўлчаш усули билан аниқланади ва рўйхатда расмийлаштирилади. Рўйхатни моддий жавобгар шахс имзолайди.

Инвентаризация қилиш натижасида материаллар бўйича ҳужжатлардаги маълумотлар ва ҳақиқий қолдиқлар орасидаги фарқ солиштирув қайдномасида расмийлаштирилади.

Ишлаб чиқариш захираларини инвентаризация қилиш натижасида аниқланган ҳақиқий мавжуд мулк ва бухгалтерия ҳисоби маълумотлари ўртасидаги тафовутлар қуйидагича акс эттирилади:

Масалан, «Бобур» ҳиссадорлик жамиятида ҳисобот йилида 24000 сўмлик материал камомати аниқланди ва у айбдор шахс топилмаганлиги сабабли давр харажатларига ўтказилди. Ушбу муомалаларга ҳисобда қуйидагича проводка берилади:

- Инвентаризация натижасида камомат аниқланди:

Д-т 5910-«Камоматлар ва қимматликларни шикастлашдан талофатлар» - 24000 сўм

К-т 1010-«Хом-ашё ва материаллар» - 24000 сўм.

- Камомат суммаси давр харажатларига ўтказилди:

Д-т 9430-«Бошқа операцион харажатлар» - 24000 сўм

К-т 5910-«Камомадлар ва қимматликларни шикастлашдан талофатлар» - 24000 сўм.

Корхона айбдор шахслардан камомадни ҳақиқий нархда эмас, балки ҳозирги даврдаги бозор нархларида ундириш ҳуқуқига эга. Масалан, корхона омборида 5000 сўмлик материал камомади аниқланди ва 8000 сўм қийматда айбдор шахсдан ундириб олинди. Ушбу муомалаларга ҳисобда қуйидагича проводка берилади:

- Инвентаризация натижасида камомад аниқланди;

Д-т 5910-«Камомадлар ва қимматликларни шикастлашдан талофатлар» - 5000 сўм

К-т 1010-«Хом-ашё ва материаллар» - 5000 сўм.

- Моддий жавобгар шахсдан ушлаб қолинадиган сумма;

Д-т 4730-«Ходимларнинг моддий зарарни қоплаш бўйича қарзлари» - 8000 сўм.

К-т 5910-«Камомадлар ва қимматликларни шикастлашдан талофатлар» - 8000 сўм

- Моддий бойликларни ундиришдан даромад аниқланди - $(8000 - 5000) = 3000$ сўм;

Д-т 5910-«Камомадлар ва қимматликларни шикастлашдан талофатлар» - 3000 сўм

К-т 9390-«Бошқа операцион даромадлар» - 3000 сўм.

Ишлаб чиқариш захираларининг қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда тасдиқланган меъёрлар доирасида табиий камайиши, корхона раҳбари кўрсатмаси бўйича тегишли равишда ишлаб чиқариш харажатларига ўтказилади.

Айбдорлари аниқланмаган ўғирликлар бўйича кўрилган зарарлар фойда солиғи бўйича солиққа тортиладиган базага «Харажатлар таркиби тўғрисидаги Низом»нинг 1-иловасига биноан киритилади.

Ишлаб чиқариш захираларини инвентаризация қилиш натижасида ортиқча мол-мулк мавжудлиги аниқланса, у молиявий натижаларга кирим қилинади:

Д-т 1010-«Хом-ашё ва материаллар»

К-т 9390-«Бошқа операцион даромадлар».

Таянч сўз ва иборалар

ФИФО   Транспорт-тайёрлов харажатлари

ЛИФО   Оператив бухгалтерия усули

AVECO

Такрорлаш учун саволлар

1. Ишлаб чиқариш захиралари деганда нимани тушунасиз ?
2. Ишлаб чиқариш захираларининг қандай турлари мавжуд ?
3. Ишлаб чиқариш захиралари қайси баҳоларда баҳоланади ?
4. Харид қилинган материаллар бўйича ҚҚСни ҳисоблаш қай тартибда амалга оширилади ?
5. Материаллар инвентаризацияси тўғрисида нималарни биласиз ?

Адабиётлар: 1, 3, 7, 8, 11, 13.

8 - БОБ. ПУЛ МАБЛАҒЛАРИ ВА ҚИСҚА МУДДАТЛИ МОЛИЯВИЙ ИНВЕСТИЦИЯЛАР ҲИСОБИ

8.1. Пул маблағлари ва қисқа муддатли молиявий инвестициялар ҳисобининг вазифалари

Иқтисодий категорияга амал қилувчи ҳар бир мамлакат ривожланишининг асосий воситаларидан бири пул бўлиб, бозор иқтисодиётига ўтиш ва унда иш юритишда унинг ўрни ва аҳамияти янада ошиб боради. Дарҳақиқат, пул – «бозор тили» деб бежиз айтилмаган. Ҳар бир иқтисодий ахборот, товарлар ва хизматлар баҳоси, тўловлар, даромад ва харажатлар, молиявий талаблар ва мажбуриятлар, иқтисодий алоқалар макро ва микро даражада фақат пулда ифода қилинади.

Ўзбекистон Республикаси иқтисодиётида бозор муносабатларининг ривожланиши жараёнида шартномавий асослари меҳнат воситалари ва кредитларини харид қилиш, маҳсулот (ишлар, хизматлар)ни сотиш бобида битимлар тузаётган корхоналар ўртасида муносабатлар кенгайиб бормоқда. Бундан ташқари, бюджет, банклар, суғурта органлари, турли жамоат ташкилотлари, хайрия фондлари, бевосита ходимлар ва ҳоказолар билан тўлов муомалалари амалга оширилмоқда. Корхоналар, муассасалар, ташкилотлар ва фуқароларнинг ғоятда кенг ва хилма-хил доираси билан амалий алоқалар корхона хўжалик фаолиятининг мунтазам ва объектив жиҳатдан муқаррар белгисига айланмоқда. Корхоналар ўртасидаги ҳар хил тўловлар ва ўзаро ҳисоб-китоблар моддий, меҳнат ёки бевосита пул муносабатлари асосида пайдо бўлиши мумкин, лекин охир-оқибатда улар одатда муайян томоннинг фойдасига пул қарзи тусини олган мулквий мажбурият кўринишида намоён бўлади.

Барча мулкчилик шаклидаги корхоналарнинг пул маблағлари, хоҳ у ўз маблағи бўлсин, хоҳ қарзга олинган бўлсин, кассада сақланувчи пул қолдиқлари ва оборотда фойдаланиладиган тушумнинг бир қисмидан ташқари, унинг банкдаги ҳисоб-китоб счётида сақланиши лозим. Банк корxonанинг ҳисобварақларидан пулни ўтказиш ва бериш тўғрисидаги ҳамда банк қоидалари ва банк билан корхона ўртасидаги шартномада кўзда тутилган бошқа муомалаларни ўтказиш ҳақидаги фармойишларини бажаради.

Ҳисоб-китоб счётидан тўловлар мол етказиб берувчилардан олинган материал ва асосий воситалар учун, бюджет ва суғуртага бўлган қарзларини тўлаш учун, иш ҳақи бериш учун кассага пул маблағлари олиниши ва бошқа мақсадлар учун амалга оширилади. Ҳар бир тўлов корхона билан, яъни ҳисоб-китоб эгаси билан келишган ҳолда амалга оширилади, лекин қуйидаги ҳолларда банк корxonанинг ҳисоб-китоб счётидан маблағларни бошқа ташкилотлар ҳужжатлари асосида ечиб олади: молия органларининг буйруқлари асосида, агар солиқларнинг тўлаш муддати ўтиб кетган бўлса; кредитдан фойдаланганлик учун фоиз; банк хизмати учун ва ҳоказо.

Нақд пулсиз тўловларни амалга оширишда томонларнинг масъулияти ҳар бир иштирокчи учун белгиланади. Масалан, мол етказиб берувчи учун бу – шартномага ва юклаб жўнатилган маҳсулотга мувофиқ амалга оширилган пул эквивалентини ўз вақтида олиш, харидор учун – мол етказиб берувчи томонидан шартнома шартларининг бажарилиши.

Шу билан бирга банклар ҳам мулкчилик шаклидан қатъий назар, миждозлар олдида қабул қилган мажбуриятлар бажарилмагани учун моддий жавобгар бўлади; уларнинг вазифалари – тўлов муомалаларини ўтказишнинг белгиланган қоидаларига қатъий риоя этилишини амалда таъминлаш, хизмат кўрсатаётган корхона ва ташкилотларнинг «Ўзбекистон Республикасида корхоналар тўғрисида»ги қонунида кўзда тутилган ҳуқуқларини бирон-бир тарзда бузишга ва иқтисодий манфаатларини камситишга йўл қўймаслик, ушбу қоидаларни қўллаш амалиётини мунтазам равишда умумлаштириш, ишлаб чиқиш ва тўлов муомалаларини тартибни янада такомиллаштириш бўйича таклифлар киритишдир.

Корхоналар томонидан бюджет ва турли фондлар ўртасидаги қарзларни узиш пул тўлов воситасида амалга оширилади. Ликвид активлар бўлган пул маблағлари ёрдамида корхоналар маблағларининг пул шакллари ишлаб чиқариш заҳиралари, меҳнат қуроллари ва хоказоларга айлантирилиши, пул тушумини ва ундан ўрин олган соф даромадни олиш амалга оширилади. Шундай қилиб, тўлов тизими ва тўлов муомалалари маблағлар доиравий оборотини таъминлашнинг энг муҳим омили бўлиб майдонга чиқади, уларни ўз вақтида тугаллаш эса ишлаб чиқаришнинг узлуксиз жараёнини таъминлашнинг зарурий шарт бўлиб хизмат қилади.

Тўловлар, асосан, нақд пулларни ишлатмасдан, корхонанинг банкда очган ҳисоб-китоб, валюта ёки бошқа хил ҳисобварақлари орқали ёки нақд пуллар билан ўзаро ҳисоб-китоблар кўринишида амалга оширилади (нақд пулсиз ёки нақд пулли ҳисоб-китоблар).

Ҳисоб-китоб муомалаларини банк орқали ўтказиш корхоналарнинг ўзлари белгиланган иш ҳақи фондларига, хизмат сафарлари ва хўжалик харажатлари лимитларига риоя қилишларини ҳар томонлама назорат қилиш, корхонанинг давлат бюджети билан солиқлар, йиғимлар бўйича ўз вақтида ҳисоб-китоб қилишини, мол етказиб берувчиларнинг ҳисобварақлари ва тўлов талабномаларига ўз вақтида ҳақ тўлашни кузатиб бориш, корхонага турли мақсадлар учун, муайян таъминот ҳисобидан ссудалар бериш ва мазкур ссудаларнинг белгиланган муддатда қайтарилишини кузатиш ва хоказолар имконини беради.

Банк орқали нақд пулсиз ўтказишлар йўли билан тўловлар шакли ёрдамида нафақат мол етказиб берувчилар билан улардан келиб тушган моддий бойликлар учун ёки харидорлар билан улар сотган маҳсулотлар, бажарган ишлар ва хизматлар учун ҳисоб-китоблар, балки шунингдек бюджет билан солиқлар бўйича, турли хил дебитор ва кредиторлар, бош (асосий) компания ёки бирлашма билан (ички доиравий, ички хўжалик ҳисоб-китоблар), касаба уюшма ташкилоти билан ҳисоб-китоблар ҳамда бир қанча бошқа тўловлар амалга оширилади.

Бозор иқтисодиёти шароитида пул маблағлари билан биргаликда қисқа муддатли инвестициялар катта аҳамиятига эгадир. Мамлакатимизда инвестицион муҳитни барпо этиш ҳамда инвестицион фаолиятни ривожлантириш ишлари амалга оширилаётган вақтда қисқа муддатли инвестицияларнинг иқтисодиётдаги ўрни янада ошади.

Иқтисодий тизимда пул маблағлари ва қисқа муддатли молиявий инвестицияларнинг амал қилишини тартибга солиш ва такомиллаштириш, энг аввало, уларнинг ҳисобда тўғри ва ўз вақтида акс эттирилишига боғлиқдир.

Бухгалтерия ҳисоби олдида пул маблағлари ва қисқа муддатли инвестицияларни ҳисобга олиш бобида қуйидаги асосий вазифалар туради:

- корхонанинг пул маблағларини самарали бошқариш мақсадлари учун зарур ахборот билан таъминлаш;
- мазкур шароитларни тартибга солувчи меъёрий ҳужжатлар талабларига риоя этган ҳолда нақд пулсиз ўтказишлар ва нақд пуллар воситасида зарур тўловлар ва ҳисоб-китобларни ўз вақтида амалга ошириш;
- ҳисоб регистрларида тўлов ва ҳисоб-китоб муомалалари пул маблағларининг мавжудлиги ҳамда ҳаракатини тўлиқ ва тезкор акс эттириш, зеро корхона пул маблағларининг ҳаракати корхона амалий фаолиятининг асосий кўрсаткичларидан бири ҳисобланади;
- пул маблағларидан корхонада ишлаб чиқилган лимитлар ва сметаларга мувофиқ фойдаланишнинг амалдаги қоидаларига риоя қилиш;
- пул маблағлари ва ўзаро ҳисоб-китоблар ҳолатининг инвентаризациясини ташкил этиш ҳамда белгиланган муддатларда ўтказиш;
- кассада, банклардаги ҳисоб-китоб, валюта ва бошқа ҳисобварақларда пуллар мавжудлиги ва бутлигини назорат қилиш;
- пул ресурсларининг ҳаракат оқимини прогнозлаш ва пул маблағларининг ҳаракат оқимини мақбул ҳолга келтиришни тартибга солиш бўйича тегишли бошқарув қарорларини тайёрлаш;
- қисқа муддатли инвестициялар билан боғлиқ муомалаларни ўз вақтида ҳисобга олиш.

8.2. Касса муомалаларини ҳисобга олиш

Касса муомалаларини юритиш Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг 1998 йил 24 январдаги 376-сонли қарори билан тасдиқланган «Юридик шахслар томонидан касса муомалаларини юритиш қоидалари» билан тартибга солинади.

Бевосита корхона кассасидан нақд пулни олиш ва сарфлаш билан боғлиқ бўлган муомалалар касса муомалалари жумласига киради. Барча мулкчилик шаклидаги корхоналар ўз кассаларида нақд пул қолдиқлари лимитлари чегарасида нақд пулларни сақлаб туришлари ва уларни тушумдан олиб, меъёрлар чегарасида фойдаланишлари мумкин.

Касса муомалаларини олиб бориш учун корхона штатидан кассир ажратилади. У ўзи қабул қилиб олган барча бойликларнинг бут сақланиши учун тўлиқ моддий жавобгар шахс ҳисобланади. Кассирни тайинлаш бўйича буйруқ чиққанидан сўнг корхона раҳбари уни касса муомалаларини олиб бориш тартиби билан таништириши, тўлиқ яқка моддий жавобгарлик ҳақида у билан шартнома тузиши шарт. Кассир ўз вазифаларини ҳеч кимнинг зиммасига юклай олмайди. Кассирни вақтинчалик алмаштиришга эҳтиёж туғилганида корхона раҳбарининг қарори асосида унинг вазифалари бошқа ходим зиммасига юкланади. Ўз навбатида, у билан тўлиқ моддий жавобгарлик тўғрисида шартнома тузилади. Кассир тўсатдан ишни ташлаб кетишга мажбур бўлганида (касал бўлганида ва бошқа ҳолларда) унинг ҳисобдорлигидаги бойликларни корхона раҳбари тайинлаган шахслардан иборат комиссия бошқа

кассирга ўтказди. Бунда қайта ҳисоблаш натижалари ва бойликларни бериш ҳақида далолатнома тузилади, унга комиссия аъзолари имзо чекади.

Корхона раҳбари пул маблағларининг кассада бут сақланишини таъминлайдиган зарур шароитларни яратиши лозим. Касса учун керагича жиҳозланган алоҳида хона, сейф ажратилиши зарур. Иш охирида кассир касса сейфини калит билан бекитиши ва сурғучли муҳр билан муҳрлаши шарт. Сейф калити ва муҳр кассирда сақланади, калитнинг бошқа нусхалари кассир муҳрлаган пакетлар, қутичаларда корхона раҳбарида туради.

Кассир нақд пул белгилари ва тангаларни кассага қабул қилиб олишда Ўзбекистон Республикаси миллий валютасининг тўловга яроқлилик аломатларини аниқлаш қоидаларига риоя қилиши лозим. Бу қоидаларга мувофиқ, Ўзбекистон Республикаси Марказий Банкнинг ҳақиқийлигига шубҳа туғдирмайдиган ҳамда Ўзбекистон Республикаси Гербининг тасвири, атайлаб бузиш аломатлари бўлмаган, шунингдек, бузилиш тарзидан қатъий назар юза томони (ўнги)да қийматининг тўлиқ миқдори ва тасвири сақланган ҳарfli серия ва рақамлари тўлиқ сақланган қоғоз пуллар ва тангалар тўловга яроқли ҳисобланади.

Куйидаги камчиликларга эга бўлган қоғоз пулларни корхоналар тушум сифатида сўзсиз қабул қилиши ва банкка топшириши шарт:

- исталган жойида тешиқлар, йиртиқлар, қирилган жойлар, доғлар, қалам ва сиёҳда ёзилган ёзувлар бўлган қоғоз пуллар;
- йиртилган ва шу йиртилган жойидан елимлаб ёпиштирилган, лекин иккала қисми ҳам бир қоғоз пулга тегишли бўлган қоғоз пуллар;
- бўёқ тегиб, ўз рангини ўзгартирган жойлари бўлган қоғоз пуллар;
- тўлиқ катталиги сақланиб қолмаган қоғоз пуллар.

Ҳисоб-китоб счётидан кассага олинган пул ишчи-хизматчиларга иш ҳақи, мукофот тўлаш, нафақа бериш, хизмат сафари харажатларини қоплаш ва бошқа мақсадлар учун сарфланади. Банкдан олинган маблағлар белгиланган мақсадлар учун сарфланиши лозим.

Корхона кассасига нақд пулларни қабул қилиш КО-1 шаклидаги касса кириш ордери билан амалга оширилади. У икки қисмдан иборат: кириш ордери (бланкнинг чап қисми) ва унга оид квитанция (ўнг қисми). Касса кириш ордерини бухгалтерия ёзиб беради ва бош бухгалтер ёки у ваколат берган шахс томонидан имзоланади.

Кириш ордерини кассага топширишдан олдин, албатта, кириш ва чиқим ҳужжатларини қайд қилиш журналида (КО-3 ёки КО-4 шакли) қайд қилиниши лозим. Журнал икки қисмдан иборат: чап қисмида кассага келиб тушган пул маблағлари, ўнг қисмида сарфланган пул маблағлари қайд қилинади.

Кириш ва чиқим касса ордерларини қайд қилиш журнали

чап қисм

Кириш ҳужжатлари			
Сана	Рақам	Сумма	Эслатма
1	2	3	4
Кириш бўйича жами			

ўнг қисм

Чиқим ҳужжатлари			
Сана	Рақам	Сумма	Эслатма
5	6	7	8
Чиқим бўйича жами			

Касса кириш ордерини пул топшираётган шахслар қўлига бериш тақиқланади. Кириш ордери ижро этиш учун бевосита кассага топширилади, бу ерда кассир ордернинг тўғри расмийлаштирилганлигини, бош бухгалтернинг имзоси борлиги ва ҳақиқийлигини текширади, пулни қабул қилади, кириш ордери ва квитанцияни имзолайди. Пул топширган шахсга кириш ордери квитанцияси берилади. Касса кириш ордери бўйича пуллар фақат ушбу ҳужжат тўлдирилган кунда қабул қилинади.

Банкдаги ҳисоб-китоб счёти ва бошқа счётлардан кассага нақд пул келиб тушганида ҳам касса кириш ордери тузилади ва унинг квитанцияси тўлдирилади. Квитанция ҳисоб-китоб счётидан пулларни ҳисобдан чиқариш учун банк муассасаси кўчирмасига қўшиб қўйилади.

Нақд пуллар кассадан касса чиқим ордерлари (КО-2 шакли) ёки касса чиқим ордерларининг ўрнини босадиган, махсус штамп билан босилган бошқа ҳужжатлар (тўлов қайдномалари, пул бериш учун ариза, ҳисобварақлар ва ҳоказо) асосида берилади.

Пул беришга доир барча ҳужжатларни корхона раҳбари ва бош бухгалтер ёки улар ваколат берган шахслар имзолаши керак. Агар касса чиқим ордерига илова қилинган ҳужжатларда корхона раҳбарининг рухсат берувчи қайди бўлса, ордерда унинг имзоси бўлиши шарт эмас.

Касса чиқим ордери бухгалтерияда тузилади ва касса чиқим ордерларини қайд қилиш журналида қайд қилинади ва кассирга ижро этиш учун топширилади. Касса чиқим ордерларини пул олувчи шахс қўлига беришга рухсат этилмайди.

Кассир пулни бирор-бир шахсга бераётганида унинг шахсини тасдиқлайдиган бошқа ҳужжат кўрсатишини талаб қилади, бу ҳужжатнинг номи ва рақами, ким томонидан ва қачон берилганлигини касса чиқим ордерига ёзиб қўяди ҳамда олувчининг тилхатини олади.

Бир неча шахс номига ёзилган битта тўлов ҳужжати бўйича пул олишда ҳам шахсни тасдиқлайдиган ҳужжат кўрсатилиши шарт.

Корхонанинг рўйхати таркибида бўлмаган шахсларга пул фақат касса чиқим ордери бўйича берилади. Кассадан пул фақат номи чиқим касса ордерида ёки унинг ўрнини босадиган ҳужжат (қайднома)да кўрсатилган шахсга берилади.

Агар пул ишончнома орқали олинадиган бўлса, бухгалтерия ордерда пул олиш ишониб топширилган шахснинг исми шарифини кўрсатади. Агар пул қайднома бўйича берилса, пулни олганлиги ҳақида имзо чектиришдан олдин кассир «Ишончнома бўйича» деб ёзиб қўйиши лозим, тегишлича расмийлаштирилган ва тасдиқланган ишончнома кассирда қолади ва касса чиқим ордерига ёки қайдномага қўшиб қўйилади.

Иш ҳақи, вақтинчалик иш қобилиятини йўқотганлик нафақаси, пенсиялар ва мукофотлар кассир томонидан тўлов қайдномалари бўйича ҳар бир ходимга чиқим ордерларини тузиб ўтирмасдан берилади. Тўлов қайдноманинг титул (биринчи) варағига пул беришга рухсат бериш ҳақида ёзув қилинади, унинг тагига корхона раҳбари, бош бухгалтери ёки улар ваколат берган шахслар имзо чекади, пул бериш муддати ва сумма ёзувда кўрсатилади.

Агарда ходимлар ушбу пулларни ўз вақтида олмасалар (яъни 3 кун ичида), улар депонентга ўтказилади.

Кирим ва чиқим касса ордери ёки уларнинг ўрнини босувчи ҳужжатлар бўйича пул олинганидан ёки берилганидан сўнг дарҳол кассир уларга имзо чекади, уларга илова қилинган ҳужжатларга эса «Олинган» (кирим ҳужжатларига) ёки «Тўланган» (чиқим ҳужжатларига) штамп босилади ёки сўзлар қўлда ёзилади ва сана, яъни кун, ой, йил кўрсатилади.

Касса ордерига ҳеч қандай ўзгаришларни, ҳатто изоҳларни ҳам қилишга йўл қўйилмайди. Агар унда хато борлиги аниқланса, касса ордери бошқатдан расмийлаштирилади.

Ҳар бир ордер ёки унинг ўрнини босувчи ҳужжат бўйича пул олинганидан ёки берилганидан сўнг кассир дарҳол касса бўйича нақд пуллар ҳаракатини ҳисобга олиш учун мўлжалланган КО-4 шаклли касса дафтарига буни қайд қилади.

Касса дафтари

Касса: « _____ » _____ 2002 йил учун

Варақ _____

Хужжат рақами	Кимдан олинган ёки кимга берилган	Ўзаро боғланган ҳисобварақлар рақами	Кирим	Чиқим
1	2	3	4	5
	Кун бошига қолдиқ			
	Чек билан банкдан			
	Иш ҳақи			
	Бир кунда жами			
	Кун охиридаги қолдиқ			
	Шу жумладан иш ҳақиға			

Кассир _____ (имзо) сони

Касса дафтаридаги қайдларни текширдим ва _____

(ёзувда)

_____ кирим ва _____ чиқим ҳужжатларини олдим.

Бухгалтер _____ (имзо).

Корхонада фақат битта касса дафтари юритилади. У рақамланган, шнурланган ва сурғучли ёки мастика муҳр билан муҳрланган бўлиши керак. Касса дафтарининг охириги варағида рақамланган бетлар сони кўрсатилиб, корхона раҳбари ва бош бухгалтерининг имзоси билан тасдиқлаб қўйилади. Касса дафтарига қайдлар қора қоғоз орқали икки нусхада қилинади. Ҳар куни иш охирида кассир бир кунда қилинган муомалалар якутини ҳисоблаб чиқаради, кейинги кунга кассада қолган пул миқдорини ва тўлов қайдномаси бўйича чиқимга ҳисобдан чиқарилмаган суммани чиқаради. Иккинчи қирқма варақ (кассирнинг ҳисоботи – бир кунда касса дафтарига қилинган қайдларнинг нусхаси) кирим ва чиқим ҳужжатлари билан бирга бухгалтерияга топширилади ва бу ҳақда касса дафтарига қайд этилади.

Республикамиз миллий валюта қадрини оширишда нақд пул муомалалари муҳим аҳамият касб этади. Шу боисдан ҳам кейинги пайтларда нақд пул муомалаларини тартибга солиш бўйича кўпгина чора-тадбирлар амалга оширилмоқда.

Пул муомаласини янада такомиллаштириш, нақд пулсиз ҳисоб-китоблар тизимини кенгайтириш, банкдан ташқари муомалани қисқартириш ва солиқ тўлашдан бўйин товлашнинг олдини олиш мақсадида 2002 йил 3 августда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Пул маблағларининг банкдан ташқари муомаласини янада қисқартириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Қарори қабул қилинди. Ушбу Қарорнинг 5-бандига мувофиқ Ўзбекистон Республикаси Давлат Солиқ қўмитаси ва Марказий банки зиммасига алоҳида йирик миқдордаги пул маблағлари муомаласи, шу жумладан, нақд пул берилиши бўйича ахборотларни электрон айирбошлаш тизимини ишлаб чиқиш ва жорий этиш вазифаси юклатилган. Бундан ташқари, ушбу Қарорнинг 10-бандига мувофиқ, Ўзбекистон Республикаси Марказий банки зиммасига тижорат банклари билан биргаликда 2002 йил 1 октябригача кредит пластик карточкаларни муомалага чиқариш юзасидан комплекс чора-тадбирларни ишлаб чиқиш вазифаси юклатилган.

Тижорат банклари зиммасига чакана савдо ва хизматлар кўрсатиш билан шуғулланувчи хўжалик юритувчи субъектлар билан биргаликда товарлар ва хизматларга ҳақ тўлаш сифатида пластик дебет карточкалари қабул қилинишини таъминловчи терминаллар тармоғини кенгайтириш вазифаси юклатилган.

Нақд пул муомаласини тартибга солиш тўғрисидаги ушбу Қарор корхона, ташкилот ва муассасаларда касса муомалаларини юритишда талайгина янгиликларни келтириб чиқаради. Масалан, иш ҳақи, мукофот, хизмат сафари харажатлари учун пул маблағлари берилишининг электрон карточка тизимига ўтилиши касса муомалаларида ҳужжатлар оқимининг камайишига олиб келади. Хусусан, пул маблағлари берилишида касса чиқим ордерлари расмийлаштирилмасдан, балки ягона ҳужжат - тўлов қайдномасининг тўлдирилиши касса муомалалари ишини енгиллаштиради.

Касса муомалалари бухгалтерия ҳисобида қуйидаги ҳисобварақларда акс этирилади:

5010 - «Миллий валютадаги пул маблағлари»

5020 - «Хорижий валютадаги пул маблағлари».

Ушбу ҳисобварақларнинг дебет томонида корхона кассасига пул маблағларининг кирими акс этирилади. Кредит томонида корхона кассасидан тўланадиган пул маблағлари ва лимитдан ортиқча пулларни банкка топшириш акс этирилади.

**5000 - «Кассадаги пул маблағлари»ни ҳисобга олувчи ҳисобварақлар
корреспонденцияси**

№	Хўжалик муомалаларининг мазмуни	Ҳисобварақлар корреспонденцияси		Ўзувларни тасдиқловчи хужжатлар
		Дебет	Кредит	
1.	Банкдаги тегишли ҳисобварақлардан пул маблағларининг кассага келиб тушиши (иш ҳақи, нафақа, мукофотлар)	5010	5110, 5210	Пул чеки паттаси ва банк кўчирмаси, кассанинг кирим ордери, касса китоби
2.	Ўйлдаги пул маблағларининг келиб тушиши	5010	5620	Кирим тўғрисидаги тасдиқнома
3.	Маҳсулот, иш ва хизматларнинг нақд пулга сотилиши	5010	9010 - 9030	Сотиш ведомости ва кассанинг кирим ордери
4.	Ҳисобдор шахслар томонидан олинган ва ишлатилмаган ортиқча суммаларнинг қайтарилиши	5010	4230	Бўнак ҳисоботи ва кассанинг кирим ордери
5.	Пул маблағларининг кассадан ҳисоблашиш ҳисобварағига қайтарилиши	5110	5010	Топшириш эълони ва банкнинг кўчирмаси
6.	Кассадан иш ҳақи ва бошқа тўловларнинг (ёрдам пуллари, мукофотлар, иштирок этишдан даромадлар)нинг берилиши	6710	5010	Тўлов ведомости ва касса чиқим ордери
7.	Бир марталик ёрдам пулининг кассадан тўланиши	9430	5010	Касса чиқим ордери, раҳбарнинг буйруғи ва ариза

Журнал-ордер шакли бўйича ҳисобга олишда касса бўйича муомалалар 1-журнал-ордерда (5000-«Касса» ҳисобварағининг кредит оборотлари) ва журнал-ордерга кирувчи 1-қайдномада (5000-«Касса» ҳисобварағининг дебет оборотлари) акс эттирилади. Айтиб ўтилган регистрларга қилинадиган қайдлар кассирнинг текширилган ва ишлов берилган ҳисоботлари асосида ҳар куни олиб борилади.

Касса муомалаларини олиб бориш тартибида кассани тўсатдан инвентаризация қилиш кўзда тутилган. Бунда кассадаги пул бирма-бир қайта саналади ва кассадаги бошқа бойликлар текширилади. Касса инвентаризацияси «Инвентаризацияни ташкил этиш ва ўтказиш» номли 19-сон БХМАга биноан ҳар ойда ўтказилади.

Инвентаризация натижалари инв.15-шаклдаги далолатнома билан расмийлаштирилади. Бунда кассадаги нақд пулнинг амалдаги қолдиғи ҳисобга олиш маълумотлари билан таққосланади, бу эса пул маблағлари камомадини ёки ортиқчалигини аниқлашга имкон беради. Далолатнома касса тафтиш қилинган куни расмийлаштирилиши ва комиссия аъзолари томонидан имзоланиши лозим.

Далолатнома икки нусхада тузилади: бир нусхаси инвентаризация комиссияси папкасида қолади, иккинчиси корхона бухгалтериясида сақланади. Агар камомад ёки ортиқчалик мавжудлиги аниқланса, комиссия кассирдан ёзма тушунтириш хати талаб қилиши лозим.

Инвентаризация натижалари ўз вақтида бухгалтерия ҳисобварақларида акс эттирилади:

- ортиқча пуллар чиққанда, ушбу сумма кассага қайтадан кирим қилинади:

Д-т 5010-«Миллий валютадаги пул маблағлари»

К-т 9390-«Бошқа муомалавий даромадлар».

- камомад аниқланганида:

Д-т 4730-«Моддий зарарни қоплаш юзасидан ходимларнинг қарзи»

К-т 5010-«Миллий валютадаги пул маблағлари».

- камомад суммасини кассир бевосита кассага тўлаганида:

Д-т 5010-«Миллий валютадаги пул маблағлари»

К-т 4730-«Моддий зарарни қоплаш юзасидан ходимларнинг қарзи».

- камомад суммаси кассирнинг иш ҳақидан ушлаб қолинганида:

Д-т 6710-«Ходимлар билан меҳнат ҳақи юзасидан ҳисоблашишлар»

К-т 4730-«Моддий зарарни қоплаш юзасидан ходимларнинг қарзи».

8.3. Ҳисоб-китоб счёти бўйича муомалалар ҳисоби

Корхоналар бошқа юридик шахслар, давлат назорат органлари ва бошқа ташкилотлар билан бўладиган ҳисоб-китобларини асосан нақд пулсиз ҳисоб-китоблар кўринишида амалга оширади. Маблағларни бир ҳисоб рақамидан иккинчи ҳисоб рақамига нақд пул иштирокисиз, пул ўтказиш йўли билан амалга ошириладиган ҳисоб-китоблар нақд пулсиз ҳисоб-китоблар дейилади.

Ўзбекистон Республикаси ҳудудида нақд пулсиз ҳисоб-китоблар 1995 йил 4 сентябрдаги «Ўзбекистон Республикасида нақд пулсиз ҳисоб-китобларни олиб бориш тўғрисида»ги 60-йўриқномага асосан олиб борилади.

Нақд пулсиз ҳисоб-китоблар қуйидаги асосий тамойилларга асосланади:

- корхона, ташкилотлар ўз пул маблағларини (ўз маблағлари ва қарз маблағлари) банкда сақлашлари лозим;
- барча нақд пулсиз ҳисоб-китоблар банк орқали ўтиши керак;
- хўжалик органлари ҳисоб-китоблар шакллари эркин танлашлари ва уни шартнома орқали мустаҳкамлаб қўйишлари мумкин;
- хўжалик органларининг ҳисоб-китоблар бўйича шартномавий муносабатларига банк аралашмаслиги керак;

- товарлар ва хизматлар учун тўловлар тўловчининг розилиги билан амалга оширилади;
- тўловлар хўжалик органларининг ҳисобрақамидаги маблағлари ҳисобидан, баъзида банк кредити ҳисобидан амалга ошириши мумкин;
- тўлов қонидаси мол етказиб берувчи ва мол сотиб олувчи томонидан мол етказиб бериш тўғрисидаги шартнома асосида келишиб олинади;
- мол етказиб берувчининг ҳисобрақамига пул маблағларини ўтказиш мазкур маблағларнинг мол сотиб олувчининг ҳисобрақамидан ўчирилганидан кейин амалга оширилади.

Банк муассасасида ҳисоб-китоб счётини очиш учун корхона қуйидагиларни тақдим қилиши лозим:

- ҳисобварақни очиш ҳақида ариза (0401025-шакл); уни корхона раҳбари имзолаши шарт;
- корхонанинг давлат рўйхатидан ўтказилганлиги ҳақида ҳужжат;
- корхонанинг нотариус тасдиқлаган устави нусхаси;
- имзолар намуналари ва муҳр нусхаси туширилган, нотариус тасдиқлаган варақча (0401026-шакл);
- корхонани тузиш ҳақидаги таъсис шартнома (муассиснинг қарори, таъсисчилар умумий йиғилишининг қарори) нусхаси;
- солиқ органида рўйхатдан ўтганлиги ва идентификациялашган солиқ тўловчи номери берилганлиги тўғрисида нотариусда тасдиқланган гувоҳнома кўчирмаси ёки шахс солиқ тўловчи субъект эмаслиги тўғрисида маълумот.

Корхонанинг ҳисобварағида олинган материаллар, асосий воситалар учун мол юборувчига тўланмалари, бюджетдан, ижтимоий суғуртадан бўлган қарзни тўлаш, иш ҳақи бериш учун кассага олинган пул ва бошқа заруриятлар учун тўланган пул маблағлари акс эттирилади.

Одатда, банк томонидан ҳар қандай пул ўтказиб бериш ёки нақд пул бериш корхона ёки ҳисобварақни тасарруф этувчининг буйруғи ёки у билан келишилган ҳолда амалга оширилади. Лекин банк қуйидаги ҳолларда корхона розилигини олмай бошқа ташкилотларнинг ҳужжатлари бўйича унинг ҳисоб-китоб счётидан пулни мажбурий ўтказиб беради: молия ва солиқ органларининг буйруғи бўйича тўланмаган солиқ ва йиғимлар, шунингдек, улар бўйича жарима ва боқимандалар суммасини; қондирилган давволар суммасини – ижро варақлари, хўжалик судининг буйруғи бўйича; кредитдан фойдаланганлиги учун фоиз суммасини; банк томонидан кўрсатилган хизматлар суммасини.

Ҳисоб-китоб счёти бўйича барча муомалалар ҳисоб-китоб счётининг эгаси розилиги билан белгиланган шаклдаги тўлов (банк) ҳужжатлари асосида амалга оширилади.

Тўлов шакллари деганда, одатда, ҳуқуқий меъёрларда кўзда тутилган, кредитор ҳисобига маблағларни ўтказиш усули, ҳисоб-китоб ҳужжати тури ва ҳужжатлар айланиш тартиби билан фарқланувчи нақд пулсиз тўловлар шартлари кўзда тутилади.

Корхоналар ўртасидаги нақд пулсиз ҳисоб-китоблар:

- тўлов топшириқномалари;
- чеклар;
- аккредитивлар;
- тижорат банклари векселлари;
- тўлов талабнома-топшириқномалари;
- тўлов талабномалари;
- инкассо топшириқномалари;
- режали тўловлар воситасида амалга оширилади.

Маблағларни тўловчи билан олувчи ўртасидаги тўловлар шакли шартнома (келишув) билан белгиланади.

Ҳисоб-китоб ҳужжатлари белгиланган стандартлар талабларига мувофиқ келиши ва ҳисоб-китоб ҳужжати номи, ҳисоб-китоб ҳужжати рақами, унинг ёзилган куни, ойи, йилини ўз ичига олиш керак. Кун рақамларда, ой сўз билан, йил рақамлар билан кўрсатилади, ҳисоблаш машиналарида тўлдириладиган тўлов ҳужжатларида ой рақамларида кўрсатилиши мумкин, тўловчи банкининг рақами, тўловчи банкининг номи кўрсатилади, тўловчи банкининг номи ўрнига ҳужжат матнида унинг фирма белгиси; тўловчининг номланиши, унинг банкдаги ҳисоб рақами; маблағ олувчининг номланиши, унинг банкдаги ҳисоб рақами; олувчи банкининг номланиши (чекда кўрсатилмайди), маблағ олувчи банкнинг рақами кўрсатилиши мумкин. Тўловчи ва маблағ олувчи номининг банклар ва миқдорлар ишини қийинлаштирмайдиган оқилона қисқартирилишига йўл қўйилади, тўлов мақсади кўрсатилади (чекда кўрсатилмаган).

Банк пул бериш, нақд пулсиз ўтказишлар, баъзи ҳолларда ҳисобга ёзишлари ҳам махсус шаклдаги ҳужжатлар бўйича амалга оширилади, уларга раҳбар ва бош бухгалтер имзо чекиб, корхона муҳри билан тасдиқланади.

Қонун ҳужжатларида кўзда тутилган айрим ҳолларда банк пул маблағларини корхонанинг ҳисоб-китоб счётидан инкассо йўли билан мажбурий тарзда ўчиради. Бундан ташқари, банк ссудаларидан фойдаланганлик учун фоизлар, тўлаш муддати ўтган ссудалар бўйича суммалар, банк хизматлари қиймати сингари ва ҳоказо пул суммаларини ўзининг хоҳишига қараб ҳисобдан ўчиради. Бунда банк пулларни ҳисоб-китоб счётидан ўчириш, шу жумладан пулларни бюджетга ўтказиш ва кассага иш ҳақи учун беришни унга тегишли ҳужжатлар келиб тушгандагидек кетма-кетликда амалга оширади.

Корхона ва ташкилотлар билан ҳисоб-китобларда улар ўртасида кўзда тутилган тўлов шаклига боғлиқ ҳолда ҳужжатлар қўлланади. Агар шартномада корхонанинг ўзи қарзини мол етказиб берувчилар, пудратчилар ва турли ташкилотларга ўтказиши кўзда тутилган бўлса, тўлов топшириқномаси ёзилади.

Тўлов топшириқномаси корхонанинг ўзига хизмат кўрсатувчи банкка ўз ҳисобварағидан муайян суммани бошқа корхонанинг ва шу банкдаги ёки ана шу шаҳарда ёхуд бошқа шаҳарда жойлашган банк муассасасидаги счётига ўтказиш тўғрисидаги топшириғи ҳисобланади. Бунда тўловчи банкка белгиланган шаклдаги бланкда топшириқнома тақдим этади.

Топшириқномалар ёзилган кундан бошлаб 10 кун давомида амал қилади (ёзилган кун ҳисобга кирмайди).

Томонларнинг келишувига кўра топшириқномаларга асосланган тўловлар муддатли, муддатдан олдин ва муддати узайтирилган бўлиши мумкин.

Муддатли тўлов қуйидаги вариантларда амалга оширилади:

- бўнак тўлови, яъни товарларни юклаб жўнатиш ёки хизматлар кўрсатишдан олдин;
- товар юклаб жўнатилганидан сўнг, яъни товарни тўғридан-тўғри акцептлаш йўли билан;
- йирик битимларда қисман тўловлар.

Муддатидан олдин ва муддати узайтирилган тўловлар шартномавий муносабатлар доирасида, томонларнинг молиявий мавқеига зарар келтирмасдан амалга оширилиши мумкин.

Олинган товарлар ва кўрсатилган хизматлар учун топшириқномалар банк томонидан улар тақдим этилган кунда ҳисоб-китоб счётида маблағлар бўлганда ёки банк ссудаси ҳисобига имконияти мавжуд бўлгандагина қабул қилинади.

Тўлов топшириқномалари бланкларда (0401002) тузилади, битта банк муассасаси хизмат кўрсатадиган учта ва ундан ортиқ олувчига ўтказилганда эса банкларда йиғма тўлов топшириқномалари (0401003) тузилади.

Маблағ тўловчи ва олувчига битта банк муассасаси томонидан хизмат кўрсатиладиган ҳисоб-китоблари топшириқнома асосида уч нусхада тақдим этилади. Биринчи нусха тўловчи банкида мемориал ордер бўлиб хизмат қилади, иккинчи нусха бир шаҳардаги ўтказишларда унинг ҳисобварағидан ёзиш чоғида олувчига юборилади, учинчи нусхаси тўловчига берилиб, топшириқнома қабул қилинганлиги тўғрисида тилхат ва банк муассасаси штампи билан берилади.

Агар маблағ тўловчи ва олувчига бир шаҳарда жойлашган турли банк муассасалари хизмат кўрсатаётган бўлса, топшириқнома тўрт нусхада тақдим этилади, уларнинг биринчисидан мемориал ордер сифатида фойдаланилади, иккинчи ва учинчи нусхалари тўловдан сўнг маблағ олувчининг банкига юборилади, бунда иккинчи нусха ордер бўлиб хизмат қилади ва банкда қолади, учинчи нусха олувчи ҳисобварағидан кўчирмага илова қилинади, тўртинчи нусха тўловчига тилхат ва банк штампи билан бирга қайтарилади.

Ижро учун қабул қилинган топшириқномалар суммалари топшириқномаларда кўрсатилган тўловчилар ҳисобварағидан ўчирилади.

Акцептланган топшириқнома тўловга фақат тўлов суммада қабул қилиниши мумкин. Акцептланган топшириқномаларни қабул қилганда банк топшириқноманинг орқа томонида уларни тўлаш учун қабул қилган корхонанинг қабул қилиш санаси кўрсатилган штампи бўлишини назорат қилиши керак.

Ҳисоб-китобни банк томонидан акцептланган топшириқнома билан амалга оширмақчи бўлган тўловчи унга хизмат кўрсатувчи банк муассасасига акцепт учун топшириқномани (0401002) уч нусхада тақдим этади. Дастлабки икки нусхага имзо чекилиши ва муҳр изи туширилиши шарт.

Топшириқномани бажариш мумкинлиги ва у тўғри расмийлаштирилгани текширилганидан сўнг унинг суммаси банк муассасаси томонидан топшириқнома тақдим этган тўловчининг ҳисобварағидан ўчирилади ва «Акцептланган тўлов топшириқномалари ва банкларнинг ҳисоб-китоб чеклари» ҳисобварағида депонентланади.

Топшириқноманинг биринчи нусхаси банк муассасаси муҳри изи билан тасдиқланади ва тўловчининг ишончли вакилига берилади, бу вакилнинг имзосидан намуна топшириқнома иккинчи нусхасида келтирилади. Зарурат туғилганда банк ишончли вакил шахсини тасдиқлайдиган ҳужжатларни топширади.

Ўтказма юборувчидан қабул қилинган акцептланган топшириқномаларни алоқа корхоналари ва транспорт ташкилотлари уларга хизмат кўрсатувчи банк муассасаларига тўлов топшириқномаларининг бланклардаги реестрида (0401007) топширади.

Нотўғри расмийлаштирилиши, депозитнинг амал қилиш муддати тугагани ёки бошқа сабабларга кўра тўлашга қабул қилинмаган акцептланган топшириқномалар реестрдан унинг якуни тузатилган ҳолда ўчирилади ва ҳисобот тақдим этган корхонага қайтарилади.

Ишлатилмаган акцептланган топшириқнома суммаси уни акцептлаган банкка тақдим этилган топшириқнома бўйича тўловчи ҳисобварағида тикланади.

Акцептланган топшириқнома унинг акцепт кунидан бошлаб бир ой давомида тўлаш учун тақдим этилмаганда ушбу топшириқнома суммаси «Акцептланмаган тўлов топшириқномалари ва банкларнинг ҳисоб-китоб чеклари» ҳисобварағидан «Бошқа дебиторлар ва кредиторлар» баланс ҳисобварағига ўтказилади ва кейин даъво муддати тугаганидан сўнг, республика бюджетининг даромадига ўтказилади.

Тўлов топшириқномаси бўйича пул ўтказиб берилганида қуйидаги ёзувлар қилинади:

Д-т 6410-«Бюджетга тўловлар бўйича қарздорлик»

Д-т 6520-«Давлат мақсадли фондларига тўловлар»

Д-т 6990-«Бошқа мажбуриятлар»

К-т 5110-«Ҳисоб-китоб счёти».

Тўловларнинг тўлов талабнома-топшириқномалари шаклида мол етказиб берувчи маҳсулотни юклаб жўнатгандан сўнг тўлов талабномасини ёзиб, унга хизмат

кўрсатадиган банкка топширади. У харидордан пулни ундириш ва уни мол етказиб берувчининг ҳисоб-китоб счётига киритиш учун талабномани харидорнинг банккага жўнатади. Тўловчининг акцепти (розилиги) мавжуд бўлганда, ҳисобварақлар ҳақи тўланади. Агар шартномага мувофиқ корхонанинг ўзи харидорлардан берилган маҳсулот, бажарилган иш ва хизматлар қийматини ундириш керак бўлса, тўлов талабнома-топшириқномаси тузилади, унинг шакли ва мазмуни тўлов топшириқномасига ўхшашдир.

Тўлов талабнома-топшириқномаси мол етказиб берувчининг харидорга банкни четлаб ўтиб, унга юборилган тўлов ва юклаб жўнатиш ҳужжатлари асосида, шартнома бўйича етказиб берилган маҳсулот, бажарилган ишлар ва кўрсатилган хизматлар қийматини тўлаш тўғрисидаги талабини ифодалайди.

Тўловчи олинган тўлов талабнома-топшириқномасини тўлаш имкониятини белгилаб, уни хизмат кўрсатувчи банк муассасасига топширади, токи тўлов талабнома-топшириқномаси бўйича акцептланган сумма тўловчи ҳисобварағидан мол етказиб берувчининг ҳисобварағига ўтказилсин.

Тўлов талабнома-топшириқномаларини мол етказиб берувчи 0401040 – сон бланкда ёздаи ва шартномада кўзда тутилган юклаб жўнатиш ҳамда бошқа ҳужжатлар билан бирга 3 нусхада бевосита харидорга юборилади.

Биринчи нусха белгиланган тартибда расмийлаштирилиб, мол етказиб берувчининг имзолари ва муҳр изи қўйилган бўлиши керак.

Тўлов талабнома-топшириқномаси тўловчи ҳисобварағида маблағ бўлганида қабул қилинади.

Тўлиқ ёки қисман тўлашга рози бўлинганда тўловчи тўлов талабнома-топшириқномасининг барча нусхаларини ҳисобварақни тасарруф этишга ваколатли шахслар имзолари ва муҳр изи билан расмийлаштиради ҳамда уларнинг ҳаммасини хизмат кўрсатувчи банкка топширади, бунда:

- биринчи нусха маблағларни тўловчи ҳисобварағидан чиқариш учун асос бўлиб хизмат қилади ва муомала яқунланганидан сўнг банк учун ҳужжатларда жойлаштирилади;
- иккинчи нусха мол етказиб берувчига хизмат кўрсатадиган банкка юборилади;
- учинчи нусхаси юклаб жўнатиш ҳужжатлари билан бирга жўнатиш учун қабул қилиш ва товарлар, бажарилган ишлар, кўрсатилган хизматлар ҳақи тўлангани тўғрисида тилхат сифатида тўловчига қайтарилади;
- тўловчи банкка акцептланган тўлов талабнома-топшириқномаларини тақдим этиши шарт бўлган муддатни томонлар шартномада белгилайди ва уни банк назорат қилмайди.

Тўлов талабнома-топшириқномаси унга илова қилинган юклаб жўнатиш ҳужжатлари ва тўлашдан бош тортилгани тўғрисидаги хабарнома билан бирга бевосита мол етказиб берувчига қайтариб берилади. Келиб тушган ва тўланмаган тўлов ҳужжатлари

ҳисобини тўловчи Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатларида кўзда тутилган тартибда амалга оширади.

Тўлов талабномаси ҳисоб-китоб ҳужжати бўлиб, мол етказиб берувчи (юк жўнатувчи) ва воситаларни бошқа олувчиларнинг тўловчига муайян суммани банк орқали тўлаш тўғрисидаги талабини ўз ичига олади.

Тўлов талабномалари билан ҳисоб-китоб қилиш зарурати Ўзбекистон Республикаси ҳукумати томонидан, юзага келган молиявий вазиятдан ва тўловларни таъминлаш заруратидан келиб чиқиб белгиланади.

Тўлов талабномалари билан ҳисоб-китоб қилишда воситаларни олувчи унга хизмат кўрсатувчи банкка инкассо учун тўловчидан муайян суммани банк орқали тўлаш талаб қилинган ҳисоб-китоб ҳужжатини тақдим этади.

Тўловчиларнинг акцептли ёки акцептсиз талабли ҳисоб-китоблари корхоналар ўртасида юклаб жўнатилган (берилган) товарлар, бажарилган ишлар ва кўрсатилган хизматлар учун, бошқа тўловлар бўйича эса – амалдаги қонунлар ёки шартномада кўзда тутилган ҳолларда қўлланади, талабномада мазкур тўлов шаклини белгилаган тегишли меъёрий ҳужжат, шартнома бандига, албатта, ҳавола қилиниши керак.

Олинган акцепт белгиланган ҳисоб-китобларда талабнома акцепт муддати тугаган куннинг эртасига тўланади.

Тўловчи унга хизмат кўрсатадиган банк муассасасига мазкур банк муассасаси талабномани олган кундан сўнг 3 кун давомида, талабнома келиб тушган кунни ҳисобга олмаганда, акцептдан воз кечиши тўғрисида айтиш ҳуқуқига эгадир.

Зарурат туғилганда корхонанинг сўровига биноан банк муассасаси раҳбари талабнома акцепти муддатини 10 кунга қадар узайтириши мумкин.

Банк томонидан 10 кун мобайнида розилик (акцепт) олинмаган тақдирда бундай талабномалар банк муассасасига қайтарилиб, ҳужжат акцептланмагани кўрсатилади.

Акцептдан воз кечишларни қабул қилиш ҳуқуқи берилган мансабдор шахслар доираси банк раҳбари томонидан белгиланади. Агар акцептдан воз кечиш умуман асослаб берилмаган бўлса, уни банк ижро этиш учун қабул қилмайди.

Тўлов талабномаси 0401001 – сонли бланкларда тузилади. Агар талабнома спецификация билан мувофиқлаштирилмаган бўлса, унга товар транспорт ҳужжатлари ёки улар ўрнини босувчи ҳужжатлар илова қилиниши керак. Банк бошқа иловаларни қабул қилмайди, амалдаги қоидаларда кўзда тутилган ҳоллар бундан мустасно.

Талабномаларда мол етказиб берувчи, албатта:

- шартнома санаси ва рақамини кўрсатади;
- товарларни юклаб жўнатиш (бериш) санаси ҳамда товар- транспорт ёки қабул қилиш-топшириш ҳужжатлари ва транспорт тури, товарлар алоқа корхонаси орқали жўнатмалар сифатида юборилганда - почта квитанцияларининг рақамлари кўрсатилиши керак.

Талабномалар 4 нусхада тақдим этилади:

- талабноманинг биринчи нусхаси тўловчининг банкига тўлаш пайтида мемориал-ордер бўлиб хизмат қилади;
- талабноманинг иккинчи нусхаси инкассо муомаласи якунланганидан сўнг мол етказиб берувчининг ҳисобварағидан кўчирма қилганда унга бериш учун мўлжалланади;
- учинчи нусха унга илова қилинган товар-транспорт ҳужжатлари билан бирга талабнома тўловчининг банкига келиб тушгандан сўнг кейинги иш кунидан кечиктирмай тўловчига тўлов тўғрисида хабар бериш ва акцепт учун топширилади;
- тўртинчи нусха бир шаҳардаги ҳисоб-китобларда маблағлар ҳисобварағига ёзилгандан сўнг мол етказиб берувчининг банкида мемориал-ордер сифатида ишлатилади.

Талабномалар товар юклаб жўнатилган (хизмат кўрсатилган)дан сўнг шартномада тилга олинган муддатдан кечиктирмай инкассога топширилади.

Талабномалар икки нусхада тузиладиган реестрга (0401014) киритилади.

Реестр шакли мол етказиб берувчиларнинг хоҳишига биноан мол етказиб берувчи банкининг розилиги билан ўзгартирилиши ва реквизитлар билан тўлдирилиши мумкин.

Корхона бухгалтериясида ҳисоб-китоб счётидаги пуллар ҳаракати банк кўчирмалари бўйича «Ҳисоб-китоб счёти» номли 5110–актив ҳисобварақда ҳисобга олинади. Ушбу ҳисобварақ бўйича кредит оборотлари 2-журнал-ордерда ёзилади, дебет бўйича оборотлар эса турли журнал-ордерларда акс эттирилади. 2-журнал-ордерга 2-қайднома юритилади, унда 5110-«Ҳисоб-китоб счёти» ҳисобварақ дебетига киритилган суммалар ҳисобга олинади.

Ҳисоб-китоб счётига ёзилган ва ундан ўчирилган суммаларни ҳисобда акс эттиришдан олдин банк кўчирмаси бухгалтер томонидан синчиклаб текширилади ва шундан сўнг бевосита ҳисоб-китоб варағидан кўчирмада ҳисобварақлар корреспонденциялари тузилади.

Бунда банклардаги корхоналарнинг ҳисоб-китоб счётлари пасив эканини эътиборда тутиш зарур, бинобарин, банк бухгалтериясида пулнинг ҳисоб-китоб счётига келиб тушиши ҳисобварақнинг кредити бўйича, ҳисобдан ўчириш эса унинг дебитида акс эттирилади. Корхоналарда эса, аксинча, ҳисоб-китоб счёти актив ҳисобланади, шунинг учун пул маблағларининг ҳисоб-китоб счётида кўпайиши дебет бўйича, камайиши эса кредит бўйича акс эттирилади.

Агар банк кўчирмасида хатога йўл қўйилган бўлса, тегишли сумма 4860-«Даъволар бўйича олинadиган счётлар» ҳисобварағининг дебити ёки кредити бўйича, 5110-«Ҳисоб-китоб счёти» ҳисобварақ билан корреспонденцияда акс эттирилади, бу ҳақда дарҳол банкка хабар қилиниши керак.

Хатонинг тузатилгани тўғрисида банк корхонага навбатдаги кўчирмада хабар қилади ва бунга асосланиб тузатув ёзувини киритади.

Товарларни жўнатиш ва пул маблағларини ҳисоб-китоб варақларига ўтказиш билан боғлиқ бўлган муомалалар бухгалтерия ҳисобида қуйидагича расмийлаштирилади:

- товарлар жўнатилиши билан мол юборувчида:

Д-т 4010-«Харидор ва буюртмачилардан олинadиган счётлар»

К-т 9010, 9020.

- мол юборувчида ҳисоб-китоб счётига пул ўтказилганида:

Д-т 5110-«Ҳисоб-китоб счёти»

К-т 4010-«Харидор ва буюртмачилардан олинadиган счётлар».

- материаллар келиб тушиши билан мол олувчиларда:

Д-т 1010-«Хом-ашё ва материаллар»

К-т 6010-«Мол етказиб берувчилар ва пудратчиларга тўланадиган счётлар».

- мол сотиб олувчида ҳисоб-китоб счётидан пул ўтказилганда:

Д-т 6010-«Мол етказиб берувчилар ва пудратчиларга тўланадиган счётлар»

К-т 5110-«Ҳисоб-китоб счёти».

Вексел бир томон (вексел берувчи) иккинчи томонга (вексел тузувчига) берган ва герб йиғими тўланган, белгиланган шаклда тузилиб, сўзсиз ёзма қарз пул мажбурияти ҳисобланади. Векселлар оддий ва ўтказма векселлар бўлиши мумкин.

Оддий вексел ёзма ҳужжат бўлиб, вексел берувчи (қарздор) нинг муайян пул суммасини муайян муддатда ва муайян жойда вексел тутувчига ёки унинг буйруғига биноан тўлаши тўғрисида оддий ва ҳеч нарса билан шартланмаган мажбуриятидир.

Ўтказма вексел (тратта) ёзма ҳужжат бўлиб, вексел берувчининг тўловчига муайян пул суммасини муайян муддатда ва муайян жойда олувчига ёки унинг буйруғига биноан тўлаши тўғрисида сўзсиз буйруғидир.

Ҳозирда Ўзбекистон Республикаси халқ хўжалигида векселлардан амалда фойданилмаяпти. Улар муомалада бўлмасада, аммо ҳисоб-китобларнинг қулай усулидан бири бўлиб ҳисобланади.

Инкассо топшириқномаларига биноан тўловлар ҳисоби корхоналар ҳисобварақларидаги маблағларни улар розилигисиз ҳисобдан ўчиришнинг қуйидаги ҳолларида қўлланади: бюджетга тўловлар бўйича боқимандалар, жарималарни ундиришда ва маблағларни ҳисобдан ўчиришнинг сўзсиз тартиби белгиланган бошқа ҳолларда: ундирувчиларнинг фармойишлари бўйича; ижро этиш ва унга тенглаштирилган ҳужжатлар бўйича.

Маблағларни ҳисобварақлардан сўзсиз тартибда ҳисобдан ўчириш ундирувчиларнинг тўлов талабнома-топшириқномаси бланкида тақдим этиладиган фармойишлари асосида амалга оширилади.

Режали тўловлар тартибидаги ҳисоб-китоблар шакли корхоналар ўртасида, яъни мол етказиб берувчи ва харидор ўртасида доимий алоқа мавжуд бўлган ҳолларда қўлланилади. Ҳисоб-китобнинг бу шакли машинасозлик корхоналарида, кўмир, газ, металл сотиб олишда, озиқ-овқат саноати корхоналари билан савдо ташкилотлари ўртасида нон, сут маҳсулотларини сотиш ва сотиб олишда қўлланилади. Унинг хусусияти шундаки, ҳисоб-китоб ҳар бир жўнатилган маҳсулот учун эмас, балки белгиланган муайян муддатда, яъни ҳар куни ёки 3-5 кунда бир марта олиб борилади. Ушбу шаклдаги ҳисоб-китобнинг тўғри олиб борилишини банк назорат қилиб туради. Ҳисоб-китоб ҳужжатлари харидор ёки мол етказиб берувчи томонидан ёзилиши мумкин. Вақти-вақти билан жўнатилган маҳсулот ва тўланган пул текшириб турилади, ўртадаги фарқ қўшимча маблағ тўлаш ёки маҳсулот жўнатиш билан тартибга солинади.

Режали тўловлар орқали олиб бориладиган ҳисоб-китоблар ҳисоби мол юборувчининг балансида 4010-«Харидор ва буюртмачилардан олинадиган счётлар» ҳисобварағининг «Режали тўловлар ҳисоб-китоби» аналитик ҳисобварағида юритилади.

Маҳсулот сотилганида қуйидагича проводка берилади:

Д-т 4010-«Харидор ва буюртмачилардан олинадиган счётлар»

К-т 9010-«Маҳсулотни сотишдан олинган даромад».

Сотилган маҳсулотнинг пули келиб тушганида қуйидагича проводка берилади:

Д-т 5110-«Ҳисоб-китоб счёти»

К-т 4010-«Харидор ва буюртмачилардан олинадиган счётлар».

Мижоз (корхона) чек дафтарчаларини унга хизмат кўрсатувчи банк муассасасидан олади. Меҳнатга ҳақ тўлаш, пенсиялар, касаллик варақаси бўйича нафақалар, мукофотлар, хизмат сафарлари ва хўжалик харажатлари учун нақд пулларни банк чеки асосида корхонанинг ҳисоб-китоб счётидан шу корхона кассасига беради.

Пул чеки корхонанинг ҳисоб-китоб счётидан чекда кўрсатилган нақд пул суммасини бериш тўғрисида банкка берган фармойишидан иборат. Чек сиёҳда ёки шарикли ручкада тўлдирилади. Унда сумма, чек берилган вақт, олувчининг номи, шунингдек, олинган сумманинг нима мақсадда ишлатилиши кўрсатилади.

Пул бадаллари ҳақидаги эълон билан ҳисоб-китоб счётига нақд пуллар топширилганлиги расмийлаштирилади. Ушбу ҳужжат бир нусхада тўлдирилади ва унда тўланадиган пулнинг ҳосил бўлиш манбаи кўрсатилади. Банк қабул қилинган пулга кассирга квитанция беради, у бухгалтерияда касса чиқим ордерини тузиш ва касса бўйича пул маблағларини ҳисобдан чиқариш учун асос вазифасини ўтайди.

Ҳисоб-китоб счётидаги барча ўзгаришлар ҳақида банк ўз миқозини ҳисоб-китоб счётидан кўчирмалар бериш орқали хабардор қилади. Банк кўчирмаларида ҳисоб-китоб счётига маблағларнинг тушиши ва ундан ҳисобдан чиқарилиши, кун боши ва охири учун ундаги маблағ қолдиқлари кўрсатилади.

**_____ бўйича ҳисоб-китоб варағидан банк кўчирмаси
(корхона)**

2003 йил « _____ » _____ учун

Сана	Ҳужжат рақами	Банкнинг ўзаро боғланувчи ҳисоб-варағи	Муомала коди	Банк белгиси	Корхона ҳисоб-китоб варағи	Д-т	К-т	Қолдиқ	Ўзаро боғланувчи ҳисоб-варақларни белгилаш (корхона бухгалтериясида кўйилади)
		Жами оборотлар							

Корхона бухгалтерияси кўчирмага илова қилинган ҳисоб-китоб ва тўлов ҳужжатлари бўйича ҳар қайси кўчирманинг тўғрилигини ҳамда тушган ва ҳисобдан чиқарилган суммаларнинг мослигини текширади. Хато топилган тақдирда корхона бу ҳақда банк муассасасига кўчирма олинганидан сўнг 10 кундан кечикмай хабар қилади.

Корхонанинг ҳисоб-китоб счётидаги Ўзбекистон Республикаси миллий валютасидаги пул маблағларининг миқдори ва ҳаракатини ҳисобга олиш учун 5110-«Ҳисоб-китоб счёти» актив пул ҳисобварағидан фойдаланилади. 5110-ҳисобварақ дебети бўйича тушумлар тарзига боғлиқ равишда турли ҳисобварақлар кредитидан ҳисоб-китоб варағига маблағларнинг тушиши бўйича хўжалик муомалалари, 5110-ҳисобварақ кредити бўйича эса харажатнинг нима мақсадда қилинганлигига кўра ҳисоб-китоб

варағи турли ҳисобварақлар дебетига маблағларни ҳисобдан чиқариш бўйича хўжалик муомалалари акс эттирилади.

**5110 - «Ҳисоб-китоб счёти» ҳисобварағи бўйича ҳисобварақлар
корреспонденцияси**

№	Хўжалик муомалаларининг мазмуни	Ҳисобварақлар корреспонденцияси		Ёзувларни тасдиқловчи ҳужжатлар
		Дебет	Кредит	
1.	Маҳсулот, иш ва хизматларнинг сотилишидан олинган тушумларнинг кирим қилиниши	5110	4010	ҳисоб-китоб счётидан кўчирма
2.	Асосий воситалар ва бошқа активларнинг сотилишидан тушган тушумларнинг келиб тушиши	5110	4010	ҳисоб-китоб счётидан кўчирма
3.	Кассадан нақд пулнинг ҳисоб-китоб счётига қайтарилиши	5110	5010	топшириш эълони ва ҳисоб-китоб счётидан кўчирма
4.	Банкдан кассага пул маблағларининг келиб тушиши (меҳнат ҳақи, нафақа, мукофотлар ва бошқалар учун)	5010	5110	ҳисоб-китоб счётидан кўчирма ва пул чеклари
5.	Бюджетга ҳисобланган тўловлар бўйича қарздорлик суммаларининг ўтказилиши	6410	5110	тўлов топшириқномаси, инкассо ва ҳисоб-китоб счётидан кўчирма
6.	Мол етказиб берувчиларга сотиб олинган ТМЗлар қийматининг тўланиши	6010	5110	тўлов топшириқномаси, ҳисоб-китоб счётидан кўчирма

Бухгалтерия ҳисобининг журнал-ордер шаклидаги корхонанинг ҳисоб-китоб счёти муомалалари 2-журнал-ордерда ва 2-қайдномада акс эттирилади. Кўрсатилган регистрлардаги ёзувлар қатъий хронологик тартибда ҳисоб-китоб сётлари бўйича текширилган ва ишлов берилган кўчирмалар ва уларга илова қилинган пул ҳисоб-китоб ҳужжатлари асосида амалга оширилади.

2 - журнал-ордер

2003 йилнинг ____ оyi учун

5110 - «Ҳисоб-китоб счёти»нинг кредитидан қуйидаги ҳисобварақларнинг
дебетига

сўм

Сана	Дебетланувчи ҳисобварақлар							Жами
	5010	5510	5610	6010	6410	6520	6720	
Жами								

2 - қайднома
2003 йилнинг ____ ойи учун
5110 - «Ҳисоб-китоб счёти»нинг дебетидан қуйидаги ҳисобварақларнинг
кредитига

сўм

Сана	Кредитланувчи ҳисобварақлар						Жами
	Ж-о №	Ж-о №	Ж-о №	Ж-о №	Ж-о №	Ж-о №	
	2810	5010	5510	6720	6810	ва ҳоказо	
Жами							

8.4. Банкларда очилган махсус ҳисобварақларда бажариладиган пул муомалаларининг ҳисоби

Корхоналарнинг махсус ҳисобварақларидаги пул муомалаларининг ҳисоби 5500-«Банклардаги махсус ҳисобварақлар» ҳисобварағида юритилади. Мазкур ҳисобварақ мамлатимиз ҳудудида ва ундан ташқарида аккредитивлар, чек дафтарчалари, бошқа тўлов ҳужжатлари кўринишида (векселлардан ташқари), жорий, алоҳида ва бошқа махсус ҳисобварақларда турган миллий ҳамда хорижий валютадаги пул маблағлари ва уларнинг ҳаракати тўғрисидаги, шунингдек аниқ мақсадлар учун молиялаш маблағлари (тушумлари)нинг алоҳида сақланадиган қисми ҳаракати ҳақидаги маълумотларни умумлаштиришга мўлжалланган.

Банклардаги махсус ҳисобварақларни ҳисобга олиш учун қуйидаги ҳисобварақлар очилиши мумкин:

5510 - «Аккредитивлар»

5520 - «Чек дафтарчалари»

5530 - «Бошқа махсус счётлар».

5510-«Аккредитивлар» ҳисобварағида аккредитивларда турган маблағлар ҳаракати ҳисобга олинади. Аккредитив шаклида ҳисоб-китоб қилиш тартиби Марказий банк қоидаларида белгилаб қўйилган.

Аккредитив банкнинг шартли пул мажбуриятномаси бўлиб, банк бу ҳужжатни миждознинг топшириғига кўра шартнома бўйича унинг контрагентига беради. Бу шартномага кўра аккредитив очган банк (эмитент банк) маҳсулот етказиб берувчига пул тўлаши ёхуд шундай тўловлар ўтказиш учун бошқа банкка ваколат бериши мумкин. Бунда миждоз аккредитивда кўзда тутилган ҳужжатларни тақдим этиши ва аккредитивнинг бошқа талабларини бажариши шарт қилиб қўйилади.

Аккредитивларнинг қуйидаги турлари очилиши мумкин:

- қопланган (депонентланган) ёки қопланмаган (кафолатланган);
- қайтариб олинмаган ёки қайтариб олинмайдиган.

Агар аккредитив очилаётган вақтда эмитент банк тўловчининг ўз маблағларини ёки унга берилган кредитни эмитент банк мажбуриятлари амал қиладиган бутун муддатга «Аккредитивлар» деган алоҳида баланс ҳисобварағига қўйиш учун маҳсулот етказиб берувчи банки (ижрочи банк) ихтиёрига ўтказса, бу қопланган (депонентланган) аккредитив ҳисобланади.

Банклар орасида корреспондентлик муносабатлари ўрнатилган ҳолларда қопланмаган (кафолатланган) аккредитив ижрочи банкда унга эмитент банкнинг ижрочи банкдаги ҳисобварағидан бутун аккредитив суммасини чиқариб олиш ҳуқуқини бериш йўли билан очилиши мумкин.

Ҳар бир аккредитивда у қайтариб олинмаган ёки қайтариб олинмайдиган шаклдалиги аниқ кўрсатилиши керак. Агар шундай кўрсатма бўлмаса, аккредитив қайтариб олинмайдиган деб ҳисобланади.

Қайтариб олинмайдиган аккредитив унинг асосида пул оладиган маҳсулот етказиб берувчининг розилигисиз ўзгартирилиши ёки бекор қилиниши мумкин эмас.

Аккредитив фақат битта маҳсулот етказиб берувчи билан ҳисоб-китоб қилиш учун очилиши мумкин.

Аккредитив амал қиладиган муддат ва ҳисоб-китоб қилиш тартиби тўловчи билан маҳсулот етказиб берувчи ўртасидаги шартномада белгилаб қўйилади. Шартномада қуйидаги маълумотлар кўрсатилиши зарур:

- эмитент банк номи;
- аккредитив тури ва уни ижро этиш усули;
- аккредитив очилгани тўғрисида маҳсулот етказиб берувчига хабар қилиш усули;
- аккредитив бўйича пул олиш учун маҳсулот етказиб берувчи тақдим этадиган ҳужжатларнинг тўлиқ рўйхати ва аниқ тавсифи;

- товар жўнатилгандан кейин ҳужжатларни тақдим этиш муддати ҳамда уларни расмийлаштиришга доир талаблар;
- бошқа зарур ҳужжатлар ва шартлар.

Эмитент кафолатланган аккредитивларни харидор билан келишувга кўра ва бошқа банк билан ўрнатилган корреспондентлик муносабатлари шартларига мувофиқ очади. Маҳсулот етказиб берувчининг банки бундай аккредитивларни белгиланган тартибда ижро этади.

Аккредитив очмоқчи бўлган тўловчи ўзига хизмат кўрсатувчи банкка (эмитент банкка) аккредитив учун электрон ариза беради. Бу аризада тўловчи қуйидагиларни кўрсатиши шарт:

- аккредитив очиш учун асос бўлган шартнома рақами;
- аккредитив амал қиладиган муддат (аккредитив ёпиладиган кун ва ой);
- маҳсулот етказиб берувчининг номи;
- аккредитивни ижро этувчи банк номи;
- аккредитив ижро этиладиган жой;
- аккредитив бўйича тўловлар ўтказилишига асос бўладиган ҳужжатларнинг тўлиқ ва аниқ номи, уларни тақдим этиш муддати ва расмийлаштириш тартиби (тўлиқ батафсил рўйхат аризага илова қилиниши мумкин);
- аккредитив тури ва унга доир зарур маълумотлар;
- аккредитив қандай товарлар юклаб жўнатиш (хизматлар кўрсатиш) учун очилаётгани, товарлар юклаб жўнатиш (хизматлар кўрсатиш) муддати;
- аккредитив суммаси;
- аккредитивни амалга ошириш усули.

Электрон тўлов ҳужжатини тўғри расмийлаштириш учун тўловчилар маҳсулот етказиб берувчидан аккредитив бўйича унинг номига очилган ҳисобварақ рақамини аниқлаб олишлари керак.

Аккредитив очиш тўғрисидаги ариза аккредитив шартларини бажариш учун тўловчи банкка зарур миқдордаги нусхаларда тақдим этилади.

Банк муассасасига келиб тушган аккредитивлар ҳисобини юритиш учун тўловчи банкида «пули тўланадиган аккредитивлар» деган балансдан ташқари ҳисобварақ очилади.

Ижрога қабул қилинган аккредитив махсус шаклдаги дафтарда рўйхатга олинади. Унда сана, тартиб рақами, маҳсулот етказиб берувчининг номи, аккредитив муддати ва сумма кўрсатилади. Аккредитивга ўтказиш дафтарда рўйхатга олинган тартиб рақами берилади.

Корхоналарда пул маблағлари аккредитивга киритилиши 5510-«Аккредитивлар» ҳисобварағи дебетида ҳамда 5110-«Ҳисоб-китоб счёти», 5210-«Валюта счёти», 6810-

«Қисқа муддатли кредитлар» ҳисобварақлари ва шунга ўхшаш бошқа ҳисобварақларнинг кредит қисмида акс этирилади.

5510-«Аккредитивлар» ҳисобварағи бўйича ҳисобга олинган аккредитивдаги маблағлар улардан фойдаланилишига қараб (банк берган қўчирмаларга мувофиқ), одатда, 6010-«Маҳсулот етказиб берувчилар ва пудратчиларга тўланадиган счётлар» ҳисобварағи дебетига ўтказиб борилади. Аккредитивлардаги фойдаланилмаган маблағларни банк улар олинган ҳисобварақда тиклагандан кейин бу суммалар 5510-«Аккредитивлар» ҳисобварағи кредитида 5110-«Ҳисоб-китоб счёти» ёки 5210-«Валюта счёти» ҳисобварақлари билан корреспонденцияда акс этирилади.

5510-«Аккредитивлар» ҳисобварағига доир таҳлилий ҳисоб корхона очган ҳар бир аккредитив бўйича юритилади.

5520-«Чек дафтарчалари» ҳисобварағида чек дафтарчаларида турган маблағлар ҳаракати ҳисобга олинади.

Чеклар билан ҳисоб-китоб қилиш тартиби Марказий банк чиқарган қоидаларда белгилаб қўйилган.

Ҳисоб-китоб чеки - ҳисобварақ эгаси (чек берувчи) нинг ҳисобварағидан муайян суммани олувчи (чек ушловчи)нинг ҳисобварағига ўтказиш тўғрисида банкнинг махсус бланкида тузилиб, банкка ёзма равишда берган топшириқдир.

Ҳисоб-китоб чеклари, нафақат хўжалик юритувчи субъектлар, шунингдек хўжалик юритувчи субъектлар билан жисмоний шахслар ўртасида нақд пулсиз ҳисоб-китоб қилишда қўлланилади.

Ҳисоб-китоб чеклари қуйидаги турларга бўлинади:

- банк акцептламаган чеклар;
- банк акцептлаган чеклар;
- эгасининг номи ёзилган (ҳисоб-китоб) чеклари – бир марталик;
- лимитланган дафтарчалар чеклари.

Чек бланклари Марказий банк билан келишиб белгиланган андозада, тижорат банкларининг буюртмалари бўйича тайёрланади. Чек дафтарчаларининг бланклари қатъий ҳисобда турадиган ҳужжатлар ҳисобланади.

Лимитланган чек дафтарчаларидан берилган чеклар уларни хизмат кўрсатувчи банкка тақдим этиш учун 10 кун мобайнида амал қилади. Бунда улар ёзиб берилган кун ҳисобига кирмайди.

Чеклар тўлов суммаси белгиланган вақтда ёзиб борилади. Чек дафтарчаларининг эгалари уларни маҳсулот етказиб берувчилар (чек бўйича пул олувчилар) га бериши, шунингдек тўлдирилмаган чек бланкларига имзо чекиб қўйиши тақиқланади.

Дафтарчадан чеклар берилаётганда маблағларнинг депонентга қўйилиши 5520-«Чек дафтарчалари» ҳисобварағи дебетига ҳамда 5110-«Ҳисоб-китоб счёти», 5210-«Валюта счёти», 6810-«Қисқа муддатли кредитлар» ҳисобварақлари ва шунга ўхшаш бошқа

ҳисобварақларнинг кредит қисмида акс этирилади. Банкдан олинган чек дафтарчалари бўйича суммалар корхона берган чеклар пули тўланишига қараб, яъни банк ўзига тақдим этилган чеклар пулини тўлаган (банк берган кўчирмаларга мувофиқ) суммаларда 5520-«Чек дафтарчалари» ҳисобварағи кредитидан ҳисоб-китоблар ҳисоби юритиладиган ҳисобварақлар дебетига ўтказиб турилади. Берилган, лекин банк пулини тўламаган чеклар бўйича суммалар 5520-«Чек дафтарчалари» ҳисобварағида қолади, 5520-«Чек дафтарчалари» ҳисобварағи бўйича сальдо банк берган кўчирмадаги сальдога мос келиши лозим. Банкка қайтарилган (фойдаланилмаган) чеклар бўйича суммалар 5520-«Чек дафтарчалари» ҳисобварағининг кредит қисмида 5110-«Ҳисоб-китоб счёти» ёки 5210-«Валюта счёти» ҳисобварақлари билан корреспонденцияда акс этирилади.

5520-«Чек дафтарчалари» ҳисобварағи юзасидан таҳлилий ҳисоб олинган ҳар бир чек дафтарчаси бўйича юритилади.

Корхоналарнинг алоҳида баланс билан ажратилган ва жорий харажатлар қилиш учун маҳаллий банк муассасаларида жорий ҳисобварақлар очилган филиаллари, унга кирувчи таркибий бўлинмалар юқорида айтилган маблағлар ҳаракатини 5500-«Банклардаги махсус ҳисобварақлар» ҳисобварағининг алоҳида аналитик ҳисобварағида акс этирадилар.

Хорижий валютада пул маблағлари мавжудлиги ҳамда ҳаракати ҳисоби 5500-«Банклардаги махсус ҳисобварақлар» ҳисобварағида алоҳида юритилади. Мазкур ҳисобварақда таҳлилий ҳисоб юритилиши мамлакат ҳудудида ва хорижда аккредитивлар, чек дафтарчалари ва шу кабилардаги пул маблағлари мавжудлиги ҳамда ҳаракати тўғрисида маълумот олиш имкониятини таъминлаши лозим.

8.5. Валюта муомалалари ҳисоби

Бозор иқтисодиёти шароитида корхоналар фақат миллий валюта – сўмдан эмас, балки ҳар хил хорижий валюталардаги пул маблағларидан фойдаланмоқда ва муомалаларни амалга оширмоқда. Шу муносабат билан валюта бойликлари ва муомалалари бухгалтерия ҳисоби объектига айланмоқда.

Корхона валюта счётини Ўзбекистон Республикасининг ҳудудида исталган ваколатли банкларда очиши мумкин. Корхонанинг чет элдаги хорижий банкда сёт очиши ва у бўйича муомалаларни амалга ошириши учун Ўзбекистон Республикаси Марказий Банкнинг рухсати талаб қилинади. Бунинг учун корхона кўрсатилган сётлардаги маблағлар қолдиқлари тўғрисидаги ҳисоботни ҳамда бошқа маълумотларни Марказий Банк белгиланган шакл ва муддатларда тақдим этиши шарт.

Валюта счётини очиш учун корхона банкка қуйидаги ҳужжатларни тақдим қилади:

- валюта счётини очиш тўғрисидаги белгиланган шаклдаги ариза;
- устав ва таъсис шартномасининг нотариал тартибда тасдиқланган нусхаси;
- корхона тузилганлиги ёки рўйхатга олинганлиги ҳақидаги қарорнинг нотариал тартибда тасдиқланган нусхаси;
- корхона рўйхатга олинган жойдаги солиқ инспекцияси ва Пенсия фондида ҳисобга қўйилганлиги тўғрисида маълумотнома;

- имзолар намуналари ва муҳр изи туширилган, нотариал тартибда тасдиқланган варақча (карточка).

Корхонанинг валюта счётларига қуйидаги манбалардан пул келиб тушади:

- экспорт товарларига ҳақ тўлаш учун ваколатли банклар орқали чет элдан ўтказилган суммалар;
- ҳисобварақлар эгасидан сотиб олинган товарлар (ишлар, хизматлар) ҳақини тўлаш учун бошқа соҳиблар (норезидентлар, биринчи воситачилар, транспорт, суғурта ва бошқа ташкилотлар)нинг валюта счётларидан ўтказилган суммалар;
- Ўзбекистон Республикаси Марказий Банки томонидан рухсат этилган бошқа манбалар.

Валюта счётидан маблағлар унинг эгаси кўрсатмаси бўйича қуйидаги мақсадларга ўчирилиши мумкин:

- счёт эгасининг экспорт-импорт муомалалари бўйича қабул қилинган банк шаклида чет элга ўтказилиши;
- кейинчалик импорт қилинадиган товарлар, ишлар, хизматлар ҳақини тўлаш учун чет элга ўтказиш мақсадида ваколатли банк мижозлари ҳисобланган ташқи иқтисодий ташкилотларнинг счётларига ўтказилиши;
- корхоналар ишлаб чиқарадиган товарлар ҳақини тўлаш учун бошқа соҳиблар (норезидентлар, биринчи воситачилар, транспорт, суғурта ва бошқа ташкилотлар)нинг валюта счётларидан ўтказилиши;
- банкнинг воситачилик ҳақини тўлаш мақсадида банкдан хорижий валютада олинган кредитлар бўйича қарзни, почта-телеграф, хизмат сафари харажатларини тўлаш, валюта бозорларида сотиш учун фойдаланилиши;
- қонун рухсат этган бошқа мақсадлар учун фойдаланилиши мумкин.

Хорижий валюта маблағлари, қийматликлари ва муомалалари хўжалик муомалалари содир бўлган санага Марказий банк курси бўйича сўм эквивалентида акс эттирилади. Жумладан қуйидагилар бўйича:

- кассадаги валюта маблағлари, банкдаги депозит ва ссуда счётлари, аккредитивлар, валюта ссуда қарзлари;
- хорижий валютадаги дебитор ва кредитор қарзлар;
- тузилган шартномалар бўйича юк бож декларациясини расмийлаштириш санасига импорт қилинган товар-моддий қийматликлар ва бошқа активларнинг кирими;
- божхона тўловларининг амалга оширилиши;

- хорижий валюта кўринишидаги пулли ҳужжатлар;
- хорижий валютадаги қимматли қоғозлар.

Хорижий валютани сотиш ва сотиб олиш бухгалтерия ҳисобида муомала содир бўлган санага бўлган Марказий банк курси бўйича акс эттирилади.

Хорижий валютани сотиш ва сотиб олишда содир бўладиган курсдаги фарқ ижобий бўлса – 9540-«Курс фарқларидан олинган даромадлар» ҳисобварағида, салбий бўлса – 9620-«Курс фарқларидан зарарлар» ҳисобварағида ҳисобга олинади.

Хорижий валютанинг сотилиши бухгалтерия ҳисобида қуйидагича акс эттирилади:

- валюта счётидан хорижий валютани Марказий банк курси бўйича ўтказилиши:

Д-т «Банклардаги махсус счётлар» ҳисобварағининг «Блоксчёт» аналитик ҳисобварағи

К-т «Валюта ҳисобварағи».

- Марказий банк курси бўйича хорижий валютани «Блоксчёт»дан чиқарилиши:

Д-т «Бошқа активларнинг сотилиши»

К-т «Банклардаги махсус счётлар» ҳисобварағининг «Блоксчёт» аналитик ҳисобварағи.

- валюта бозорида келишилган курс бўйича сотилган хорижий валютанинг сўм эквивалентининг ҳисоб-китоб ҳисобварағига ўтказилиши:

Д-т «Ҳисоб-китоб счёти»

К-т «Бошқа активларнинг сотилиши».

- хорижий валютани сотишда ҳосил бўлган ижобий курс фарқини Марказий банк курсидан ортиғининг акс эттирилиши:

Д-т «Бошқа активларнинг сотилиши»

К-т «Курс фарқларидан олинган даромадлар».

- хорижий валютани сотишда ҳосил булган салбий курс фарқининг (Марказий банк курсидан паст) акс эттирилиши:

Д-т «Курс фарқларидан зарарлар»

К-т «Бошқа активларнинг сотилиши».

Ўзининг маҳсулот (иш, хизмат)лари нархи (тарифлари)ни хорижий валюта эквивалентида белгилайдиган хўжалик юритувчи субъектлар ўзаро ҳисоб-китобларни миллий валюта - сўмда олиб борадилар. Хизмат кўрсатган санада тўланмаларни тушган санасигача Марказий банк курсининг ўзгариши натижасида содир бўладиган фарқ молиявий фаолиятдан олинган бошқа даромад (харажат) сифатида хўжалик юритувчи субъектнинг молиявий натижаларига олиб борилади.

Хорижий валютани сотиб олиш муомалалари бухгалтерия ҳисобида қуйидаги ёзувлар билан расмийлаштирилади.

Валюта бозорида келишилган курс бўйича хорижий валютани сотиб олиш қунига:

- хорижий валютани сотиб олиш учун ҳисоб-китоб счётидан сўм кўринишидаги маблағларни валюта бозорида келишилган сотиб олиш қунига бўлган курс бўйича ўтказиб берилиши:

Д-т «Банклардаги махсус счётлар» ҳисобварағининг «Блоксчёт» аналитик ҳисобварағи

К-т «Ҳисоб-китоб счёти».

- Марказий банк курси бўйича хорижий валютанинг валюта счётига ўтказилиши:

Д-т «Валюта счёти»

К-т «Банклардаги махсус счётлар» ҳисобварағининг «Блоксчёт» аналитик ҳисобварағи.

- хорижий валютани Марказий банк курсидан паст курсда сотиб олиш натижасида содир бўлган ижобий курс фарқининг акс эттирилиши:

Д-т «Банклардаги махсус счётлар» ҳисобварағининг «Блоксчёт» аналитик ҳисобварағи

К-т «Курс фарқларидан олинган даромадлар».

- хорижий валютани Марказий банк курсидан юқори курсда сотиб олиш натижасида содир бўлган салбий курс фарқининг акс эттирилиши:

Д-т «Курс фарқларидан зарарлар»

К-т «Банклардаги махсус счётлар» ҳисобварағининг «Блоксчёт» аналитик ҳисобварағи.

Мамлакат ҳудудида ва унинг ташқарисида жойлашган банкдаги хорижий валюта счётларидаги пул маблағларининг ҳаракати ва ҳолати тўғрисида умумлаштирилган маълумот қуйидаги ҳисобварақларда амалга оширилади:

5210-«Мамлакат ичидаги хорижий валюта ҳисобварақлари»

5220-«Хориждаги валюта ҳисобварақлари».

Корхонанинг валюта маблағлари ҳисобварақлари дебитида корхона валюта счётларига маблағларнинг тушуми, кредит томонида эса ушбу маблағларнинг чиқими акс эттирилади.

Бухгалтерия ҳисобида валюта счётлари бўйича муомалалар банк кўчирмалари ва уларга илова қилинган пул-ҳисоблашиш ҳужжатлари асосида олиб борилади. Корхона валюта маблағларининг таҳлилий ҳисоби хорижий валютада пул маблағларини сақлаш учун банк муассасаларида очилган ҳар бир ҳисобварақ бўйича очилади.

5200 - «Валюта ҳисобварақлари»даги пул маблағларини ҳисобга олувчи ҳисобварақларнинг корреспонденцияси

№	Хўжалик муомалаларининг мазмуни	Ҳисобварақлар корреспонденцияси		Ёзувларни тасдиқловчи ҳужжатлар
		Дебет	Кредит	
1.	Қарздор корхоналар томонидан узок муддатли қарзларнинг қайтарилиши	5210 - 5220	7820	Валюта счётидан кўчирма
2.	Маҳсулот (иш, хизмат)ларни сотишдан тушган валюта киримининг акс эттирилиши	5210	4010	Валюта счётидан кўчирма
3.	Асосий воситалар ва бошқа активларнинг сотилишидан банкка келиб тушган валюта киримининг акс эттирилиши	5210	4010	Валюта счётидан кўчирма
4.	Валюта маблағларининг кассадан валюта счётига берилиши	5210	5010	Пул топшириш эълони, валюта ҳисобварағидан кўчирма
5.	Банкдан кассага валюта маблағларининг келиб тушиши	5010	5210	Валюта счётидан кўчирма
6.	Келиб тушган ТМБлар учун мол етказиб берувчилар ва пудратчиларга бўлган қарзнинг ўтказилиши	6010	5210	Тўлов топшириқномаси ва валюта счётидан кўчирма

Хорижий валюта ҳаракати тўғрисидаги маълумотни банк муассасаси корхонага валюта счётидан кўчирма бериш йўли билан хабар беради. 5210-«Мамлакат ичидаги валюта ҳисобварақлари»нинг кредит обороти 2/1-журнал-ордерда акс эттирилади. Бу ҳисобварақнинг дебет обороти 2/1-қайдномани юритиш билан назорат қилинади. Валюта ҳисобварағи бўйича таҳлилий ҳисоб карточкаларда, валюталарнинг номлари бўйича юритилади.

8.6. Қисқа муддатли молиявий инвестициялар ҳисоби

Қисқа муддатли молиявий инвестициялар - ўзида муомала муддати 12 ойдан ошмайдиган, енгил сотиладиган молиявий активларнинг харид қилинишига оид инвестициялардир. Уларнинг синтетик (умумлашган) ҳисоби 5800-«Қисқа муддатли молиявий инвестициялар» ҳисобварағида юритилади. Ушбу ҳисобварақ муддатли бўлиб (бир йилдан ошмаган муддат ичида), хўжалик юритувчи субъектларнинг инвестицияларини, яъни бошқа бир корхоналарнинг қимматли қоғозлари, фоизли давлат ва маҳаллий облигациялари, шунингдек бир корхонанинг бошқа корхонага берган қарзларининг ҳолати ва ҳаракати тўғрисидаги маълумотларни умумлаштириш учун хизмат қилади. Ушбу ҳисобварақ фоизли облигацияларга инвестициялар ва шу каби қимматли қоғозлар, шунингдек бошқа корхоналарга берилган қарзнинг ҳолати ва ҳаракати тўғрисидаги маълумотларни умумлаштириш учун хизмат қилади.

Агарда фоизли облигацияларга инвестициялар ва шу каби қимматли қоғозлар, шунингдек бошқа корхоналарга берилган қарзларни қайтариш муддати бир йилдан ошмасагина, бу инвестициялар 5800-«Қисқа муддатли молиявий инвестициялар» ҳисобварағида ҳисобга олиб борилади. Бундан ташқари, қайтариш (қайта сотиб олиш) муддати кўрсатилмаган бошқа қимматли қоғозлар учун инвестициялар, агар улардан даромад олиш мўлжали бир йилдан ортиқ бўлмаса ҳам корхоналар 5800-«Қисқа муддатли молиявий инвестициялар» ҳисобварағида синтетик ҳисобини олиб борадилар.

Ҳисобварақлар режасига мувофиқ ушбу ҳисобварақ бўйича қуйидаги ҳисобварақлар очилиши мумкин:

5810 - «Қимматли қоғозлар»

5830 - «Берилган қисқа муддатли қарзлар»

5890 - «Бошқа жорий инвестициялар».

Корхоналарда 5810-«Қимматли қоғозлар» ҳисобварағида акция, давлат ва маҳаллий заёмларнинг фоизли облигацияларига бир йилдан кам муддатга қилинган инвестицияларнинг ҳолати ҳисобга олиб борилади.

Корхоналар даромадли ва барқарор фаолият юритувчи бошқа бир корхоналар акция ёки облигацияларини бир йилдан кам муддатга харид қилганда 5810-«Қимматли қоғозлар» ҳисобварағи дебетланиб, 5110-«Ҳисоб-китоб счёти», 5210-«Валюта счёти» ёки бошқа материал ва ҳар хил қийматликларни ҳисобга олувчи ҳисобварақлар кредитланади (агар қимматли қоғозларнинг қиймати моддий қийматликлар билан тўланса ёки сотувчи корхонага берилса).

Ушбу қимматли қоғозларни сотиш ва қайта сотиш (қоплаш) жараёнида 9220-«Бошқа активларни сотилиши ва турли чиқими» ҳисобварағи дебетланиб, 5810-«Қимматли қоғозлар» ҳисобварағи кредитланади.

5830-«Берилган қисқа муддатли қарзлар» ҳисобварағида корхоналарнинг бошқа бир корхонага берган қисқа муддатли қарзларининг ҳаракати ҳисобга олинади.

Ушбу берилган қарзларга қуйидагича: дебет 5830-«Берилган қисқа муддатли қарзлар» ҳисобварағи кредит 5110-«Ҳисоб-китоб счёти» ёки бошқа ҳисобварақлар ёзуви берилади.

Корхоналар берган қарзлари қайтариб берилганда 5110-«Ҳисоб-китоб счёти» ёки бошқа ҳисобварақлар дебетланиб, 5830-«Берилган қисқа муддатли қарзлар» ҳисобварағи кредитланади.

5890-«Бошқа жорий инвестициялар» ҳисобварағида корхоналарнинг мамлакат ва чет эл валюталарида омонат сертификатлари, банклардаги депозит счётларга қилинган инвестицияларнинг ва бошқа жорий инвестицияларнинг ҳаракати ҳисобга олинади.

Корхоналарда 5800-«Қисқа муддатли молиявий инвестициялар» ҳисобварағи бўйича аналитик ҳисоб инвестициялар ва объектларнинг турлари бўйича, яъни сотиб олинган қимматли қоғозлар турлари ва уларни чиқарган корхоналар бўйича юритилади.

Масалан, корхоналар 5810-«Қимматли қоғозлар» ҳисобварағида алоҳида «Давлат облигациялари», «Маҳаллий заём облигацияси», «Корхоналар облигацияси» (облигациянинг турлари бўйича), шунингдек акциянинг турлари бўйича «Оддий акциялар» ва «Имтиёзли акциялар» унинг объектлари бўйича ҳам (акцияни чиқарган корхоналар бўйича) алоҳида аналитик ҳисобварақлар очиб, уларнинг ҳаракатини ҳисобга оладилар.

5830-«Берилган қисқа муддатли қарзлар» ҳисобварағида аналитик ҳисоб қарзларни олган корхоналар бўйича берилган қарзни қайтариб олиш муддатлари бўйича юритилади.

Корхоналарда очилган аналитик ҳисобварақлар мамлакат ҳудудидаги ва чет элдаги қисқа муддатли молиявий инвестициялар тўғрисидаги маълумот олиш имконини бериши керак.

Корхоналарда молиявий инвестицияларнинг синтетик ҳисоби уларнинг муддатидан келиб чиққан ҳолда алоҳида ҳисобварақларда юритилади.

**5800 - «Қисқа муддатли молиявий инвестициялар» ҳисобварағи
бўйича ҳисобварақлар корреспонденцияси**

№	Хўжалик муомалаларининг мазмуни	Ҳисобварақлар корреспонденцияси	
		Дебет	Кредит
1.	Асосий воситаларни бериш ҳисобига қимматли қоғозларнинг қабул қилиниши	5810	9210
2.	Номоддий активларни бериш ҳисобига қимматли қоғозларнинг қабул қилиниши	5810	9220
3.	Қимматли қоғозларни уларнинг қийматини ҳисоб-китоб ва валюта счётларидан тўлаш орқали харид қилиниши	5810	5110 5210 - 5220
4.	Қимматли қоғозларнинг нақд пул ҳисобига харид қилиниши	5810	5010
5.	Тайёр маҳсулот ва товарлар кўринишида қисқа муддатли қарзларнинг берилиши	5830	9010 9020
6.	Қимматли қоғозларнинг сотилиши	5110	5810
7.	Бошқа корхоналардан қисқа муддатли қарзларнинг қайтарилиши	5110	5830
8.	Мол етказиб берувчилардан бўлган қарзнинг қимматли қоғозларни бериш ҳисобига узилиши	6010	5810

Таянч сўз ва иборалар

Инкассо

Акцепт

Тўлов топшириқнома

Валюта счёти

Режали тўловлар бўйича
ҳисоб-китоблар

Такрорлаш учун саволлар

1. Нақд пулсиз ҳисоб-китоблар деганда нимани тушунасиш ?
2. Нақд пулсиз ҳисоб-китобларнинг қандай турлари мавжуд ?
3. Пул маблағлари харакатининг ҳисоби қайси ҳужжатларда расмийлаштирилади ?
4. Касса муомалаларини ҳисобга олиш хусусиятлари нималардан иборат ?
5. Ҳисоб-китоб счёти бўйича муомалалар ҳисоби қандай юритилади ?
6. Банкларда очилган махсус ҳисобварақларда бажариладиган пул муомалаларининг ҳисоби қандай ташкил қилинади ?
7. Валюта муомалалари ҳисобининг хусусиятлари нималардан иборат ?
8. Қисқа муддатли молиявий инвестициялар ҳисобини юритишнинг афзалликлари нимада ?
9. Пул маблағлари ва қисқа муддатли молиявий инвестициялар инвентаризацияси қайси муддатларда ўтказилади ?

Адабиётлар: 1, 2, 7, 8, 9, 13.

9 - БОБ. МОЛИЯВИЙ НАТИЖАЛАР ҲИСОБИ

9.1. Молиявий натижалар ҳисобининг аҳамияти ва вазифалари

Молиявий натижалар – бу хўжалик юритувчи субъектнинг маълум ҳисобот даврида тадбиркорлик фаолияти жараёнида ўзига қарашли маблағнинг ошиши ёки камайишидир. Бухгалтерия ҳисобида бундай фаолият натижаси ҳисобот давридаги барча фойдалар ва зарарларни ҳисоблаш йўли билан аниқланади.

Ўзбекистонда бозор муносабатларига ўтиш корхоналар фаолиятини тубдан ислоҳ қилиш, уларни юзага келган янги иқтисодий муносабатлар шароитида ривожланишини таъминлаш, мамлакатда кичик ва ўрта тадбиркорликни ривожлантириш корхоналарнинг молиявий барқарорлигига узвий боғлиқ. Корхоналарнинг молиявий жиҳатдан барқарор бўлиши уларнинг фаолияти давомида олган фойдасининг тўғри шакллантирилиши билан боғлиқ. Чунки корхоналарда фойда шу ерда ишловчиларнинг моддий таъминланишининг, корхоналарда ишлаб чиқариш фаолиятини кенгайтиришининг, ишлаб чиқаришда фан-техника ютуқларини ва янги технологияларни жорий қилиш каби ишларнинг асосий моддий манбаси ҳисобланади.

Фойда моддий ишлаб чиқариш соҳасида тадбиркорлик фаолияти жараёнида яратилади. Ишлаб чиқариш омиллари (меҳнат, капитал ва табиий ресурслар) ва хўжалик юритувчи субъектларнинг фойдали ишлаб чиқариш фаолияти бирикиши натижасида маҳсулот ишлаб чиқарилади, у истеъмолга сотилганда, товар бўлиб ҳисобланади.

Товар-пул муносабатлари шароитида корхона даражасида соф даромад фойда шаклини олади. Товарлар бозорида корхоналар нисбатан алоҳида товар ишлаб чиқарувчи бўлиб майдонга чиқадилар. Бозорда маҳсулотга нарх белгилаб, уни истеъмолчиларга сотадилар. Сотиш натижасида улар пул тушумини оладилар, бу эса даромад олинганлигини англатади. Молиявий натижани аниқлаш учун тушумни маҳсулот ишлаб чиқаришга кетган харажат билан таққослаш керак.

Агар тушум харажатлардан юқори бўлса, молиявий натижа фойда олинганлигидан далолат беради. Тадбиркор доимо фойда олишни ўз олдига мақсад қилиб қўяди, лекин бунга доим ҳам эриша олмайди. Агар тушум харажатларга тенг бўлса, унда фақат маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари қопланган бўлади, холос. Бунда зарар кўрилмайди, лекин ишлаб чиқариш, илмий-техник ва ижтимоий ривожланишнинг манбаи сифатидаги фойда ҳам олинмайди.

Агар корхона харажатлари тушумидан кўп бўлса, у зарар кўради, яъни салбий молиявий натижага эришади. Бу ҳолат уни анча мураккаб молиявий аҳволга солиб қўяди.

Фойдани бозор муносабатларининг ўта муҳим категорияси сифатида талқин этиш мумкин.

1. Фойда корхона фаолияти натижасида олинган иқтисодий самарани характерлайди. Лекин ягона фойда кўрсаткичи ёрдамида корхона фаолиятининг барча томонларини баҳолаб бўлмайди. Бундай универсал кўрсаткичнинг бўлиши ҳам мумкин эмас. Айнан шунинг учун корхонанинг ишлаб чиқариш, хўжалик ва молиявий фаолиятини ташкил қилишда кўрсаткичлар тизимидан фойдаланилади. Фойданинг аҳамияти шундан

иборатки, у якуний молиявий натижани акс эттиради, шу билан бирга унинг миқдори ва ўзгаришга корхонанинг харажатларига боғлиқ бўлган ҳамда боғлиқ бўлмаган омиллар таъсир қилади. Фойда рағбатлантирувчи функциясини бажаради. Бунинг мазмуни шундан иборатки, фойда бир вақтнинг ўзида молиявий натижа ва корхона молиявий ресурсларининг асосий элементи ҳисобланади. Ўз-ўзини молиялаштириш тамойилининг реал таъминланиши олинган фойда билан белгиланади. Солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар тўлангандан кейин корхона ихтиёрида қоладиган соф фойда корхонанинг ишлаб чиқариш фаолиятини кенгайтиришни, корхонанинг илмий-техник ва ижтимоий ривожланишини, ходимларни моддий рағбатлантиришни молиялаштириш учун етарли бўлиши керак.

2. Фойда турли даражадаги бюджетларни рағбатлантириш манбаларидан бири бўлиб ҳисобланади. У солиқлар кўринишида бюджетларга келиб тушади ва бошқа даромад тушумлари билан бир қаторда ижтимоий эҳтиёжларни қондиришни молиялаштириш, давлат томонидан ўз фаолиятини бажаришни таъминлаш, давлатнинг инвестиция, ишлаб чиқариш, илмий-техник ва ижтимоий дастурларини амалга ошириш учун ишлатилади.

Бозор иқтисодиёти шароитида фойданинг аҳамияти жуда катта. Фойда олишга интилиш товар ишлаб чиқарувчиларни истеъмолига керак бўлган маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмларини оширишга, ишлаб чиқаришга кетадиган харажатларни камайтиришга ундайди. Эркин рақобат шароитида бу орқали нафақат тадбиркорларнинг мақсадига, балки ижтимоий эҳтиёжлар қондирилишига ҳам эришилади. Зарарларнинг ҳам ўз ўрни бор. Улар маблағларни йўналтиришда, ишлаб чиқаришни ташкил қилишда ва маҳсулотни сотишдаги хатоларни ёритиб беради.

Фойдага иқтисодий категория сифатида қараганда, у ҳақда абстракт ҳолда гапирилади. Лекин корхонанинг хўжалик ва молиявий фаолиятини режалаштиришда ҳамда баҳолашда, корхона ихтиёрида қолган фойдани тақсимлашда фойданинг аниқ кўрсаткичлари ишлатилади. Фойда бу корхонанинг маҳсулот сотишдан олинган фойдаси (зарари) билан маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотиш билан боғлиқ бўлмаган фойдалари (зарарлари) йиғиндисидир. Маҳсулот сотиш дейилганда, нафақат, натурал-моддий шаклга эга бўлган ишлаб чиқарилган товарларни сотиш, балки ишларни бажариш, хизматлар кўрсатиш ҳам тушунилади. Охириги молиявий натижа сифатида фойда корхонанинг барча хўжалик операцияларнинг бухгалтерия ҳисоби ва баланс моддаларини баҳолаш асосида аниқланади. Фойда атамасининг ишлатилиши шу билан боғлиқки, корхона ишининг якуний молиявий натижаси унинг чорак, йил якуни бўйича тузиладиган балансида акс этади.

Молиявий натижаларни бухгалтерияда ҳисобга олишнинг асосий вазифалари қуйидагилардир:

- молиявий натижаларнинг шаклланиши тўғри эканлигини ўрганиш;
- олинган фойда миқдорини ҳар ойда ҳамда йил бошидан ўз вақтида ва тўғри ҳисоб-китоб қилиш;
- молиявий натижалар билан боғлиқ операцияларни ва уларнинг тақсимланишини бухгалтерия ҳисоби ҳисобварақларида ва тегишли регистрларда тўғри акс эттириш.

9.2. Молиявий натижаларнинг шаклланиши ва тақсимланиши

Корхона томонидан олинган фойданинг таркибини аниқлаш мақсадга мувофиқ ҳисобланади. Чунки қайси фаолият туридан корхона фойда олаётганлиги ва қайси фаолият туридан зарар кўраётганлигини билиш корхонанинг молиявий-иқтисодий барқарорлигига ҳам ўзининг таъсирини ўтказиши.

Фойданинг қуйидаги турлари бор:

1. Маҳсулот сотишдан олинган ялпи фойда;
2. Асосий фаолиятдан олинган бошқа фойда (операцион фойда);
3. Молиявий фаолиятдан олинган фойда;
4. Фавқулодда олинган фойда;

Хўжалик юритувчи субъект фаолиятининг молиявий натижалари фойданинг қуйидаги кўрсаткичлари билан таснифланади:

- маҳсулотни сотишдан олинган ялпи фойда, бу сотишдан олинган соф тушум билан сотилган маҳсулотнинг ишлаб чиқариш таннархи ўртасидаги тафовут сифатида аниқланади:

$$\text{ЯФ} = \text{ССТ} - \text{ИТ}$$

бунда,

ЯФ – ялпи фойда;

ССТ – сотишдан олинган соф тушум;

ИТ – сотилган маҳсулотнинг ишлаб чиқариш таннархи;

- асосий фаолиятдан кўрилган фойда, бу маҳсулотни сотишдан олинган ялпи фойда билан давр харажатлари ўртасидаги тафовут ва плюс асосий фаолиятдан кўрилган бошқа даромадлар ёки бошқа зарарлар сифатида аниқланади:

$$\text{АФФ} = \text{ЯФ} - \text{ДХ} + \text{БД} - \text{БЗ},$$

бунда,

АФФ – асосий фаолиятдан олинган фойда;

ДХ – давр харажатлари;

БД – асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадлар;

БЗ – асосий фаолиятдан кўрилган бошқа зарарлар;

- хўжалик фаолиятидан олинган фойда (ёки зарарлар), бу асосий фаолиятдан олинган фойда суммаси плюс молиявий фаолиятдан кўрилган даромадлар ва минус зарарлар сифатида ҳисоблаб чиқилади:

$$\mathbf{УФ = АФФ + МД - МХ,}$$

бунда,

УФ – умумхўжалик фаолиятидан олинган фойда;

МД – молиявий фаолиятдан олинган даромадлар;

МХ – молиявий фаолият харажатлари;

- солиқ тўлагунгача олинган фойда, у умумхўжалик фаолиятидан олинган фойда плюс фавқулодда (кўзда тутилмаган) вазиятларда кўрилган фойда ва минус фавқулодда зарар сифатида аниқланади:

$$\mathbf{СТФ = УФ + ФП - ФЗ,}$$

бунда,

СТФ – солиқ тўлагунгача олинган фойда;

ФП – фавқулодда вазиятлардан олинган фойда;

ФЗ – фавқулодда вазиятлардан кўрилган зарар;

- йилнинг сой фойдаси, у солиқ тўлангандан кейин хўжалик юритувчи субъект ихтиёрида қолади, ўзида даромад (фойда)дан тўланадиган солиқни ва минус қонун ҳужжатларида назарда тутилган бошқа солиқлар ва тўловларни чиқариб ташлаган ҳолда солиқлар тўлангунга қадар олинган фойдани ифодалайди:

$$\mathbf{СФ = СТФ - ДС - БС,}$$

бунда,

СФ – соф фойда;

ДС – даромад (фойда)дан тўланадиган солиқ;

БС – бошқа солиқлар ва тўловлар.

Фойданинг тақсимланиши деганда унинг истеъмол ва жамғаришга йўналтирилиши, жорий давр фойдасининг солиқлар тўлови, ишлаб чиқаришни ривожлантириш ва захиралашга ҳамда капитал эгалари ўртасидаги шартлар, келишувларга биноан тақсимланиши тушунилади.

Фойда қуйидагича тақсимланади:

- солиқ қонунчилигига мувофиқ давлат бюджетига солиқлар, йиғимлар ва тўловларга;
- ишлаб чиқаришни ривожлантириш ва захиралашга;
- акция ва капитал эгаларига дивидендлар тўлашга.

Корхона ўзининг ҳисоб фойдасидан, аввало, давлат олдида ҳисоб беради ва ўзининг ихтиёрида ҳамда тасарруфида бўлган фойда суммасини аниқлайди. Фойдадан олинган солиқлар қатъий ставкаларда ва фоизларда ундирилади. Ҳисоб фойдасининг қолган қисми корхона соф фойдаси сифатида унинг эркин белгиловига (акционерлар умумий йиғилишининг қарори ва ички низомига) мувофиқ тақсимланади.

Соф фойдадан ишлаб чиқаришни ривожлантириш ва кенгайтиришга оид сарфлар акционерларнинг умумий йиғилишида ҳисоб бериш ҳамда уларнинг розилигини олиш асосида белгиланади.

Соф фойданинг қолган қисми чиқарилган акцияларнинг турига қараб ва уларнинг имтиёзли шартлари асосида тақсимланади. Дастлаб имтиёзли акция эгаларига олдиндан кафолатланган фоизларда тўловлар ҳисобга олинади, сўнгра оддий акция эгаларига дивиденд фоизлари ва суммалари эълон қилинади. Фойданинг тақсимланмаган қисми корхона учун тақсимланмаган фойда сифатида, агар корхона ночор аҳволда бўлса, қопланмаган зарар сифатида кейинги ҳисобот йилига ўтказилади.

9.3. Маҳсулот сотишдан олинган ялпи фойда (зарар) ҳисоби

Маҳсулот (иш хизматлар)ни сотишдан олинган ялпи фойда корхонада яратилган фойдани ифодалайди. Маҳсулотни сотишдан олинган ялпи фойдани топиш учун маҳсулотни сотишдан тушган соф тушумлардан шу сотилган маҳсулот таннархини чегириб ташлаш керак, ўз навбатида, маҳсулот сотишдан тушган соф тушумни топиш учун маҳсулот (ишлар, хизматлар)ни сотишдан кейин келган тушумдан қўшилган қиймат солиғи, акциз солиғи, қайтарилган товарлар қиймати, харидорга берилган скидкалар (чегирмалар) айириб ташланади. Маҳсулотни экспорт қилувчи корхоналар экспорт тарифларини ҳам чегириб ташлайдилар. Маҳсулотни сотишдан келадиган тушум эса Ўзбекистон Республикасининг «Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида»ги Қонунига асосан аниқланади.

Демак, маҳсулот сотишдан олинган ялпи фойда маҳсулот сотишдан тушган соф тушум билан сотилган маҳсулот таннархи орасидаги фарққа тенг. Бу фарқ ижобий ёки салбий бўлиши мумкин. Ижобий фарқ фойда сифатида, салбий фарқ эса зарар сифатида эътироф этилади.

Маҳсулот (иш, хизмат)ларни сотишдан олинган соф тушумни ҳисобга олиш учун қуйидаги ҳисобварақлар очилган:

9010 - «Тайёр маҳсулотни сотишдан олинган даромад»;

9020 - «Товарларни сотишдан олинган даромад»;

9030 - «Бажарилган иш ва кўрсатилган хизматлардан олинган даромадлар»;

9040 - «Сотилган товарларнинг қайтарилиши»;

9050 - «Харидор ва буюртмачиларга берилган чегирмалар».

Юқоридаги ҳисобварақларда корxonанинг асосий фаолиятдан олинган соф тушуми сифатида қуйидагилар акс эттирилади:

- саноат, қишлоқ хўжалиги ва бошқа тармоқлар корxonаларининг ишлаб чиқарган тайёр маҳсулоти ва ярим тайёр маҳсулотларини сотишдан олинган даромадлар;
- саноат тусидаги иш ва хизматлар;
- саноат характериға эға бўлмаган иш ва хизматлар;
- сотиб олинган буюмлар;
- қурилиш-монтаж, лойиҳа-қидирув, геолог-разведка, илмий-тадқиқот ишларини сотишдан олинган даромадлар;
- савдо ва таъминот ташкилотларининг товарларни сотишдан олинган даромадлари;
- транспорт корxonаларининг йўловчи ва юкларни ташиши бўйича хизматлари;
- енгил автомобилларни ижараға бериш ва автомашиналарни ҳайдаб олиб бориш хизматлари;
- алоқа корxonаларининг хизматлари ва бошқалар.

9010-«Тайёр маҳсулотни сотишдан олинган даромадлар», 9020-«Товарларни сотишдан олинган даромадлар», 9030-«Бажарилган иш ва кўрсатилган хизматлардан олинган даромадлар» ҳисобварақларининг кредитида корxonанинг асосий фаолиятдан (маҳсулот сотиш, иш бажариш, хизмат кўрсатиш) олинган даромадлар акс эттирилади ва 4010-«Харидор ва буюртмачилардан олинадиган счётлар», 4110-«Алоҳида балансға ажратилган бўлинмалардан олинадиган счётлар» ҳамда пул маблағларини ҳисобға олувчи ҳисобварақларнинг дебети билан ўзаро корреспонденцияда бўлади. Олдинги даврда олинган, аммо ҳисобот йилиға тегишли бўлган даромадлар (бўнак) суммасиға пул маблағларини ҳисобға олувчи ҳисобварақлар дебетланиб, 6210-«Муддати узайтирилган даромад» ёки 6310-«Харидор ва буюртмачилардан олинган бўнаклар» ҳисобварақлари кредитланади.

9040-«Сотилган товарларнинг қайтарилиши» ва 9050-«Харидор ва буюртмачиларға берилган чегирмалар» ҳисобварақлари контрпассив ҳисобварақ бўлиб, 9010, 9020, 9030-ҳисобварақлар суммасини коррективровка қилиб туради. 9040-ҳисобварақнинг дебет обороти маҳсулот сотишдан тушган тушум суммасидан чиқариб ташланади.

Сотилган маҳсулотнинг қайтариб олиншига қуйидагича проводка берилади:

Д-т 9040-«Сотилган маҳсулотнинг қайтарилиши»

К-т Пул маблағлари ҳисобварақлари.

Қайтариб олинган маҳсулот ва товарларнинг таннархига қизил сторно ёзуви орқали қуйидагича проводка берилади:

Д-т 9110, 9120, 9130-ҳисобварақлар

К-т 2810, 2910, 2920-ҳисобварақлар.

Қайтариб олинган маҳсулот ва товарлар бўйича ҳисобланган ҚҚС суммасига қуйидагича проводка берилади:

Д-т 6410-«Бюджетга тўловлар бўйича қарзлар»

К-т 5110-«Ҳисоб-китоб счёти».

Ҳисобот даври охирида 9040-ҳисобварақнинг дебет сальдоси якуний молиявий натижага ўтказилади:

Д-т 9900-«Якуний молиявий натижа»

К-т 9040-«Сотилган товарларнинг қайтарилиши».

9050-«Харидор ва буюртмачиларга берилган чегирмалар» ҳисобварағида тайёр маҳсулот ва товарлар қийматидан харидор ва буюртмачиларга берилган чегирмалар ҳисобга олинади. Харидор ва буюртмачиларга чегирмалар берилганида қуйидагича проводка берилади:

Д-т 9050-«Харидор ва буюртмачиларга берилган чегирмалар»

К-т 4010, 4110-ҳисобварақлар.

Ҳисобот даври охирида 9050-ҳисобварақнинг дебет сальдоси якуний молиявий натижага ўтказилади:

Д-т 9900-«Якуний молиявий натижа»

К-т 9050-«Харидор ва буюртмачиларга берилган чегирмалар».

Сотилган тайёр маҳсулот, товарлар, бажарилган иш ва кўрсатилган хизматлар таннархи тўғрисидаги ахборотлар қуйидаги ҳисобварақларда акс эттирилади:

9110 - «Сотилган маҳсулот таннархи»;

9120 - «Сотилган товарлар таннархи»;

9130 - «Сотилган иш ва хизматлар таннархи»;

9140 - «Даврий ҳисобда ТМЗларни харид қилиш ва сотиш»;

9150 - «Даврий ҳисобда ТМЗлар баҳосига тузатишлар».

Ушбу ҳисобварақларнинг дебети кўпайишни, кредити камайишни кўрсатади. 9110, 9120, 9130-ҳисобварақлар транзит бўлиб, ҳисобот даврининг бошига қолдиқ қолмайди.

Сотилган тайёр маҳсулот, товарлар, бажарилган ишлар, кўрсатилган хизматлар таннархи 9110, 9120, 9130-ҳисобварақларнинг дебети ва 2010-«Асосий ишлаб чиқариш», 2810-«Омбордаги тайёр маҳсулот», 2910-«Омбордаги товарлар» ҳисобварақларининг кредити билан ўзаро корреспонденцияда акс эттирилади.

Ой охирида маҳсулот, иш ва хизматларнинг ҳақиқий таннархи билан режа таннархи орасидаги фарқи тегишли ҳисобварақларга ўтказилади. Бунда қуйидагича проводкалар берилади:

Д-т 2810, 2820-ҳисобварақлар - тайёр маҳсулотга тегишли фарқ суммасига

Д-т 9110, 9130-ҳисобварақлар - сотилган маҳсулот, ишлар ва хизматларга тегишли фарқ суммасига

К-т 2010, 2310-ҳисобварақлар.

Агар ушбу фарқ суммаси ортиқча қилинган харажатни кўрсатса, юқоридаги проводкалар берилади. Агарда тежалган суммани кўрсатса, ушбу проводкалар қизил сторно ёзуви орқали режа таннарх ҳақиқий таннархга етказиб қуйилади.

Ҳисобот даври охирида 9110, 9120, 9130-ҳисобварақларнинг дебет оборотларидаги суммалар якуний молиявий натижага ўтказилади:

Д-т 9900-«Якуний молиявий натижа»

К-т 9110, 9120, 9130-ҳисобварақлар.

Демак, 9900-«Якуний молиявий натижа» ҳисобварағининг дебетида сотилган маҳсулот, иш ва хизматларнинг ҳақиқий таннархи, кредитида эса маҳсулот, иш ва хизматларни сотишдан тушган соф тушум акс эттирилади. Ушбу муомалалар бўйича 9900-ҳисобварақнинг дебет ва кредит оборотларининг фарқи орқали маҳсулот, иш, хизматларни сотишдан олинган ялпи фойда (зарар) аниқланади.

9.4. Асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадлар ҳисоби

Асосий ишлаб чиқариш фаолиятдан олинган бошқа даромадларга қуйидагилар киради:

- ундирилган ёки қарздор томонидан эътироф этилган жарималар, пенялар, вақтида тўланмаган қарзлар ва хўжалик шартномалари шартларини бузганлик учун бошқа хил жазо жарималари, шунингдек етказилган зарарларни ундириш бўйича даромадлар;
- ҳисобот йилида аниқланган ўтган йиллардаги фойда;

- ишлаб чиқариш ва маҳсулотлар (ишлар, хизматлар)ни сотиш билан бевосита боғлиқ бўлмаган операциялардан рента даромади, хўжалик юритувчи субъектлар ҳузуридаги ошхоналардан тушумлар, ёрдамчи хизматлардан даромадлар сифатидаги кирим қилинган бошқа даромадлар;
- хўжалик юритувчи субъектнинг асосий фондларини ва бошқа мол-мулкларини сотишдан олинган даромадлар;
- даъво муддати ўтган кредиторлик ва депонент қарзларни ҳисобдан чиқаришдан олинган даромадлар;
- товар-моддий бойликларни қайта баҳолаш;
- давлат субсидияларидан даромадлар;
- холисона молиявий ёрдам;
- бошқа муомала даромадлари.

Асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадлар қуйидаги ҳисобварақларда акс эттирилади:

9310 - «Асосий воситаларнинг сотилиши ва бошқача чиқиб кетишидан олинган фойда»;

9320 - «Бошқа активларнинг сотилиши ва бошқача чиқиб кетишидан олинган фойда»;

9330 - «Ундирилган жарима, боқиманда ва бурдсизликлар»;

9340 - «Ўтган йил фойдаси»;

9350 - «Оператив лизингдан олинган даромад»;

9360 - «Кредиторлик ва депонентлик қарзларини ҳисобдан чиқаришдан олинган даромадлар»;

9370 - «Хизмат кўрсатувчи хўжаликларнинг даромадлари»;

9380 - «Қайтарилмайдиган молиявий ёрдам»;

9390 - «Бошқа операцион даромадлар».

Ушбу ҳисобварақлар транзит ҳисобланади. Юқоридаги ҳисобварақларнинг кредит обороти фойда (даромад)нинг кўпайишини, дебет обороти эса уларнинг ҳисобдан чиқарилишини кўрсатади.

**9300 - «Асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадлар» ҳисобварағи
бўйича ҳисобварақлар корреспонденцияси**

№	Хўжалик муомалаларининг мазмуни	Ҳисобварақлар корреспонденцияси	
		Дебет	Кредит
1.	Асосий воситаларнинг сотилиши ва бошқача чиқиб кетишидан олинган фойданинг акс эттирилиши	9210	9310
2.	Бошқа активларнинг сотилиши ва бошқача чиқиб кетишидан олинган фойданинг акс эттирилиши	9220	9320
3.	Шартнома шартларини бузганлиги учун ундирилган боқиманда, жарима ва бурдсизликларнинг акс эттирилиши	4860	9330
4.	Харидорларга олдинги йилларда жўнатилган маҳсулот бўйича қайтадан ҳисоблаш натижасида ҳисобот йилида олинган фойданинг акс эттирилиши	4010	9340
5.	Даъво муддати ўтган кредиторлик ва депонентлик қарзларини ҳисобдан чиқаришдан олинган фойданинг акс эттирилиши	6910 - 6990, 6720	9360
6.	Қайтарилмайдиган пул маблағларининг кирим қилиниши	5110 - 5120	9380
7.	Товарлар ва тайёр маҳсулотлар ортиқчалигининг аниқланиши	2810, 2910	9390
8.	Мулкый суғурта органлари томонидан суғурта тўловларининг тушиши	6510	9390
9.	Ҳисобот даври охирида асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадларнинг якуний молиявий натижага	9310, 9320, 9330, 9340, 9350, 9360, 9370, 9380,	9900

ўтказилиши	9390	
------------	------	--

9.5. Давр харажатлари ҳисоби

Давр харажатлари таркибига корхона ишлаб чиқариш жараёни билан бевосита боғлиқ бўлмаган харажатлар киради. Булар жумласига бошқарув, тижорат билан боғлиқ харажатлар, шунингдек умумхўжалик харажатлари, жумладан илмий-тадқиқот ва тажриба-конструкторлик ишлари бўйича харажатлар ҳам киради. Бу харажатлар корхона асосий фаолияти ва маҳсулот сотиш билан боғлиқ бўлмаганлиги, лекин маълум бир жараёнларни амалга ошириш билан боғлиқ бўлганлиги учун улар операцион харажатлар, умумий ва маъмурий харажатлар дейилади. Улар маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотиш ҳажмига боғлиқ бўлмагани, ва аксинча, вақт билан, хўжалик фаолиятининг давомийлиги билан боғлиқ бўлгани сабабли улар давр харажатлари деб юритилади.

Маҳсулот сотиш, маъмурий харажатлар, хизмат кўрсатувчи хўжаликлар харажатлари, бошқа операцион харажатлар давр харажатлари таркибига киритилади.

Ҳисобварақлар режасига биноан давр харажатлари қуйидаги ҳисобварақларда акс эттирилади:

9410 - «Сотиш харажатлари»;

9420 - «Маъмурий харажатлар»;

9430 - «Бошқа операцион харажатлар»;

9440 - «Келгусида солиққа тортиладиган базадан чегириладиган ҳисобот даври харажатлари».

Низомга биноан сотиш харажатлари таркибига қуйидагилар киритилади:

- темир йўл, сув, автомобиль, от-уловда ташиш харажатлари ҳамда транспорт воситалари бекор туриб қолганлиги учун тўланган жарималар;
- савдо ва умумий овқатланиш корхоналарининг харажатлари;
- маҳсулот (ишлар, хизматлар)ни сотиш билан боғлиқ меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари (маъмурий-бошқарув ходимларидан ташқари);
- уларнинг ижтимоий суғурта ажратмалари;
- савдо эҳтиёжлари учун фойдаланиладиган бинолар, иншоотлар ва хоналарни ижарага олиш, сақлаш ва тузатиш харажатлари;
- асосий воситалар ва номоддий активлар амортизацияси;
- санитария кийим-боши, ошхона дастурхон ва сочиқлари, ошхона идиш-товоғи ва анжомларининг эскириши;
- газ, ёқилғи, электр энергияси харажатлари;

- товарларни сақлаш, уларга ишлов бериш ва уларни сортларга ажратиш харажатлари;
- савдо рекламаси харажатлари;
- ташиш, сақлаш ва сотиш чоғида товарларнинг норма доирасида ва ундан ортикча йўқотилиши;
- ўраш-жойлаш материаллари харажатлари;
- мол-мулкни мажбурий суғурта қилиш харажатлари;
- меҳнатни муҳофаза қилиш ва техника хавфсизлиги харажатлари;
- вентиляторлар, машиналар ва уларнинг ҳаракатланувчи қисмларини ўрнатиш ва сақлаш, туйнуклар, ўйиклар ва бошқаларнинг атрофини ўраш бўйича жорий (нонукамал тусдаги) харажатлар;
- махсус кийим-бош ва пойафзални ювиш ва тузатишга материаллар қиймати;
- умумий овқатланиш ва савдо ходимлари тиббий кўриқдан ўтказилганлиги учун тиббиёт муассасаларига ҳақ тўлаш;
- касса хўжалигини ва тушум инкассациясини юритиш чикимлари;
- умумий овқатланиш корхоналарида қоғоз салфеткалар, қоғоз дастурхонлар, қоғоз стаканлар ва тарелкалар, бир марта фойдаланиладиган анжомлар қиймати;
- сотиш бозорларини ўрганиш бўйича белгиланган нормативлар доирасида ва ундан ортикча харажатлар (маркетингга, рекламага сарфланган харажатлар);
- илгариги иш жой бўйича лавозим оклад миқдорини сақлаган ҳолда бошқа ташкилотлар, корхоналардан, шунингдек, вақтинчалик ўриндошлик бўйича ходимларга тўланадиган окладлардаги фарқ;
- совун, аптека дори-дармон воситаларининг қиймати;
- солиқлар (ер учун, мулк учун, автотранспорт воситалари учун);
- умумий фойдаланишдаги автомобиль йўлларини сақлашга ва таъмирлашга ажратмалар;
- банк хизматларига тўловлар.

Юқорида келтирилган харажатлар 9410-«Сотиш бўйича харажатлар» ҳисобварағида ҳисобга олинади. Ушбу ҳисобварақ транзит ҳисоварақ бўлиб, қайси давр бўлмасин унинг ой бошида қолдиқ суммаси бўлмайди. Ҳисобварақнинг дебет томонида товарларни сотиш билан боғлиқ бўлган харажатлар кўрсатилса, кредит томонида ушбу харажатларни ҳисобдан чиқарилиши акс эттирилади. Бу сумма фойданинг камайишига олиб келади, яъни фойда ҳисобидан қопланади.

9410-«Сотиш бўйича харажатлар» ҳисобварағининг аналитик ҳисоби 15-сонли қайдномада харажатларнинг дебет ва кредит обороти кўрсатилади. Дебет оборотининг жами суммаси №1, 2, 7, 10/1-журнал ордерларда акс эттирилса, кредит бўйича оборот суммалари эса №11-журнал-ордерида акс эттирилади.

Корхоналар ишини олиб бориш, уюштириш ва бошқариш тегишли харажатларни талаб қилади. Ҳар бир корхона бундай харажатларни қоплаш учун тегишли ажратмалар қилади ва бу ажратмалар 9420-«Маъмурий (бошқарув) харажатлар» ҳисобварағида ҳисобга олинади.

Унга қуйидаги харажатлар киради:

- бошқарув ходимларига тегишли бўлган меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари;
- бошқарув ходимларига тегишли ижтимоий суғурта ажратмалари;
- хизмат енгил автотранспорти ва хизмат микроавтобусини сақлаш, ёллаш ва ижарага олиш харажатлари;
- хўжалик юритувчи субъект ва унинг таркибий бўлинмаларини ташкил этиш ва уларни бошқариш харажатлари;
- бошқарувнинг техник воситалари, алоқа узеллари, сигнализация воситалари, ҳисоблаш марказларини ва ишлаб чиқаришга тегишли бўлмаган бошқарувнинг бошқа техник воситаларини сақлаш ҳамда уларга хизмат кўрсатиш харажатлари;
- ижара, хизматлар кўрсатилгани учун алоқа узелларига ҳақ тўлаш (АТС, уяли, йўлдош, пейжинг алоқа);
- шаҳарлараро ва халқаро телефон сўзлашувлари учун белгиланган нормативлар доирасида ва улардан ортиқча ҳақ тўлаш;
- маъмурий бошқарув эҳтиёжлари учун бинолар ва хоналар ижараси учун ҳақ тўлаш;
- маъмурий аҳамиятга эга бўлган асосий воситаларни сақлаш ва уларни тузатиш, шунингдек эскириш харажатлари;
- юқори ташкилотлар ва юридик шахслар бирлашмалар: вазирликлар, идоралар, уюшмалар, концернларга ва бошқа харажатларга ажратмалар;
- ходимларни ва ишлаб чиқариш жараёни билан боғлиқ бўлмаган мол-мулкни мажбурий суғурта қилиш;
- бошқарув ходимларини хизмат сафарларига юбориш бўйича белгиланган нормалар доирасида ва ундан ортиқча харажатлар;
- белгиланган нормалар доирасида ва ундан ортиқча миқдордаги вакиллик харажатлари;
- умумий овқатланиш корхоналари ва бошқаларга биноларни текин бериш ва коммунал хизматлар қийматига ҳақ тўлаш харажатлари;
- бевосита ишлаб чиқариш жараёнига тегишли бўлмаган, табиатни муҳофаза қилиш аҳамиятига эга бўлган жамғармаларни сақлаш ва улардан фойдаланиш билан боғлиқ жорий харажатлар, шу жумладан йўл қўйиладиган нормалар доирасида ва улардан ортиқча ифлослантирувчи

моддаларнинг атроф-муҳитга чиқарилганлиги (ташланганлиги) учун тўловлар.

Бошқа операцион харажатларга қуйидагилар киради:

- Янги ташкил этилаётган хўжалик юритувчи субъектда ишлаш учун мутахассислар тайёрлаш ва уларни қайта тайёрлаш харажатлари, нормалар доирасида ва улардан ортиқча мутахассислар тайёрлаш ҳамда қайта тайёрлаш бундан мустасно.
- Лойиҳа ва қурилиш-монтаж ишларида чала ишларни бартараф этиш харажатларини қоплаш, шунингдек объект қошидаги омборгача транспортда ташиш чоғидаги шикастланишлар ва бузилишлар, коррозияга қарши химоя нуқсонлари туфайли келиб чиққан тафтиш харажатлари (асбоб-ускуналарни қисмларга ажратиш) ва шунга ўхшаш бошқа харажатлар етказиб бериш ва ишларни бажариш шартларини бузган юридик шахслар ҳисобига мазкур харажатлар чала ишлар, шикастланиш ёки зарар кўриш учун жавобгар бўлган етказиб берувчи ёки бошқа хўжалик юритувчи субъектлар ҳисобига ундирилиши мумкин бўлмаган даражада амалга оширилади.
- Маслаҳат ва ахборот хизматларига ҳақ тўлаш.
- Аудиторлик хизматларига ҳақ тўлаш, шу жумладан хўжалик юритувчи субъектнинг қатнашчиларидан (мулкдорлардан) бирининг ташаббуси бўйича ўтказиладиган аудиторлик хизматларига ҳақ тўлаш.
- Ўзининг хизмат кўрсатувчи ишлаб чиқаришлари ва хўжаликларини асрашдан кўрилган зарарлар.
- Саломатликни муҳофаза қилиш ва ходимларнинг ишлаб чиқариш жараёнида бевосита қатнашуви билан боғлиқ бўлмаган дам олишларни ташкил этиш тадбирлари.
- Хўжалик юритувчи субъектлар томонидан маҳсулот ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлмаган ишлар (хизматлар)ни (шаҳар ва шаҳарчаларни ободонлаштириш ишлари, қишлоқ хўжалигига ёрдам бериш ва бошқа хил ишларни) бажариш харажатлари.
- Компенсация ва рағбатлантириш тусидаги тўловлар.
- Ўзбекистон Республикаси Ҳукуматининг қарорларига кўра компенсация тўловлари.
- Бир йўла тўланадиган мукофотлар ва тақдирлашлар, шу жумладан хўжалик юритувчи субъектнинг ўзининг қарорига кўра кўп йиллик хизмати учун ҳақ тўлаш (натурадаги тўловлар ҳам шу жумлага киради), шунингдек, улар бўйича ижтимоий жамғармаларга ўтказилган суммалар.

- Қонун ҳужжатларига ёки хўжалик юритувчи субъектнинг ўзининг қарорига мувофиқ мажбурий ишга келмаган вақти ёки паст ҳақ тўланадиган ишни бажарганлик учун ҳақ тўлаш.
- Вақтинча меҳнат лаёқатини йўқотган тақдирда қонун ҳужжатлари билан белгиланган, ҳақиқий иш ҳақи миқдоригача қўшимча ҳақ.
- Асосий иш жойи хўжалик ишчиларига, хўжалик юритувчи субъект ишчи ва мутахассисларига улар ишдан ажраган ҳолда малака ошириш ва мутахассисларни қайта тайёрлаш тизимида ўқиган вақтда иш ҳақи тўлаш.
- Икки ва ундан кўп болалари ёки ўн олти ёшгача ногирон боласи бўлган аёлларга қонунчиликка мувофиқ қўшимча меҳнат таътили ҳақини тўлаш.
- Ходимларга товарлар, маҳсулотлар ва бошқа нарсаларни бепул бериш ёки ходимлар учун ишлар, хизматларни бажариш.
- Ходимларнинг (овқатланиши, йўл кираси, даволаниш ва дам олишга, экскурсия ва саёҳатларга йўлланмалари, спорт секцияларида, тўғаракларда, клублардаги машғулотлари, маданий-кўнгилочар ва жисмоний тарбия (спорт) тадбирларига қатнашиши, ходимларнинг шахсий обунаси ва истеъмоли ҳамда бошқа шунга ўхшаш тўловлари) харажатларини қоплаш.
- Иш ҳақини ҳисоблашда ҳисобга олинмайдиган тўловлар ва харажатлар.
- Қонунчиликка мувофиқ болани икки ёшга тўлгунгача парвариш қилиш бўйича ҳар ойлик нафақани тўлаш бўйича харажатлар.
- Пенсияларга устамалар, пенсияга чиқаётган меҳнат фахрийларига бир йўла тўланадиган нафақалар.
- Амалдаги қонунчиликка мувофиқ хўжалик юритувчи субъектлардан уларнинг қайта ташкил этилиши, ходимлар ва штатлар сонининг қисқариши муносабати билан бўшаб қоладиган ходимларга тўловлар.
- Ходимларга тўланадиган моддий ёрдам.
- Соғлиқни сақлаш объектлари, қариялар ва ногиронлар уйлари, болалар мактабгача тарбия муассасалари, соғломлаштириш лагерлари, маданият ва спорт объектлари, халқ таълими муассасалари, шунингдек уй-жой фонди объектлари таъминотига (шу жумладан барча турдаги таъмирлаш ишларини ўтказишга амортизация ажратмалари ва харажатларни ҳам қўшган ҳолда) жойлардаги давлат ҳокимияти органлари томонидан белгиланган нормативлар доирасидаги ва улардан ортиқча харажатлар.
- Вақтинча тўхтатиб қўйилган ишлаб чиқариш қувватлари ва объектларини сақлаш харажатлари (бошқа манбалар ҳисобига қопланадиган харажатлардан ташқари).
- Банк ва депозитарий хизматларига тўловлар.

- Экология, соғломлаштириш ва бошқа хайрия жамғармаларига, маданият, халқ таълими, соғлиқни сақлаш, ижтимоий таъминот, жисмоний тарбия ва спорт корхоналари, муассасалари ва ташкилотларига бадаллар.
- Бюджетга мажбурий тўловлар, солиқлар, йиғимлар, амалдаги қонунчиликка мувофиқ тўланадиган ва хўжалик юритувчи субъект харажатларига қўшиладиган махсус бюджетдан ташқари жамғармаларга ажратмалар.
- Зарарлар, жарималар, пенялар.
- Бекор қилинган ишлаб чиқариш буюртмалари бўйича йўқотишлар.
- Моддий бойликларнинг табиий йўқолиши нормалари доирасидаги ва нормаларидан кўпроқ, бевосита ишлаб чиқариш жараёнига тегишли бўлмаган йўқотишлар ҳамда камомадлар.
- Ишлаб чиқариш захираларини ва тайёр маҳсулотни энг паст баҳолаш усули ёки сотишнинг соф қиймати бўйича қайта баҳолаш ёки баҳосини пасайтириш натижасидаги зарарлар.
- Идишларга доир муомалалар бўйича зарарлар.
- Суд харажатлари.
- Тўланиши шубҳали қарзлар бўйича захирага ажратмалар.
- Қонунчиликка мувофиқ даъво билдириш муддати ўтган ва ундирилиши нореал бўлган бошқа қарзлар бўйича дебиторлик қарзларни ҳисобдан чиқаришдан кўрилган зарарлар, шунингдек қонунчиликка мувофиқ юридик ва жисмоний шахслар билан ҳисоблашишлар бўйича тўланиши шубҳали қарзларни ҳисобдан чиқаришдан кўрилган зарарлар.
- Ҳисобот йилида аниқланган ўтган йиллар операциялар бўйича кўрилган зарарлар.
- Табиий офатлар (ишлаб чиқариш захиралари, тайёр маҳсулотлар ва бошқа моддий бойликларнинг нобуд бўлиши ва бузилиши, ишлаб чиқаришни тўхтатиш ва бошқалар туфайли йўқотишлар) туфайли кўрилган қопланмайдиган йўқотишлар ва зарарлар, шу жумладан табиий офатлар оқибатларининг олдини олиш ёки оқибатларини бартараф этиш билан боғлиқ харажатлар.
- Айбдорлари аниқланмаган камомадлардан ёки айбдор томон ҳисобидан зарур суммани ундириш мумкин бўлмаган ҳолларда кўрилган зарарлар.
- Хўжалик юритувчи субъект томонидан уч ва ундан кўп йил мобайнида ишлатилган асосий воситаларни сотишдан кўрилган зарарлар, хўжалик юритувчи субъектнинг бошқа мулкани (активларни) сотишдан кўрилган зарарлар, шунингдек хўжалик юритувчи субъектнинг асосий воситалари

бошқа мулклар (активлари)нинг ҳисобдан чиқарилиши, текин берилиши ва бошқача йўқотишларидан кўрилган зарарлар.

- Хўжалик шартномалари шартларининг, шу жумладан маҳсулотни етказиб берувчилар ва дебиторлар айби билан бузилганлиги учун белгиланган ёки эътироф этилган жарималар, пенялар, вақтида тўланмаган тўловлар ва бошқа хил чоралар, шунингдек етказилган зарарларни тўлаш бўйича харажатлар.
- Солиқ қонуни ва бошқа қонунларни бузганлик учун жарима ва пенялар.
- Тўланган бошқа жарималар.
- Бошқа харажатлар.

Юқоридаги келтириб ўтилган харажатлар 9430-«Бошқа операцион харажатлар» ҳисобварағида ҳисобга олинади.

9440-«Келгусида солиққа тортиладиган базадан чегириладиган ҳисобот даври харажатлари» ҳисобварағида ҳисобот даврида солиққа тортиладиган базадан чегирилмайдиган, аммо ушбу тадбирларни амалга ошириш учун қилинган харажатларни режалаштирилган самарага эришилган ҳолда, келгуси ҳисобот давларида солиққа тортиладиган базадан камайтириладиган харажатлар ҳисобга олинади.

Ҳисобот даври охирида 9440-ҳисобварақнинг дебитида йиғилган харажатлар 9900-«Якуний молиявий натижа» ҳисобварағига ўтказилади. 9440-ҳисобварақнинг дебитида ҳисобга олинган харажатлар балансдан ташқари 010-«Вақтли тафовутлар бўйича харажатлар» ҳисобварағида йиғиб борилади. Содир булган муомалалар суммасига 9440-ҳисобварақнинг дебити билан бирга, 010-ҳисобварақда ҳам ёзиб борилади. 010-ҳисобварақнинг чиқимида ҳисобга олинган харажатлар бу тадбир учун сарфланган харажат ва ундан олинандиган самара муддатига қараб, тузилган махсус комиссия расчётига асосан ҳисобдан чиқарилганда ёзилади.

**9400 - «Давр харажатлари» ҳисобварағи бўйича ҳисобварақлар
корреспонденцияси**

№	Хўжалик муомалаларининг мазмуни	Ҳисобварақлар корреспонденцияси	
		Дебет	Кредит
1.	Маҳсулотни сотиш билан боғлиқ транспорт харажатларнинг акс эттирилиши	9410	6990
2.	Реклама ва маркетинг харажатларининг акс эттирилиши	9410	6010
3.	Бошқарув ходимларига иш ҳақи ҳисобланиши	9420	6710
4.	Умуммаъмурий аҳамиятдаги асосий воситаларга эскириш ҳисобланиши	9420	0210 - 0299
5.	Аудиторлик хизматига тўловларнинг акс эттирилиши	9420	6990
6.	Юқори органни асраб туриш учун ажратма қилиниши	9420	6120
7.	Асосий воситаларнинг сотилиши ва бошқача чиқиб кетиши бўйича зарарнинг акс эттирилиши	9430	9210
8.	Солиқ органларининг қарорига биноан жарима ҳисобланилиши	9430	6410
9.	Ҳисобот даври охирида давр харажатларининг якуний молиявий натижага ўтказилиши	9900	9410, 9420, 9430, 9440, 9450

9.6. Молиявий фаолиятдан олинадиган даромадлар ҳисоби

«Харажатлар таркиби тўғрисидаги Низом»га биноан молиявий фаолиятдан олинадиган даромадларга қуйидагилар киради:

- Олинган роялтилар ва сармоя трансферти.
- Ўзбекистон Республикаси ҳудудида ва унинг ташқарисида бошқа хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятида улуш қўшган ҳолда қатнашишдан олинган даромад, акциялар бўйича дивидендлар ва облигациялар ҳамда хўжалик юритувчи субъектга тегишли қимматли қоғозлар бўйича даромадлар.
- Мулкни узоқ муддатли ижарага беришдан олинган даромадлар (лизинг тўловини олиш).
- Валюта счётлари, шунингдек чет эл валюталаридаги муомалалари бўйича ижобий курс тафовутлари.
- Сарфланган (қимматли қоғозларга, шўъба корхоналарга ва ҳоказоларга) маблағларни қайта баҳолашдан олинган даромадлар.

Молиявий фаолиятдан олинган бошқа даромадлар солиққа тортишда ялпи даромадга киритилмайди.

Молиявий фаолият бўйича даромадлар ҳисоби «Асосий хўжалик фаолиятидан олинадиган даромадлар» номли 2-сон БҲМА, «Лизинг ҳисоби» номли 6-сон БҲМА, «Молиявий инвестициялар ҳисоби» номли 12-сон БҲМАлар билан тартибга солинади.

Молиявий фаолият бўйича олинадиган даромадлар учун қуйидаги ҳисобварақлар очилиши мумкин:

9510 - «Роялтидан олинган даромадлар»;

9520 - «Дивидендлар кўринишидаги даромадлар»;

9530 - «Фоиз кўринишидаги даромадлар»;

9540 - «Курс фарқларидан олинган даромадлар»;

9550 - «Молияланадиган лизингдан олинадиган даромадлар»;

9560 - «Қимматли қоғозларни қайта баҳолашдан даромадлар»;

9590 - «Молиявий фаолият бўйича бошқа даромадлар».

Ушбу ҳисобварақлар транзит бўлиб, пассив характерга эга. Уларнинг кредит оборотида тегишли манбалар ҳисобидан молиявий фойданинг кўпайиши, дебет оборотида эса уларнинг ҳисобдан чиқарилиши акс эттирилади.

9510-«Роялтидан олинган даромадлар» ҳисобварағида роялти ва капитал трансферти бўйича олинган даромадлар акс эттирилади.

Роялтидан олинган даромадларга қуйидагича проводка берилади:

Д-т 4850-«Роялти бўйича олишга тегишли счётлар»

К-т 9510-«Роялтидан олинган даромадлар».

9520-«Дивидендлар кўринишидаги даромадлар» ҳисобварағида Ўзбекистон Республикаси ҳудудида ва чет элларда улуш қўшиш йўли билан бошқа корхоналар фаолиятида қатнашишдан олинган даромадлар, акциялар бўйича дивидендлар акс эттирилади.

Дивидендлар бўйича олинадиган даромадларга қуйидагича проводка берилади:

Д-т 4840-«Олинадиган дивидендлар»

К-т 9520-«Дивидендлар кўринишидаги даромадлар».

9530-«Фоизлар кўринишидаги даромадлар» ҳисобварағида узоқ ва қисқа муддатли инвестициялар бўйича ҳисобланган фоизлар акс эттирилади. Фоизлар ҳисобланганида қуйидагича проводка берилади:

Д-т 4830-«Олинадиган фоизлар»

К-т 9530-«Фоизлар кўринишидаги даромадлар».

9540-«Курс фарқларидан олинган даромадлар» ҳисобварағида валюта счётлари, шунингдек хорижий валюта муомалалари бўйича ижобий курс фарқларидан олинган даромадлар акс эттирилади.

9550-«Молияланадиган лизингдан даромадлар» ҳисобварағида мулкни узоқ муддатли ижарага беришдан олинган даромад акс эттирилади.

Молияланадиган лизинг бўйича жорий йилда олинадиган даромад суммасига қуйидагича проводка берилади:

Д-т 6230-«Муддати узайтирилган даромад» - жорий қисми

К-т 9550-«Молияланадиган лизингдан даромадлар»

Молиявий лизинг бўйича асосий воситаларни ижарага беришдан олинган даромад суммасига қуйидагича проводка берилади:

Д-т 7290-«Бошқа муддати узайтирилган мажбуриятлар»

К-т 9550-«Молияланадиган лизингдан даромадлар».

Узоқ ва қисқа муддатли инвестициялар бўйича қимматли қоғозларнинг номинал қийматидан ортиқ баҳоланган фарқ суммасига қуйидагича проводка берилади:

Д-т 0610, 5810

К-т 9560-«Молиявий фаолият бўйича бошқа даромадлар».

9590-ҳисобварақда молиявий фаолиятнинг бошқа турларидан олинган фойда акс эттирилади.

Ҳисобот даври якунида 9510, 9520, 9530, 9540, 9550, 9560, 9590-ҳисобварақларнинг кредит оборотидаги суммалар якуний молиявий натижага ўтказилади.

9.7. Молиявий фаолият бўйича харажатлар ҳисоби

Молиявий фаолият бўйича харажатларга қуйидагилар киради:

- Ўзбекистон Республикаси Марказий банки томонидан белгиланган ҳисоб ставкалари даражасида ва улардан ортиқча олинган қисқа муддатли ҳамда узоқ муддатли кредитлар бўйича, шу жумладан тўлов муддати ўтган ва узайтирилган ссудалар бўйича тўловлар.
- Мулкни узоқ муддатли ижарага олиш (лизинг) бўйича фоизларни тўлаш харажатлар.
- Чет эл валютаси билан муомалалар бўйича салбий курс тафовутларидан зарарлар.
- Сарфланган (қимматли қоғозларга, шўъба корхоналарга ва хоказоларга) маблағларни қайта баҳолашдан кўрилган зарарлар.
- Ўз қимматли қоғозларини чиқариш ва тарқатиш билан боғлиқ харажатлар.
- Молиявий фаолият бўйича бошқа харажатлар, шу жумладан салбий дисконт.

Молиявий фаолият бўйича харажатларни ҳисобда акс эттириш учун қуйидаги ҳисобварақлар очилган:

9610 - «Фоизлар кўринишидаги харажатлар»;

9620 - «Курс фарқларидан зарарлар»;

9630 - «Қимматли қоғозларни чиқариш ва тарқатиш бўйича харажатлар»;

9690 - «Молиявий фаолият бўйича бошқа харажатлар».

Ушбу ҳисобварақлар транзит бўлиб, актив ҳисобварақ характерида эга. Уларнинг дебет оборотлари содир бўлган молиявий харажатларни, кредит обороти эса уларнинг ҳисобдан чиқарилишини кўрсатади.

Молиявий фаолият бўйича харажатлар ҳисоби «Асосий хўжалик фаолиятдан олинадиган даромадлар» номли 2-сон БҲМА, «Лизинг ҳисоби» номли 6-сон БҲМА, «Молиявий инвестициялар ҳисоби» номли 12-сон БҲМАлар билан тартибга солинади.

**9600 - «Молиявий фаолият бўйича харажатлар» ҳисобварағи бўйича
ҳисобварақлар корреспонденцияси**

№	Хўжалик муомалаларининг мазмуни	Ҳисобварақлар корреспонденцияси	
		Дебет	Кредит
1.	Кредит ва қарзлар бўйича фоизларнинг ҳисобланиши	9610	6920
2.	Молиявий лизинг шартномаси асосида олинган асосий воситалар бўйича фоизларнинг ҳисобланиши	9620	6920
3.	Ҳисобот даври охирида молиявий фаолият бўйича харажатларнинг якуний молиявий натижага ўтказилиши	9900	9610, 9620, 9630, 9640, 9650, 9690

9.8. Фавқулодда фойда ва зарарлар ҳисоби

Фавқулодда фойда моддалари - бу кўзда тутилмаган, тасодифий тусга эга бўлган, ҳодиса ёки хўжалик юритувчи субъектнинг одатдаги фаолият доирасидан четга чиқадиган тусдаги муомалалар натижасида пайдо бўладиган ва олинмиши кутилмаган фойдадир. Бунга даромадларнинг фавқулодда моддалари ёки асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадлар бўлимида акс эттирилиши керак бўлган ўтган даврлардаги фойда кирмайди.

Фавқулодда зарарлар - бу хўжалик юритувчи субъектларнинг одатдаги фаолиятдан четга чиқувчи ҳодисалар ёки муомалалар натижасида вужудга келадиган ва рўй бериши кутилмаган одатдан ташқари харажатлардир. Бунга фавқулодда ва давр харажатлари таркибида акс эттирилиши керак бўлган ўтган давр харажатлари кирмайди.

У ёки бу модданинг фавқулодда фойда ва зарарлар сифатида акс эттирилиши учун у қуйидаги мезонларга жавоб бериши керак:

- корхонанинг одатдаги хўжалик фаолиятига хос эмаслик;
- бир неча йил мобайнида такрорланмаслиги керак;
- бошқарув ходими томонидан қабул қилинадиган қарорларга боғлиқ эмаслик.

Тегишли моддаларни фавқулодда харажатларга киритиш ёки киритмаслик тўғрисида қарорлар қабул қилишда ишлар амалга ошириладиган шароитларни ҳам ҳисобга олиш лозим. Масалан, агар хўжалик юритувчи субъект алоҳида иқлим шароитларида

жойлашган бўлса, у ҳолда - иқлим шароитларига боғлиқ ҳолдаги ишламай туриб қолишлар фавқулодда деб баҳоланиши мумкин эмас, чунки ушбу модда «бир неча йил мобайнида такрорланмаслиги керак» мезонига жавоб бермайди.

Фавқулодда фойда ва зарарлар қуйидаги ҳисобварақларда акс эттирилади:

9710 - «Фавқулодда фойда»;

9720 - «Фавқулодда зарар».

Ушбу ҳисобварақлар транзит бўлиб, 9710-ҳисобварақ-пассив, 9720-ҳисобварақ-актив характерга эга.

**9700 - «Фавқулодда фойда ва зарарлар» ҳисобварағи бўйича
ҳисобварақлар корреспонденцияси**

№	Хўжалик муомалаларининг мазмуни	Ҳисобварақлар корреспонденцияси	
		Дебет	Кредит
1.	Табиий офатлар натижасида жиҳозлар ва материаллар ортиқчалигининг аниқланиши	0710-0720, 0810-0890, 1010-1090	9710
2.	Табиий офатлар натижасида товарлар ортиқчалигининг аниқланиши	2910	9710
3.	Табиий офатлар натижасида жиҳозлар ва материаллар камомадининг аниқланиши	9720	0710-0720, 0810-0820, 1010-1090
4.	Табиий офатлар бўйича харажатларнинг тўланиши	9720	5010, 5110, 5210
5.	Ҳисобот даври охирида фавқулодда фойданинг якуний молиявий натижага ўтказилиши	9710	9900
6.	Ҳисобот даври охирида фавқулодда зарарнинг якуний молиявий натижага ўтказилиши	9900	9720

9.9. Якуний молиявий натижа ҳисоби

Якуний молиявий натижа - бу корхонанинг ҳисобот даврида жами фаолият турларидан олинган даромадлари билан жами фаолият бўйича кўрилган зарарларининг фарқидир.

Якуний молиявий натижа бухгалтерия ҳисобида 9900-«Якуний молиявий натижа» ҳисобварағида ҳисобга олиб борилади. Ушбу ҳисобварақ транзит бўлиб, актив-пассив ҳисобварақ характерида эга. Ҳисобварақнинг дебитида зарарлар, кредитида эса фойда акс эттирилади. Ушбу ҳисобварақнинг дебет ва кредит оборотларининг фарқи корхонанинг ҳисобот йилидаги молиявий натижасини, яъни солиқ тўлангунга қадар бўлган фойдасини акс эттиради. Ҳисобот йилининг охирида 9810-«Даромад (фойда) солиғи бўйича харажатлар», 9820-«Бошқа солиқ ва йиғимлар бўйича харажатлар» ҳисобварақларида фойда (даромад)дан ҳисобланган умумий сумма акс эттирилади. Ҳисобот даврида ҳисобланган солиқ ва йиғимлар суммаси қуйидаги проводка орқали чегириб ташланади:

Д-т 9900-«Якуний молиявий натижа»

К-т 9810, 9820.

Ушбу муомаладан сўнг 9900-«Якуний молиявий натижа» ҳисобварағида қолган сумма корхонанинг ҳисобот йилида олган соф фойда (ёки зарар)ини англатади ва ушбу сумма қуйидаги проводка орқали 8710-«Ҳисобот даврининг тақсимланмаган фойдаси (қопланмаган зарари)» ҳисобварағига ўтказилади:

- соф фойда суммасига:

Д-т 9900-«Якуний молиявий натижа»

К-т 8710-«Ҳисобот даврининг тақсимланмаган фойдаси (қопланмаган зарари)»

- зарар суммасига:

Д-т 8710-«Ҳисобот даврининг тақсимланмаган фойдаси (қопланмаган зарари)»

К-т 9900-«Якуний молиявий натижа».

Таянч сўз ва иборалар

Молиявий натижа   Якуний молиявий натижа

Фавқулудда фойда   Фавқулудда зарар

Такрорлаш учун саволлар

1. Молиявий натижа деганда нимани тушунасиз ?
2. Маҳсулот сотишдан олинган ялпи фойда (зарар) ҳисоби қандай ташкил қилинади ?
3. Давр харажатлари ҳисобини ташкил қилишнинг долзарблиги нимада ?
4. Якуний молиявий натижа ҳисобини юритиш қандай ташкил қилинади ?

Адабиётлар: 1, 2, 4, 6, 8, 10, 12.

10 - БОБ. ХУСУСИЙ КАПИТАЛ ВА ЗАХИРАЛАРНИ БОШҚАРИШНИ ТАШКИЛ ЭТИШ

10.1. Хусусий капитал таркиби

Хусусийлаштириш, давлат тасарруфидан чиқариш ва акциядорлаштириш жараёнлари бозор иқтисодиёти шароитида вужудга келган ва турли мулкчиликка асосланган хўжалик юритувчи субъектларнинг салоҳиятини уларнинг хусусий капитал кўрсаткичи характерлайди. Хусусий капиталга етарли даражада эга бўлмаган хўжалик юритувчи субъект, фаолиятини узлуксиз ривожлантира олмайди ва бозорда вужудга келадиган рақобатга бардош бериш қобилияти суст бўлади. Шунинг учун ҳам хусусий капиталга эга бўлиш, уни доимий тарзда кўпайтириб бориш бозор иқтисодиёти шароитида ҳар қандай хўжалик юритувчи субъектни, шу жумладан акционерлик жамиятларининг ривожланишига кафиллик берувчи муҳим элемент бўлиб ҳисобланади.

«Хусусий капитал» ёки «капитал» тушунчаси иқтисодий тоифалар таркибига кириб, унинг мазмунини маблағ қўйиш, жойлаштириш ташкил этади. У даромад келтирувчи манбадир.

Бозор муносабатлари бу атамага янгича ёндошишни талаб қилмоқда. Бу эса корхоналарни, шу жумладан акциядорлик жамиятларини, ривожланишининг муҳим гарови ва воситаси бўлган хусусий капитал тушунчасининг моҳиятига тўхталишни тақозо қилади.

Акциядорлик жамиятларида ҳам бошқа мулк шаклидаги корхоналар сингари бухгалтерия ҳисобининг объекти бўлиб, молиявий хўжалик фаолиятини шакллантирувчи активлар ва мажбуриятлар ҳисобланади. Лекин шу билан биргаликда акциядорлик жамиятларида шу мулк шаклининг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиқадиган ва бухгалтерия ҳисобида инобатга олиш шарт бўлган объектлар ҳам мавжуд. Бухгалтерия ҳисобининг шундай объектларидан бири акциядорлик жамиятларида мулкни тасарруф этиш, бошқариш ва унга эгалик қилиш усули ёрдамида либерал иқтисодий-ижтимоий фаолият кўрсатишдир. Бухгалтерия ҳисобида бу жараён ўзига хос хусусиятларга эга. Буларга акция чиқариш ва унинг муомаласи билан боғлиқ операциялар, хусусий (устав) капитали, қимматли қоғозлар, даромад (фойда), дивиденд тўловлари, махсус шаклландиган фондлар ва фойданинг тақсимоли каби жараёнлар киради. Бу жараёнларнинг барчаси акциядорлик жамиятларида бухгалтерия ҳисобининг ўзига хос бўлган ҳисоб объектлардир.

Ушбу объектларни тадқиқ қилишда бухгалтерия ҳисобининг муҳим фундаментал тамойилларидан бири бўлган икки ёқлама ёзув тамойилига асосланилади. Бунинг замирида қуйидаги тенглик ётади:

$$\text{АКТИВ} = \text{ХУСУСИЙ КАПИТАЛ} + \text{МАЖБУРИЯТЛАР}$$

Бу тенгликдан кўриниб турибдики, хусусий капитал ҳар бир хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг мулкӣ ва молиявий ҳолатини ифодалайди.

Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг 1997 йил 15 январидagi 5-сонли буйруғи билан тасдиқланган молиявий ҳисоботнинг 5-шаклда хусусий капиталнинг

тузилмаси қуйидагилардан иборатдир, деб кўрсатилган: устав капитали, қўшилган капитал, резерв капитали, тақсимланмаган фойда, хусусий капитал билан қопланмаган зарар.

Хусусий капитал деганда хўжалик юритувчи субъектга тегишли бўлган мулкнинг қиймати тушунилади. Бу капитал жами капитал билан қарзга олинган капиталнинг ўртасидаги фарқ сифатида аниқланиши мумкин, яъни:

$$K_x = K_j - K_k.$$

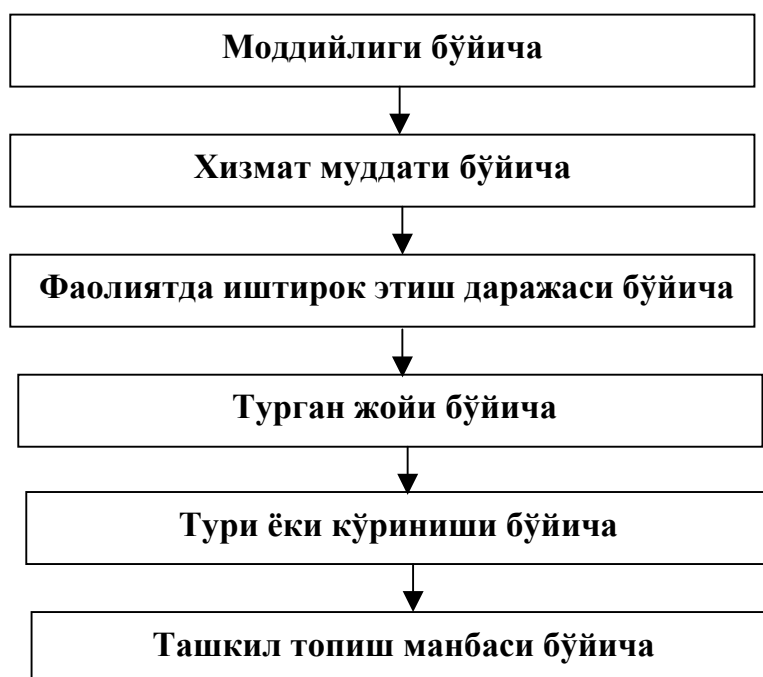
Бунда, K_x - хусусий капитал, K_j - жами капитал, K_k - қарзга олинган капитал.

Хусусий капитални бухгалтерия ҳисобида акс эттириш учун уларни бир қанча белгилари бўйича таснифлашни тақозо қилади. Аксарият олимлар хусусий капитални таснифлаш белгилари сифатида уларнинг турларини, хизмат муддатларини, ташкил этиш манбаларини олиш зарур, деб ҳисоблайдилар.

Уларни таснифлашда моддийлик белгисини, турган жойи, фаолиятда иштирок этиш даражасини ҳам эътироф этиш мақсадга мувофиқдир. Бундан ташқари, таснифлаш белгиларининг иерархиясини тўғри асослаш ҳам уни ўрганишда муҳим омилдир. Чунки бу тизимни аниқ белгилаш хусусий капитал элементларини босқичма-босқич биринчи, иккинчи ва учинчи даражали счётларда акс эттириш, улар тўғрисидаги маълумотларни умумийликка қараб йиғиш, жамлаш, тўплашнинг яхлит тизимини яратишга имкон беради. Бу эса назарий ва методологик жиҳатдан катта аҳамият касб этади.

Хусусий капитални таснифлашнинг иерархик тизими тизими қуйидаги кетма-кетликдан ташкил топиши лозим.

Хусусий капитални таснифлаш белгилари иерархик тизими

Ушбу шаклдан кўриниб турибдики, хусусий капитални таснифлашнинг юқори бўғинида унинг моддийлик белгиси туради. Ушбу белгисига кўра, акциядорлик жамиятларининг барча хусусий капитални икки гуруҳга, яъни моддий хусусий капитал ва номоддий хусусий капиталга ажратиш мумкин.

Моддий хусусий капитал деганда, акциядорлик жамиятларининг моддий бўлган барча активлари тушунилади. Акциядорлик жамиятларининг барча моддий хусусий капитални барча активларнинг бир қисми сифатида бухгалтерия балансининг «АКТИВ» қисмида жойлашади. Номоддий хусусий капитал ўз ифодасини номоддий активларда топади. Бу ҳам бухгалтерия балансининг актив қисмида жойлашади.

Хизмат муддати белгиси бўйича хусусий капитал акциядорлик жамиятларига қанча муддатда иқтисодий самара бериши, яъни фойда келтириш билан таснифланади. Ушбу белги бўйича барча хусусий капитални узоқ муддатли ва қисқа муддатли хусусий капиталга ажратиш мумкин. Хизмат муддати белгиси сифатида бухгалтерия ҳисобида, одатда, бир йиллик муддат қабул қилинган. Ушбу муддатга кўра бир йилдан кўп хизмат қиладиган хусусий капитал узоқ муддатли, 1 йилгача амал қиладиган хусусий капитал эса қисқа муддатли хусусий капитал ҳисобланади.

Узоқ муддатли хусусий капиталга асосий воситалар, номоддий активлар (патент, лицензия, турли ҳуқуқлар, янги ғоялар ва бошқалар) ва бир йилдан кам бўлмаган муддатга қўйилган қўйилмалар киради. Қисқа муддатли хусусий капитални адабиётларда (шу жумладан, 1997 йил 1 январдан қўлланилиб келинаётган бухгалтерия балансида) «айланма активлар» деб ҳам атайдилар. Уларга ишлаб чиқариш захиралари, товар моддий бойликлар, пул маблағлари ва бошқалар киради.

Фаолиятда иштирок этиш даражасига кўра барча хусусий капиталлар фаол ва фаол бўлмаган хусусиятларга эга бўлиши мумкин. Одатда, айланма маблағлар, асосий воситаларнинг фаол қисми (машина ва механизмлар) корхона фаолиятида фаол иштирок этади ва кўпроқ фойда келтиради. Ҳисоб-китоблар бўйича бошқа мижозларда бўлган хусусий капитал, яъни дебиторлик қарзлар корхона фаолиятининг ривожланишига салбий таъсир кўрсатади.

Турган жойига кўра хусусий капитал эксплуатациядаги, яъни фойдаланишдаги ва захирадаги (консервация қилинган) хусусий капиталга бўлинади. Фойдаланишдаги капитал бу акциядорлик жамиятларининг молиявий-хўжалик фаолиятини юритишда қатнашаётган капиталдир. Захирадаги капитал эса вақтинчалик қурилиши тугатилмаган бинолар, цехлар, ишлаб чиқаришга мўлжалланиб сотиб олинган, лекин маблағ етишмаслиги сабабли вақтинча оморда туриб қолган ускуна ва жиҳозлардан иборатдир.

Тури ва кўриниш белгисига кўра хусусий капитал реал моддий-товар бойликларидан иборат бўлади, яъни у, бино, иншоотлар, материаллар, тайёр маҳсулотлар, товарлар, пул маблағлари ва бошқалар ҳисобига шаклланади. Булар ҳам бухгалтерия балансида ўз аксини топган.

Акциядорлик жамиятининг хусусий капитални, асосан, қуйидаги манбалар ҳисобидан шаклланишини кузатиш мумкин, яъни: акционерларнинг маблағларидан, таъсисчилар улушидан, фаолиятдан олинган фойдадан, қайтариб бермаслик шарти билан олинган маблағлардан ва ҳоказолардан.

Корхоналар, шу жумладан, акциядорлик жамиятининг хусусий капиталини шакллантириш манбалари ичида энг муҳим ролни устав капитали ўйнайди. Ҳисоб-китобларга кўра устав капиталининг ҳажмининг жами хусусий капиталдаги ҳиссаси кўпчилик корхоналарда, шу жумладан акциядорлик жамиятларида 90% гача боради.

10.2. Устав капиталининг ташкил қилиниши ва унинг ўзгариши ҳисоби

Бозор иқтисодиёти шароитида янги ташкил этилаётган корхоналар ўз молиявий ва моддий ресурсларини мустақил шакллантиради. Бундай ресурслар, одатда, корхона таъсисчилари томонидан ўз хусусий мулкларини устав капиталига улуш сифатида қўшиш билан яратилади.

Устав капитали - ҳуқуқлар ва имтиёзлар олиш учун корхона муассислари томонидан таъсис ҳужжатларига мувофиқ қўшилган (тўланган) ҳамда корхонанинг хўжалик фаолиятини амалга ошириш учун зарур бўлган моддий бойликлар, пул маблағлари ва харажатлар мажмуидир.

Устав капиталини ташкил қилиш амалдаги қонунлар ва таъсис ҳужжатлари асосида амалга оширилади.

Устав капиталига ҳисса шаклида қўшиладиган моддий ва номоддий активлар таъсисчилар келишувига ёки юридик шахс ижроия органининг қарорига кўра баҳоланади ва ҳисобга олинади.

Барча мулк шаклларидаги корхоналарда капитал, резервлар ва тақсимланмаган фойда бўйича бухгалтерия ҳисобининг вазифалари қуйидагилардан иборат:

- Устав капиталини шаклланиши ва ундан фойдаланишни назорат қилиш;
- Корхона муассислари, капиталнинг шаклланиш босқичлари ва акциялар турлари бўйича ахборот тўплаш;
- Устав капиталининг ҳолати ва ҳаракати хусусида ҳисобот тузиш бўйича маълумотлар олишни таъминлаш;
- Қўшилган капитал ҳамда резерв капиталининг шаклланиши билан боғлиқ муомалаларни ўз вақтида ҳисобда акс эттириш;
- Корхона соф фойдасининг шаклланиши ва унинг тақсимланишини ўз вақтида ҳисобга олиш ҳамда назорат қилиш.

Бугунги кунда республикамизда турли мулкчилик шаклидаги корхоналар ўз фаолиятларини амалга ошириб келмоқда. Буларга давлат мулки шаклидаги, акциядорлик жамияти шаклидаги, маъсулияти чекланган жамият шаклидаги, қўшма корхона шаклидаги ва бошқа корхоналар киради.

Давлат корхонасининг устав капитали - давлат томонидан корхонанинг доимий тасарруфига текинга берилган моддий ва пул маблағлари суммасидир. Устав капитали ҳисобига асосий ва айланма маблағлар шаклланади.

Корхонага асосий восита мавжуд ишлаб чиқариш ҳажмига ва ишлаб чиқаришга хизмат кўрсатиш объектларига қараб, айланма маблағлар эса нормативлар асосида берилади. Норматив юқори ташкилот томонидан белгиланади, аммо уларни тақсимлашни корхонанинг ўзи мустақил амалга оширади.

Амалдаги тартибга кўра корхона устав капитали миқдори унинг таъсис ҳужжатларида қайд этилган миқдорига мувофиқ бўлиши керак. Давлат корхонаси учун юқори турган ташкилотнинг корхонани ташкил этиш ва унинг балансига устав капиталини ўтказиш тўғрисидаги буйруғи таъсис ҳужжати ҳисобланади.

Баъзи ҳолларда давлат корхонасининг устав капитали ҳажми ўзгариши мумкин. Устав капитали миқдорини фақатгина юқори ташкилот ўзгартириши мумкин.

Акциядорлик жамияти устав капитали унинг акциядорлари сотиб оладиган акцияларининг номинал қийматидан иборат бўлади. Бунда чиқариладиган жами акцияларнинг номинал қиймати бир хил бўлиши мумкин.

Акциядорлик жамиятининг устав капитали миқдори кўпайиши ёки камайиши мумкин. Устав капиталини кўпайтириш қўшимча акцияларни жойлаштириш йўли билан амалга оширилиши мумкин. Жамият томонидан қўшимча акциялар фақат жамият уставида белгиланган эълон қилинган акциялар миқдори доирасида жойлаштирилиши мумкин.

Акциядорлик жамияти устав капиталини камайтириш фавқулодда ҳолларда юз беради ва уни кўпайтиришдаги сингари тартибда амалга оширилади. Устав капитали миқдорининг камайиши акциялар умумий сонининг қисқариши билан боғлиқ бўлади, шу жумладан, жамиятнинг ўзи ҳақини кейинчалик тўлаш билан акцияларни сотиб олиши ҳам шу ҳисобга киради.

Амалдаги қонунларга биноан акциядорлик жамияти устав капиталига ҳисса тариқасида пул билан баҳоланадиган ва таъсисчилар томонидан жамият акциялари ҳақини тўлаш учун киритиладиган моддий бойлик, мулккий ёки ўзга ҳуқуқларни тўлашлари мумкин. Жамият таъсис этилаётганда унинг акциялари пулини тўлаш шакллари жамиятни ташкил этиш тўғрисидаги шартнома ёки жамият уставида, қўшимча акциялар ва бошқа қимматли қоғозлар пулини тўлаш уларни жойлаштириш тўғрисидаги қарорда кўрсатилади.

Акциядор таъсис йиғилиши белгиланган муддатларда, аммо жамият рўйхатдан ўтгандан кейин бир йилдан кечикмай акцияларнинг тўлиқ пулини тўлаши керак. Акцияларни сотиб олиш муддати ўтганидан кейин акциядорлар жамияти уларни ўз ихтиёрига қараб сотишга ҳақли.

Амалдаги қонунларга мувофиқ ҳиссаларга бўлинган устав капиталига эга бўлган жамият маъсулияти чекланган жамият деб аталади. Бундай жамият устав капиталидаги бўлинган ҳиссалар миқдори таъсис ҳужжатларида белгилаб қўйилади, унинг иштирокчилари мажбуриятлар бўйича фақат ўз мулки доирасида жавоб беради.

Маъсулияти чекланган жамиятнинг устав капитали фақат муассисларнинг ҳиссалари ҳисобига ташкил топади ва унинг кўпайиши ёки камайиши ҳаммининг розилиги билан ҳисса қўшувчиларнинг кўпайиши ёки камайиши билан юз бериши мумкин.

Жамият иштирокчиси ўз ҳиссасини жамият рўйхатга олинган санадан кейин бир йил давомида тўлаши лозим.

Қўшма корхона Ўзбекистон ҳамда хориж корхоналари ҳиссалари асосида ташкил топади. Қўшма корхонанинг устав капиталига ҳисса тариқасида табиат ресурсларидан, интеллектуал мулкдан фойдаланиш ҳуқуқи, ноу-хау, моддий ва пул воситалари, шу жумладан, чет эл валютаси берилиши мумкин.

Устав капиталини бухгалтерияда ҳисобга олиш учун қуйидаги ҳисобварақлар очилган:

8310 - «Оддий акциялар»;

8320 - «Имтиёзли акциялар»;

8330 - «Пай ва қўйилмалар».

Ушбу ҳисобварақлар пассив ҳисобланади ҳамда давлат корхоналари устав фондининг, акционерлик жамиятлар ва ширкатлар устав капиталининг шаклланиши ва унинг ҳаракатини ҳисобга олади.

Акциядорлик сармояси рўйхатга олинган ҳажмда, бироқ ҳали тугалланмаган эмиссия сифатида ҳисобда акс эттирилган экан, эълон қилинган (чиқарилишга рухсат этилган), жойлаштирилган (уларга акциядорлар обунаси амалга оширилган) ҳамда муомаладаги, уставга мувофиқ қўшимча жойлаштирилган оддий акцияларнинг аналитик ҳисобини юритиш лозим.

Мисол. «Бобур» АЖ уставида 100 сўмлик номинал қийматга эга бўлган 20000 дона оддий акциялар чиқаришга рухсат этилган.

Эълон қилинган акциядорлик капиталига қуйидагича проводка берилади:

Д-т 4610-«Устав капиталига бадаллар бўйича муассислар қарзлари» - 2000000 сўм

К-т 8310-«Оддий акциялар» - 2000000 сўм.

Кейин АЖ номинал қиймати бўйича АЖ аъзоларига 10000 дона акция сотади, деб фараз қилайлик:

Д-т 5110, 5010-«Пул маблағлари» - 1000000 сўм

К-т 4610-«Устав капиталига бадаллар бўйича муассислар қарзлари» - 1000000 сўм.

Маълум вақт ўтгач, АЖ қолган 10000 дона акцияни ҳар бир акция учун 120 сўм эвазига бошқа инвесторга сотади. Акцияларнинг сотиш ва номинал қийматлари орасидаги фарқ-20 сўмни ташкил этади ва бу фарқ 8410-«Эмиссион даромад» ҳисобварағида акс эттирилади:

Д-т 5110, 5010-«Пул маблағлари» - 1200000 сўм

К-т 4610-«Устав капиталига бадаллар бўйича муассислар қарзлари» - 1000000 сўм

К-т 8410-«Эмиссион даромад» - 200000 сўм.

Акцияларга тўловлар активларни бериш йўли билан ҳам узилиши мумкин.

Мисол. Таъсисчи акция қиймати эвазига аввал фойдаланишда бўлган транспорт воситасини устав капиталига ҳисса тариқасида киритди. Ушбу транспорт воситаси аввал хизмат қилганлиги туфайли унинг бозор баҳосини аниқлаш қийин бўлди. Таъсисчилар ўзаро келишиб, акциядорга ушбу транспорт воситаси учун 1000 та оддий акция беришди, акцияларнинг номинал қиймати 200 сўм, бозор қиймати 250 сўм.

Мазкур ҳолатда АЖ ҳисобидаги транспорт воситасининг қиймати - 250000 сўм (250 x 1000) бўлади.

АЖ мол-мулкидаги акциядор улуши - $200 \times 1000 = 200000$ сўм, акцияларнинг бозор ва номинал қийматлари орасидаги 50000 (250000 - 200000) сўмлик фарқ эмиссион даромадни ташкил қилади. Ушбу муомалаларга қуйидагича проводка берилади:

Д-т 0160-«Транспорт воситалари» - 250000 сўм

К-т 4610-«Устав капиталига бадаллар бўйича муассислар қарзлари» - 200000 сўм

К-т 8410-«Эмиссион даромад» - 50000 сўм.

Акциялар номинал қийматини ошириш ёки қўшимча акцияларни жойлаштириш йўли билан АЖ устав капиталини ошириш, акциялар номинал қийматини камайтириш ёки уларнинг умумий сонини қисқартириш, шу жумладан, акцияларнинг маълум қисмини сўндириш йўли билан жамиятнинг ўзи сотиб олиши орқали устав капиталини қисқартириш амалга оширилади.

8610-ҳисобварақда сотиб олинган хусусий акциялар устав капитали ҳисобварағига нисбатан контрпассив ҳисобланади ва у АЖнинг капиталини камайтиради ва шу сабабли балансда устав сармоясидан чегирилади. АЖ қуйидаги сабабларга кўра ўз акцияларини қайта сотиб олиши мумкин:

- акциялар курсини мақбул даражада ушлаб туриш учун;
- ҳар бир қолган акцияга дивидендларни ошириш учун;
- ўз ходимлари орасида акцияларни тарқатиш ёки қолган акциялар номинал қийматини ошириш учун;
- бошқа фирмалар томонидан назорат ўрнатиш учун акцияларнинг сотиб олинишини баргараф этиш мақсадида.

Хусусий акциялар сотиб олинганида қуйидагича проводка берилади:

Д-т 8610-«Сотиб олинган хусусий оддий акциялар»

К-т 5110-«Ҳисоб-китоб счёти».

Акциядорлар қарорига кўра устав капитали ҳажмини сотиб олинган акциялар номинал қиймати суммасига уларни йўқ қилиш йўли билан камайтириш мумкин:

Д-т 8310-«Оддий акциялар»

К-т 8610-«Сотиб олинган хусусий оддий акциялар».

Давлат корхоналарининг устав фондининг ҳажми унинг хўжалик фаолиятини амалга ошириш учун давлат томонидан белгиланган мол-мулк суммасига мос келади. Мазкур миқдор таъсис ҳужжатларида қайд қилинган миқдорга мувофиқ бўлиши лозим.

Давлат корхонаси устав фондини шакллантириш бўйича провodka қуйидагича бўлади:

Д-т 0110-0190-«Асосий воситалар»

Д-т 1010-«Хом-ашё ва материаллар»

Д-т 5010, 5110-«Пул маблағлари»

К-т 8330-«Пайлар ва улушлар».

Маъсулияти чекланган жамият (МЧЖ) устав капиталига қўйилмалар устав капиталидаги иштирокчиларнинг улушини ташкил қилади.

Мисол. «Бобур» МЧЖни ташкил қилиш пайтида 500000 сўм миқдоридан устав капитали рўйхатга олинган. Каримов А. ва Жўраев Б. МЧЖнинг муассислари ҳисобланишади. МЧЖнинг устав капиталида Каримов А.нинг улуши 60%ни, Жўраев Б.нинг улуши 40%ни ташкил қилади.

Ҳужжатлар рўйхатдан ўтказилган санадан кейин бу муомала ҳисобда қуйидагича акс эттирилади:

Д-т 4610-«Устав капиталига бадаллар бўйича Каримовнинг қарзи» - 300000 сўм

К-т 8330-«Пайлар ва улушлар» Каримов қўйилмаси - 300000 сўм

ҳамда

Д-т 4610-«Устав капиталига бадаллар бўйича Жўраевнинг қарзи» - 200000 сўм

К-т 8330-«Пайлар ва улушлар» Жўраев қўйилмаси - 200000 сўм.

Ҳар бир иштирокчи (муассис) МЧЖга таъсис шартномасига мувофиқ бирон-бир активни киритади. Устав капиталини шакллантириш бўйича бухгалтерия ёзувлари яқка эгаликдаги ёзувларга айнан ўхшаш бўлади, муассислар бўйича таҳлилий ҳисобгина зарур.

Мисол. Каримов ўз қўйилмасини транспорт воситаси кўринишида (300000 сўм) киритди:

Д-т 0160-«Транспорт воситалари» - 300000 сўм

К-т 4610-«Устав капиталига бадаллар бўйича Каримовнинг қарзи» - 300000 сўм.

Жўраев ўз қўйилмасини хом-ашё кўринишида (200000 сўм) киритди:

Д-т 0110-«Хом-ашё ва материаллар» - 200000 сўм

К-т 4610-«Устав капиталига бадаллар бўйича Жўраевнинг қарзи» - 200000 сўм.

Таъсисчиларнинг қарорига мувофиқ устав капитали миқдори ошириши мумкин. Устав капиталининг оширилиши таъсисчиларнинг қўшимча қўйилмалари ҳисобига ёки тақсимланган фойдадан ажратма қилиш ҳисобига бўлиши мумкин.

Баъзи ҳолларда МЧЖга янги муассис келиб қўшилиши мумкин. Бу қуйидаги йўллар орқали юзага келади:

- устав капитали улушини битта ёки бир неча шерикдан сотиб олиш йўли билан;
- қўшимча сармоя киритиш йўли билан.

Бироқ ҳар иккала ҳолатда ҳам янги муассиснинг келиб қўшилиши жамиятнинг барча аъзолари томонидан маъқулланиши лозим.

Биринчи ҳолатда сармоя сотиб олинган улуши олдинги муассис сармояси ҳисобварағидан янгисиникига ўтказилади.

Мисол. Каримов ўзининг 100000 сўмлик миқдордаги улушини Эргашевга сотди:

Д-т 8330-«Устав капитали Каримов қўйилмаси» - 100000 сўм

К-т 8330-«Устав капитали Эргашев қўйилмаси» - 100000 сўм.

Иккинчи ҳолатда янги муассис мавжуд сармояга қўшимча сифатида устав капиталига ўз улушини қўшганда муассислар улушларининг фоиз нисбати ўзгаради.

Мисол. 500000 сўм миқдорида рўйхатга олинган устав капиталига эга бўлган ва муассислари улуши: Каримовники-60%, Жўраевники 40% бўлган «Бобур» МЧЖ янги аъзо Ҳасанов Б.ни жалб этиш ҳисобига ўз устав капиталини 600000 сўмгача оширишга қарор қилди. Мазкур ҳолатда улушлар нисбати ўзгаради ва қуйидагича кўринишга эга бўлади:

Каримов - 50% (300000 / 600000);

Жўраев - 33,3% (200000 / 600000);

Ҳасанов - 16,7% (100000 / 600000).

МЧЖ устав капитали миқдорининг кўпайиши тақсимланмаган фойда ҳисобидан ҳам бўлиши мумкин. Бу ҳолатда қуйидагича ёзув қилинади:

Д-т 8710-«Ҳисобот давридаги тақсимланмаган фойда (қопланмаган зарар)»

К-т 8330-«Пайлар ва улушлар».

МЧЖда муассис жамият таркибидан чиқишга ҳамда ўз улушини олишга қарор қилганда қуйидаги проводкалар берилади:

Д-т 8330-«Пайлар ва улушлар»

К-т 6620-«Чиқиб кетаётган муассислардан улушлари бўйича қарзлар».

Агар муассис чиқиб кетаётган пайтда МЧЖ маълум жамғарилган фойдага эга бўлса, у ҳолда таъсис ҳужжатларига белгиланган нисбатга мувофиқ муассисларнинг унга ҳам ҳаққи бор.

Д-т 8720-«Жамғарилган фойда»

К-т 6620-«Чиқиб кетаётган муассислардан улушлари бўйича қарзлар».

Муассис чиқиб кетаётганида олган жамғарилган фойда суммасидан олган жисмоний шахслардан ундириладиган даромад солиғини тўлаши лозим.

Муассис устав сармоясидан ўз улушини олиб чиқиб кетаётганида ҳеч қандай чегирма ва ажратмаларсиз ҳам олиб чиқиб кетиши мумкин.

Муассис чиқиб кетаётганида унинг қарзининг сўндирилишига қуйидагича проводка берилади:

Д-т 6620-«Чиқиб кетаётган муассислардан улушлари бўйича қарзлар»

К-т 5010, 5110-«Пул маблағлари».

Таъсисчилар билан ҳисоблашишлар. Корхона рўйхатдан ўтганидан сўнг рўйхатдан ўтказилган устав капитали суммасига корхона олдида муассисларнинг қарзи вужудга келади. Таъсисчиларнинг устав капиталига бўлган қарзлари бўйича олиб бориладиган ҳисоб-китобларнинг ҳисоби 4610-«Устав капиталига бадаллар бўйича таъсисчиларнинг қарзлари» ҳисобварағида олиб борилади.

4610-ҳисобварақ актив бўлиб, дебет сальдоси таъсисчиларнинг ой бошига бўлган сальдосини кўрсатади. Дебет обороти ҳисобот ойида вужудга келган таъсисчиларнинг қарзларини акс эттирса, кредит обороти таъсисчилар томонидан ўтказиб берилган пул маблағлари, моддий қийматликлар ва мулклар қийматини кўрсатади.

Таъсисчилар билан олиб бориладиган ҳисоб-китобларнинг аналитик ҳисобини юритиш учун асос бўлиб таъсис ҳужжатлари, асосий воситалар ва номоддий активларни қабул-қилиш-топшириш далолатномалари, кирим касса ордерлари ва бошқалар ҳисобланади.

Рўйхатдан ўтказилган устав капитали суммасига 4610-«Устав капиталига бадаллар бўйича таъсисчиларнинг қарзлари» ҳисобварағи дебетланиб, 8310-«Оддий акциялар», 8320-«Имтиёзли акциялар» ва 8330-«Пайлар ва улушлар» ҳисобварақлари кредитланади.

4610 - «Устав капиталига бадаллар бўйича таъсисчиларнинг қарзлари» ҳисобварағи бўйича ҳисобварақлар корреспонденцияси

№	Хўжалик муомалаларининг мазмуни	Ҳисобварақлар корреспонденцияси	
		Дебет	Кредит
1.	Устав капиталига улушлари бўйича таъсисчилар қарзларининг ташкил этилиши	4610	8310, 8320, 8330
2.	Таъсисчилар қарзларининг асосий воситалар тарзида тўланиши	0110 - 0190	4610
3.	Таъсисчилар қарзларининг номоддий активлар тарзида тўланиши	0410 - 0490	4610
4.	Таъсисчилар қарзларининг пул маблағларини бериш йўли билан тўланиши	5010, 5110, 5210	4610
5.	Таъсисчилар қарзларининг бошқа активлар тарзида тўланиши	1010 - 1090, 2910	4610

10.3. Қўшилган капитал ҳисоби

Корхонада қўшилган капитал ҳисоби қуйидаги ҳисобварақларда юритилади:

8410 - «Эмиссион даромад»;

8420 - «Устав капиталини шакллантириш бўйича курсдаги фарк».

Ушбу ҳисобварақлар пассив бўлиб, улар оддий ва имтиёзли акциялар бўйича номинал қийматдан юқори баҳода олинган суммаларни ва уларнинг ҳаракатини умумлаштириш учун мўлжалланган.

Корхонада қўшилган капитал қуйидаги операциялар натижасида вужудга келиши мумкин:

- эмиссион даромадни юзага келтирувчи номинал қийматдан юқори баҳода акциялар бирламчи сотилишида;
- курсдаги фарқни келтириб чиқарувчи хорижий инвестицияли корхоналар устав капиталини шакллантириш пайтида.

Мисол. Номинал қиймати 600 сўм бўлган акциялар 850 сўмга сотилди.

Д-т 5110-«Ҳисоб-китоб счёти» - 850 сўм

К-т 4610-«Устав капиталига бадаллар бўйича муассислар қарзлари» - 600 сўм

К-т 8410-«Эмиссион даромад» - 250 сўм.

Шуни таъкидлаб ўтиш лозимки, 8410-«Эмиссион даромад» ҳисобварағи кредити бўйича фақатгина акцияларнинг бирламчи эмиссияси пайтидаги номинал қийматидан ортиқча сумма ҳисобга олинади. Мазкур сумма фойда солиғига тортиш объекти бўлиб ҳисобланмайди.

Сотиш баҳосидан паст нархларда сотиб олинган акцияларни сотишда ва суммалар камомадида 8410-«Эмиссион даромад» ҳисобварағида зарар акс эттирилади.

Мисол. 200 сўмлик номинал қийматли, дастлаб 240 сўмдан сотилган акциялар 260 сўмдан сотиб олинди, кейин эса иккинчи марта 200 сўмдан сотилди:

Д-т 5110-«Ҳисоб-китоб счёти» - 200 сўм

Д-т 8410-«Эмиссион даромад» - 40 сўм

Д-т 9690-«Молиявий фаолият бўйича бошқа харажатлар» - 20 сўм

К-т 8610-«Сотиб олинган хусусий оддий акциялар» - 260 сўм.

Қўшма корхонанинг устав капиталини шакллантиришда таъсис ҳужжатларини рўйхатдан ўтказиш пайтидаги ва устав капиталига амалда валюта ва валюта бойликларига оид бадалларни киритиш пайтидаги валюта курсларининг фарқланиши натижасида курсдаги тафовут юзага келади.

Мисол. Таъсис шартномасига мувофиқ қўшма корхонанинг устав капиталида чет эллик муассиснинг улуши 200 минг доллардан иборат. Ҳужжатларни рўйхатда олиш пайтида 1\$ 300 сўмга тенг бўлганлигини ҳисобга олган ҳолда, унинг улуши 60000 минг сўм, деб баҳоланди. Бироқ пул маблағлари билан бадаллар тўлаш пайтида 1\$ 310 сўмга тенг бўлган. Бу эса корхона сўм ҳисобида 200 минг долларни олиб, 60000 минг сўм эмас, балки 62000 сўмга эга бўлади, деган маънони англатади. Бу тафовут 2000 (62000 - 60000)минг сўм қўшимча сармоёга киритилади:

Д-т 5210-«Мамлакат ичкарасидаги валюта маблағлари» - 62000 минг сўм

К-т 4610-«Устав капиталига бадаллар бўйича муассислар қарзлари» - 60000 минг сўм

К-т 8420-«Устав капиталини шакллантиришда курсдаги фарқ» - 2000 минг сўм.

Бироқ кейинчалик хорижий валютадаги пулга оид моддалар ҳар бир ҳисобот даври якунланадиган санада қайта баҳоланади, бу қайта баҳолаш натижаси келгуси даврлар даромади ёки харажатларига ўтказилади.

10.4. Резерв капитали ҳисоби

Амалдаги қонунчиликка биноан корхонада резерв капитали ташкил этилади. Унинг миқдори жамият устав капиталининг 15 фоизидан кам бўлмаслиги керак. Резерв капитали ҳар йили соф фойдадан ажратмалар ўтказиш йўли билан жамият уставда белгиланган миқдорга етгунча ташкил этилади. Резерв капитали корхона кўрган зарарини қоплаш, имтиёзли акциялар учун дивиденд тўлаш, акциядорлар талабига кўра акцияларни қайта сотиб олиш учун ишлатилади. Шу билан биргаликда резерв капитали ҳисобварақлари узоқ муддатли активларни қайта баҳолашда юзага келадиган инфляцион резервларга мувофиқ фойда ҳисобидан ташкил қилинадиган резерв ҳисоби учун мўлжалланган.

Резерв капитали ҳисоби қуйидаги ҳисобварақларда юритилади:

8510 - «Активларни қайта баҳолаш бўйича тузатишлар»;

8520 - «Резерв капитали»;

8530 - «Беғараз олинган мол-мулк».

8510-«Активларни қайта баҳолаш бўйича тузатишлар» ҳисобварағи қайта баҳолаш натижасида активлар қийматининг ошишини ҳисобга олади.

Мисол. Транспорт воситасининг бошланғич қиймати 500000 сўмга, эскириш қиймати 200000 сўмга тенг. 3 коэффицент билан қайта баҳолаш натижасида транспорт воситасининг бошланғич қиймати 1500000 сўм (500000 x 3)гача ошган. Транспорт воситасининг эскириши эса 600000 сўм (200000 x 3)гача ошган. Транспорт воситасининг бошланғич қиймати ўртасидаги фарқ 1000000 сўм (1500000 - 500000)га эскириш қиймати ўртасидаги фарқ 400000 сўм (600000 - 200000)га тенг.

Ушбу муомалалар ҳисобда қуйидагича акс эттирилади:

Д-т 0160-«Транспорт воситалари» - 1000000 сўм

К-т 8510-«Активларни қайта баҳолаш бўйича тузатишлар» - 1000000 сўм

Д-т 8510-«Активларни қайта баҳолаш бўйича тузатишлар» - 400000 сўм

К-т 0260-«Транспорт воситаларининг эскириши» - 400000 сўм.

Асосий воситалар каби қимматли қоғозлар ҳам қайта баҳоланади.

Мисол. Корхонада баланс қиймати 80000 сўмлик қимматли қоғоз бор. Уларнинг ҳисобот даври охиридаги бозор қиймати 85000 сўмга тенг бўлган.

Агар корхона ўз инвестицияларини қайта баҳоланган қиймат бўйича ҳисобга олса, у ҳолда қайта баҳолашдан олинган даромад резерв капитал ҳисобварақларида акс эттирилади:

Д-т 0610-«Қимматли қоғозлар» - 5000 сўм

К-т 8510-«Активларни қайта баҳолаш бўйича тузатишлар» - 5000 сўм.

Агар кейинги ҳисобот даврига келиб бу қимматли қоғозларнинг бозор қиймати камайса, унда мазкур қимматли қоғозлар бўйича аввалги қайта баҳолаш доирасида резерв капитални камайтириш ҳисобига уни қоплаш мумкин. Бу қимматли қоғозлар бўйича ташкил этилган резервдан ошувчи нархнинг пасайиш суммаси харажат сифатида тан олинади.

Мисол. Қимматли қоғозларнинг бозор қиймати 78000 сўмга тушиб кетган, яъни 7000 сўмга камайган:

Д-т 8510-«Активларни қайта баҳолаш бўйича тузатишлар» - 5000 сўм

Д-т 9690-«Молиявий фаолият бўйича бошқа харажатлар» - 2000 сўм

К-т 0610-«Қимматли қоғозлар» - 7000 сўм.

АЖ резерв капитални уставда белгиланган миқдорга етгунигача қадар ҳар йили соф фойдадан ажратмалар йўли билан шакллантирилади:

Д-т 8710-«Ҳисобот давридаги тақсимланмаган фойда (қопланмаган зарар)»

К-т 8520-«Резерв капитал».

Резерв капитални корхона кўрган зарарини қоплаш, имтиёзли акциялар учун дивиденд тўлаш, акциядорлар талабига кўра акцияларни қайта сотиб олиш учун ишлатилади.

Масалан, ҳисобот даврида фойда мавжуд бўлмаганида имтиёзли акциялар учун дивидендлар тўланди:

Д-т 8520-«Резерв капитал»

К-т 6610-«Тўлов учун дивидендлар».

Корхона тугатилаётганида турли дебиторларнинг қарзлари ҳисобдан чиқарилди:

Д-т 8520-«Резерв капитал»

К-т 4010-«Харидор ва буюртмачилардан олинган счётлар».

Таъсис ҳужжатлари ва ҳисоб сиёсатига мувофиқ турли мақсадлар учун резерв фонди бошқа мулкчилик шаклидаги корхоналарда ҳам ташкил этилиши мумкин.

Мол-мулк текинга олинганида қуйидаги проводка берилади:

Д-т 0110-0190-«Асосий воситалар»

Д-т 0410-0490-«Номоддий активлар»

Д-т 0610-«Қимматли қоғозлар»

Д-т 1010-«Хом-ашё ва материаллар»

К-т 8530-«Беғараз олинган мол-мулк».

Амалдаги қонунчиликка биноан бепул олинган мол-мулк қиймати фойда солиғи базасини оширади. Бепул олинган мол-мулк эксперт йўли билан ёки ўтказма ҳужжатлар асосида аниқланган адолатли қиймат бўйича ҳисобда акс эттирилади.

10.5. Тақсимланмаган фойда ва дивидендлар ҳисоби

Тақсимланмаган фойда бу ҳисобот даври якунида хўжалик юритувчи субъект ихтиёрида қоладиган соф фойда (фойданинг бир қисми)дир. Тақсимланмаган фойда (қопланмаган зарар)ни ҳисобга олишда қуйидаги ҳисобварақлардан фойдаланилади:

8710 - «Ҳисобот давридаги тақсимланмаган фойда (қопланмаган зарар)» ҳисобварағида корхона фаолиятининг бутун ҳисобот йилидаги тақсимланмаган фойдаси (қопланмаган зарари) ҳисобга олиб борилади.

8720 - «Жамғарилган фойда (қопланмаган зарар)» ҳисобварағида корхонанинг бутун фаолияти давомидаги зарар, дивидендлар бўйича тўловлар ҳамда устав капиталига қайта инвестицияланган фойдани чегирган ҳолда соф фойда суммасини ифодаловчи жамланган фойда ҳисобга олиб борилади.

Ҳисобот давридаги соф фойда тақсимланмаган фойдани оширади ва у қуйидагича проводка билан расмийлаштирилади:

Д-т 9900-«Яқуний молиявий натижа»

К-т 8710-«Ҳисобот давридаги тақсимланмаган фойда (қопланмаган зарар)».

Бизга маълумки, корхона соф фойдасидан акциядорларга дивиденд тўланади. Корхонада дивидендлар ҳисоби ва таъсисчилар олдидаги бошқа мажбуриятларни ҳисобга олиш учун қуйидаги ҳисобварақлардан фойдаланиш кўзда тутилган:

6610 - «Тўлов учун дивидендлар» ҳисобварағи;

6620 - «Чиқиб кетаётган муассислардан уларнинг улушлари бўйича қарзлар» ҳисобварағи.

Бу ҳисобварақлар пассив ҳисобланади ва улар бўйича сальдо фақат кредит томонда бўлади. Ушбу ҳисобварақлар кредити бўйича оборотлар ҳисобланган дивидендларни ёки чиқиб кетаётган муассисларнинг улушига доир мажбуриятларни, дебети бўйича оборотлар эса дивидендлар тўлови ҳамда муассислар олдидаги қарзларнинг сўндирилишини ифодалайди.

Дивидендлар ҳисобланганида қуйидагича проводка берилади:

Д-т 8710-«Ҳисобот давридаги тақсимланмаган фойда (қопланмаган зарар)»

К-т 6610-«Тўлов учун дивидендлар».

Дивидендлардан 15%лик ставка билан ундириладиган солиқ тўлов манбаида бўлади:

Д-т 6610-«Тўлов учун дивидендлар»

К-т 6410-«Бюджетга тўловлар бўйича қарзлар».

Солиқ суммаси бюджетга ўтказилганида:

Д-т 6410-«Бюджетга тўловлар бўйича қарзлар».

К-т 5110-«Ҳисоб-китоб счёти».

Кассадан дивидендлар тўланганида:

Д-т 6610-«Тўлов учун дивидендлар»

К-т 5010-«Миллий валютадаги пул маблағлари».

Агарда муассис чиқиб кетаётган бўлса, у ҳолда жамиятнинг муассислар олдидаги қарзлари қуйидагича акс эттирилади:

Д-т 8310, 8320, 8330-Устав капиталини ҳисобга олиш ҳисобварақлари

К-т 6620-«Чиқиб кетаётган муассислардан уларнинг улушлари бўйича қарзлар».

Тўлов пайтида:

Д-т 6620-«Чиқиб кетаётган муассислардан уларнинг улушлари бўйича қарзлар»

К-т 5110, 5010-Пул маблағларини ҳисобга олиш ҳисобварақлари.

Ҳисобот йилидаги тақсимланмаган фойда (зарар) суммаси дивидендлар ҳисобланганидан сўнг 8720-«Жамғарилган фойда (қопланмаган зарар)» ҳисобварағига ҳисоблаб ўтказилади.

Фойда олинган ҳолатда:

Д-т 8710-«Ҳисобот давридаги тақсимланмаган фойда (қопланмаган зарар)»

К-т 8720-«Жамғарилган фойда (қопланмаган зарар)».

Зарар кўрилганда:

Д-т 8720-«Жамғарилган фойда (қопланмаган зарар)»

К-т 8710-«Ҳисобот давридаги тақсимланмаган фойда (қопланмаган зарар)».

Акциядорлар ўртасида тақсимланиши лозим бўлган мажбурий тўловлар ва барча солиқлар тўлангандан кейин корхонада қоладиган фойданинг бир қисми дивиденд ҳисобланади.

Одатда, дивидендлар ҳисобот йили якунлари бўйича ҳисобланади. Бироқ АЖлари ҳар чоракда ва ярим йилда бир марта, агар бу жамият уставида тақиқланмаган бўлса, жойлаштирилган акциялар бўйича дивидендлар тўлаш тўғрисида қарор қабул қилишга ҳақли. Йиллик дивидендларни тўлаш санаси АЖ уставида ёки акциядорлар йиғилиши қарори билан белгиланади.

Корхона раҳбарияти томонидан дивидендларни тўлаш эълон қилинганидан сўнг, агар улар келаси йил учун тўланадиган бўлса, жорий мажбуриятлар сифатида ҳисобда акс эттирилади. АЖ қуйидаги ҳолларда дивидендлар тўлаш тўғрисида қарор қабул қилишга ҳақли эмас:

- жамиятнинг устав капитали тўлиқ тўлангунига қадар;
- агар дивидендларни тўлаш пайтида у банкротлик белгиларига жавоб берса ёки жамиятда дивидендларни тўлаш натижасида банкротлик аломатлари пайдо бўлса;
- агар жамият соф активларининг қиймати унинг устав ва резерв капитали суммаларидан кам бўлса.

Дивидендлар, нафақат, пул маблағлари, балки акциялар билан ҳам тўланиши мумкин.

Акциялар кўринишидаги дивидендлар «капиталлаштириш»да тақсимланмаган фойда сифатида ифодаланувчи, акциядорлар учун қўшимча акциялар чиқаришдир.

Мисол. 500 сўмлик номинал қийматдаги 10000 дона акцияга эга акциядорлик жамияти амалдагидан 2% миқдорида акциялар кўринишидаги дивидендлар тўлови ҳақида эълон қилади. Ушбу даврда акцияларнинг бозор қиймати - 550 сўм.

Дивидендлар эълон қилинган пайтда АЖ хусусий капиталининг тузилиши қуйидагича бўлган:

- номинал қиймати 500 сўмлик 10000 дона акция оддий акциялар - 5000000 сўм;
- эмиссион даромад - 400000 сўм;
- тақсимланмаган фойда - 3000000 сўм.

Жами хусусий капитал - 8400000 сўм.

Қарор: дивидендлар тўлаш учун янги акциялар чиқарилди - 2% (10000 дона = 200 дона).

Кичик миқдорда акциялар чиқарилганлиги учун улар бозор баҳосида, яъни 550 сўмдан ҳисобга олиниши лозим.

Чиқарилган акцияларнинг бозор қиймати – 550 сўм. (200 = 110000 сўм, шу жумладан, 100000 сўм-акцияларнинг номинал қиймати, 10000 сўм эса-эмиссион даромад).

Ушбу муомалаларга қуйидагича бухгалтерия ёзуви қилинади:

Ҳисоблаб ёзиш пайтида:

Д-т 8710-«Ҳисобот давридаги тақсимланмаган фойда (қопланмаган зарар)» - 110000 сўм

К-т 6610-«Тўлов учун дивидендлар» - 110000 сўм.

Акциялар билан тўлаш пайтида:

Д-т 6610-«Тўлов учун дивидендлар» - 110000 сўм

К-т 8310-«Оддий акциялар» - 100000 сўм

К-т 8410-«Эмиссион даромад» - 10000 сўм.

Дивидендлар акциялар билан тўланганидан кейин хусусий капитал қуйидаги кўринишга эга бўлди:

- номинал қиймати 500 сўмлик 10200 дона оддий акция - 5100000 сўм;
- эмиссион даромад - 410000 сўм;
- тақсимланмаган фойда - 289000 сўм.

Жами хусусий капитал - 8400000 сўм.

Акциялар билан дивидендлар тўланганида АЖнинг мажбуриятлари ёки активларида ўзгариш юз бермайди, чунки дивидендлар пул маблағлари кўринишида тўланадиган ҳолатдаги каби корхона маблағлари тақсимланмайди. Яъни дивидендлар акциялар билан тўланганида хусусий капитал ҳажми ўзгармайди, фақат унинг тузилмаси ўзгаради. Бундан ташқари, акциялар кўринишида олинган дивидендлар жисмоний шахсларда солиққа тортишдан озод қилинади.

Дивидендлар, шунингдек, натура кўринишида ҳам берилиши мумкин.

Мисол. 200 минг сўмлик суммадаги дивидендларни таннархи 160 минг сўмга тенг бўлган тайёр маҳсулот билан тўлашга қарор қилинди.

Акциядорларга тайёр маҳсулот дивиденд сифатида берилганида ҳам ҚҚС ҳисобланади. ҚҚС тўловчиси бўлган корхона эса маҳсулот сотилиши бўйича оборотдан ҳам ҚҚС ҳисоблаши керак.

Дивидендлар ҳисоблаб ёзилди:

Д-т 8710-«Ҳисобот давридаги тақсимланмаган фойда (қопланмаган зарар)» - 200 минг сўм

К-т 6610-«Тўлов учун дивидендлар» - 200 минг сўм.

ҚҚС билан маҳсулот сотилиши акс эттирилган:

Д-т 6610-«Тўлов учун дивидендлар» - 200 минг сўм

К-т 9010-«Тайёр маҳсулот сотилишидан олинган даромадлар» - 166,6 минг сўм

К-т 6410-«Бюджетга тўловлар бўйича қарзлар» - 33,4 минг сўм.

Тайёр маҳсулот таннархи ҳисобдан чиқарилди:

Д-т 9110-«Сотилган маҳсулотнинг таннархи» - 160 минг сўм

К-т 2810-«Омбордаги тайёр маҳсулот» - 160 минг сўм.

Мазкур ҳолатда ҳам 15%лик ставка бўйича дивиденддан солиқ ҳисобланади ва акциядорлар бу суммани корхона кассасига тўлайдилар.

Дивидендлардан 15%лик ставка билан ундириладиган солиқ тўлов манбаида бўлади:

Д-т 6610-«Тўлов учун дивидендлар» - 30 минг сўм

К-т 6410-«Бюджетга тўловлар бўйича қарзлар» - 30 минг сўм.

Акциядорларга натура ҳолида дивиденд бериш натижасида молиявий натижа аниқланди:

Д-т 9010-«Тайёр маҳсулот сотилишидан олинган даромадлар» - 166,6 минг сўм

К-т 9900-«Якуний молиявий натижа» - 166,6 минг сўм

Д-т 9900-«Якуний молиявий натижа» - 160 минг сўм

К-т 9110-«Сотилган маҳсулотнинг таннархи» - 160 минг сўм.

9900-ҳисобварақдаги сальдо ушбу тадбирдаги фойда (зарар)ни кўрсатди. Ушбу ҳолатда 9900-ҳисобварақ бўйича кредит сальдоси корхона томонидан бу тадбирда олинган 6,6 минг сўм суммадаги фойдани акс эттиради ва корхона бу суммадан солиқ тўлаши лозим.

10.6. Грантлар, субсидиялар ҳамда келгуси давр харажатлари ва тўловлари резервини ҳисобга олиш

Грантлар, субсидиялар ва беғараз ёрдамларни ҳисобга олиш 1998 йил 3 декабрда Адлия вазирлиги томонидан 562-рақам билан тасдиқланган «Давлат субсидиялари ҳисоби ва давлат ёрдамини изоҳлаш» номли 10-сон БҲМА билан тартибга солинади.

Грант (субсидия) деганда хўжалик юритувчи субъектларга улар белгиланган шартларни бажарганларида иқтисодий ривожлантиришни рағбатлантириш мақсадида давлат ёки халқаро хорижий ташкилотлар томонидан кўрсатиладиган пул ёки натура кўринишидаги ёрдам тушунилади.

Шу билан биргаликда субсидия ва грантлар турли нодавлат, халқаро ташкилотлар ва жамғармалар томонидан маълум дастурларни амалга ошириш учун корхоналар томонидан тақдим этилиши мумкин.

Грант ва субсидиялар қуйидаги ҳисобварақларда ҳисобга олинади:

8810 - «Грантлар»;

8820 - «Субсидиялар».

Мазкур ҳисобварақларда ўз сармоясига киритилувчи ҳамда корхона фаолиятини молиялаш манбаи сифатида кўриб чиқиладиган ажратилган грант ва субсидияларнинг мавжудлиги ва ҳаракати тўғрисидаги маълумотлар ҳисобга олинади.

Пул шаклида олинган грантлар қуйидагича акс эттирилади:

Д-т 5110, 5210-«Пул маблағлари» ҳисобварақлари

К-т 8810-«Грантлар».

Грантлар ҳисобига устав капиталининг ортиши қуйидагича акс эттирилади:

Д-т 8810-«Грантлар»

К-т 8310, 8320, 8330 Устав капиталини ҳисобга олиш ҳисобварақлари.

Грант ажратган ташкилотнинг грант суммасини корхона устав сармоясига бадал сифатида киритиш ҳақидаги қарори зарур. Устав капиталининг ошишига ҳамда янги муассис пайдо бўлишига барча муассисларнинг розилиги ҳам керак ва таъсис ҳужжатларини қайта рўйхатдан ўтказиш лозим:

Д-т 8810-«Грантлар»

К-т 8530-«Текинга олинган мол-мулк».

Субсидияни олиш шакли уни ҳисобда акс эттириш тартибига таъсир этмайди. Активларга тегишли давлат субсидиялари қуйидагича акс эттирилади:

- активнинг фойдали хизмат муддати давомида даромад сифатида тан олинadиган мақсадли тушумлар сифатида;
- келиб тушган активнинг баланс қийматини камайтиради ҳамда амортизацияланадиган активдан фойдали фойдаланиш муддати давомида ҳисобланадиган эскиришни қисқартириш йўли билан молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисоботда акс эттирилади.

Шунингдек, 8800-«Мақсадли тушумлар» гуруҳида қуйидаги ҳисобварақлар очилган:

8830 - «Аъзолик бадаллари»;

8840 - «Мақсадли фойдаланиладиган солиқ имтиёзлари»;

8830 - «Аъзолик бадаллари» ҳисобварағида таъсис ҳужжатлари билан белгиланган жамият аъзоларининг аъзолик бадаллари акс эттирилади. Аъзолик бадалларининг

тушуми 8830-«Аъзолик бадаллари» ҳисобварағи кредити бўйича пул маблағларини ҳисобга олиш ҳисобварақлари билан корреспонденцияда акс эттирилади.

Солиқ солишдан озод этиш натижасида бўшаган маблағлар суммаларини мақсадли вазифаларни бажаришга йўналтиришнинг ҳисоби 8840-«Мақсадли фойдаланиладиган солиқ имтиёзлари» ҳисобварағида амалга оширилади.

Бюджетга тўловлар бўйича (турлари бўйича) қарзларни ҳисобга олиш ҳисобварақлари бўшаган маблағлар суммасига дебетланади, 8840-«Мақсадли фойдаланиладиган солиқ имтиёзлари» ҳисобварағи кредитланади. Солиқ солишдан озод этиш натижасида бўшаган маблағлар суммалари имтиёзли давр кўрсатилган тақдирда – имтиёзли давр тугагач, қолган ҳолларда эса - ҳар йили 8840-«Мақсадли фойдаланиладиган солиқ имтиёзлари» ҳисобварағи дебетидан 8530-«Бепул олинган мол-мулк» ҳисобварағи кредитига ҳисобдан чиқарилади.

8910-«Келгуси давр харажатлари ва тўловлар резерви» ҳисобварағи бир маромда харажат ва тўловларни ишлаб чиқариш ёки муомала харажатларига киритиш йўли билан белгиланган тартибда резерв қилинган суммалар ҳолати ва ҳаракати тўғрисидаги маълумотларни жамлаш учун қўлланилади.

Хусусан, ушбу ҳисобварақда асосий воситаларни таъмирлаш бўйича келгуси харажатлар суммасини акс эттириш мумкин. Резервнинг ҳосил бўлиши:

Д-т 2010, 2110, 2310, 2510 Ишлаб чиқариш харажатлари ҳисобварақлари

К-т 8910-«Келгуси давр харажатлари ва тўловлар резерви».

Бухгалтерия ҳисоби халқаро стандартларига мувофиқ бундай резервни ташкил қилиш тавсия қилинмайди, чунки корхона уни ташкил этишда ўз ҳисоботида амалга оширилмаган харажатларни акс эттиради ва фойдани камайтиради.

Тижорат корхоналари, агар ҳисоб сиёсатида бу акс эттирилган бўлса, фақат соф фойда ҳисобига резерв ташкил этишлари мумкин. Ишлаб чиқариш эҳтиёжлари учун резервдан фойдаланишда солиқ солинадиган база мазкур харажатлар суммасига камайтиради.

Ишлаб чиқариш харажатлари ҳисобига резерв ташкил қилиш Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги билан келишилган ҳолда, асосан мавсумий ишлайдиган корхоналар учун рухсат этилади.

Корхоналарда ташкил этилган ушбу резервлардан асосий воситалар таъмир қилинаётганда ва бошқа мақсадларда фойдаланилиши мумкин.

Илгари ташкил этилган резерв ҳисобидан асосий воситани капитал таъмир қилиш учун материаллар сарфланса, қуйидагича проводка берилади:

Д-т 8910-«Келгуси давр харажатлари ва тўловлар резерви»

К-т 1010-«Хом-ашё ва материаллар».

Илгари резерв қилинган суммалар бўйича ҳисоб-китоб ҳисобварақларидан харажатлар тўланса, қуйидагича ёзув қилинади:

Д-т 8910-«Келгуси давр харажатлари ва тўловлар резерви»

К-т 5110-«Ҳисоб-китоб счёти».

Таянч сўз ва иборалар

Устав капитали   Тақсимланмаган фойда

Резерв капитали   Грант

Қўшилган капитал   Субсидия

Такрорлаш учун саволлар

1. Устав капитали деб нимага айтилади ?
2. Турли мулкчилик шаклидаги корхоналарда устав капиталини шакллантириш хусусиятлари нималарда ўз ифодасини топади ?
3. Устав капиталининг шаклланиши ва фойдаланилиши ҳисоби қандай ташкил қилинади ?
4. Қўшилган капитал таркибига нималар киради ?
5. Корхонада резерв капиталини ташкил қилишнинг қандай афзалликлари мавжуд ?
6. Корхона соф фойдасидан акциядорларга дивидендлар ажратиш қай тартибда ҳисобга олиб борилади ?
7. Грантлар, субсидиялар ҳамда келгуси давр харажатлари ва тўловлари резервини ҳисобга олишнинг хусусиятлари нималардан иборат ?

Адабиётлар: 2, 4, 7, 8, 11, 12, 13.

11 - БОБ. КОНСОЛИДАЦИЯЛАНГАН БУХГАЛТЕРИЯ ҲИСОБОТИНИНГ КЕЛИБ ЧИҚИШ ТАРИХИ ВА ЗАМОНАВИЙ ТАРТИБГА СОЛИШ

11.1. Консолидацияланган молиявий ҳисоботларнинг мақсади, вазифалари ва аҳамияти

Республикамиз иқтисодини, шу жумладан бозорини ривожлантиришнинг асосий йўналишларидан бири, бошқарувни тўғри йўлга қўйиш ҳисобланади. Чунки турли хил мулкчилик шаклларига асосланган корхоналар, шу жумладан чет эл инвестициялари асосидаги қўшма корхоналар, акционерлик жамиятлари, корпорациялар, компаниялар ва бошқаларнинг ташкил этилиши туфайли хорижий давлатлар, ташкилотлар ва хусусий шахслар билан алоқалар тобора мустақамланиб, уларнинг иқтисодиётдаги ўрни тобора салмоқли бўлиб бормоқда.

Жаҳон мамлакатлари тажрибасидан маълумки, корхоналарни самарали бошқаришда кўпроқ уларни йирик гуруҳларга бирлаштирган ҳолда тузиш мақсадга мувофиқдир. Бунда икки ёки ундан ортиқ компания молиявий-иқтисодий жиҳатдан бир компания остида бирлашади.

Корхоналарнинг бирлашуви деб, алоҳида бир корхонанинг иккинчисига қўшилиши ёки бир корхона иккинчи корхонанинг соф активлари ва ишлаб чиқариш фаолияти устидан назоратни сотиб олиш оқибатида бир иқтисодий бирликка қўйилишига айтилади. Бу, асосан, бирор-бир фаолият билан шуғулланаётган компаниянинг эгалари томонидан ушбу компания таркибида бир нечта майда мустақил корхоналарни ташкил этишга бўлган ҳаракатидан келиб чиқади. Бунинг натижасида солиқ тўловлари бўйича муайян тежаш юзага келади. Кўпчилик ҳолларда бизнеснинг кенгайиши зарурият ҳисобланади. Бундай вазиятда транснационал компаниялар ўз фаолиятини бутун жаҳон бўйлаб кенгайтиради. Хўжалик юритувчи субъектлар гуруҳининг бош корхона назорати остида бирлашуви юз берса, консолидациялашган молиявий ҳисобот тузилади.

Молиявий ҳисобот консолидацияси (консолидация инглизча consolidateсўзидан олинган бўлиб, бирлаштирмак, мустақамламак деган маънони англатади) бу юридик жиҳатдан мустақил, аммо иқтисодий ва молиявий томондан ўзаро боғлиқ икки ёки ундан ортиқ компаниялар ҳисоботларини бирлаштиришдир.

Консолидацияланган молиявий ҳисоботни тузишнинг асосий мақсади – корпорация фаолияти натижаларини ва молиявий ҳолатини тўлиғича очиб беришдан иборатдир. Афсуски, ҳозирда амал қилиб турган консолидацияланган молиявий ҳисобот тузиш услубияти ҳар доим ҳам аъло сифатда ишламайди. Корпорация фойдаси тақсимланишининг тортишувли жараён эканлиги ҳамда инфляция шароитида мамлакатлар валюта курсларининг доимий ўзгариб туриши консолидацияланган молиявий ҳисоботни тузишда қийинчилик туғдирмоқда. Демак, валюта курсларини қайта ҳисоб-китоб қилиш бухгалтерлар олдида турган энг катта муаммолардан бири бўлиб ҳисобланади.

11.2. Консолидацияланган молиявий ҳисоботнинг келиб чиқиш тарихи

Консолидацияланган молиявий ҳисобот иқтисодий ва молиявий жиҳатдан бир-бирига боғлиқ бўлган бир нечта компанияларнинг гуруҳи хусусида умумий маълумот олишни таъминлаб, ушбу компаниялар гуруҳининг фаолияти натижалари ва истиқболини ўзида акс эттиради.

Илк маротаба консолидацияланган бухгалтерия ҳисоботи XX асрнинг бошларида АҚШда вужудга келган. Айнан ўша давр жадал иқтисодий ривожланиш даври бўлиб, ҳозирги иқтисодий гигантлар ўша вақтдаги кичик корхоналарни «ютиб юбориш» ҳодисаси мамлакат бўйлаб кенг ёйилган. Бунинг натижасида АҚШда биринчи бўлиб, консолидацияланган молиявий ҳисоботлар тузиш зарурияти пайдо бўлган.

Буюк Британия ва Нидерландияда консолидацияланган молиявий ҳисоботнинг қўлланилиши XX асрнинг 20-йилларига тўғри келади. Бу давлатларда холдинг бизнесларининг кенг кулоч ёзиши консолидацияланган ҳисоботларни тузишни тақозо этган. Ҳозирги кунда бу давлатларда консолидацияланган ҳисоб маълумотлари миллий стандартлар асосида тартибга солинади.

Европанинг бошқа мамлакатларида консолидациялаш жараёни секинлик билан ривожланган. Масалан, Германияда компанияларнинг барча филиаллари бўйича консолидацияланган молиявий ҳисобот тузиш зарурияти бўйича Қонун 1960 йилда қабул қилинган бўлса, йирик компанияларнинг хорижда фаолият юритаётган шўъба корхоналари бўйича қонун 1990 йилда қабул қилинган. Францияда бу хусусдаги қонун 80-йилларнинг охирида амалга киритилган. Швейцарияда консолидацияланган молиявий ҳисоботни тузиш миллий стандартлар билан тартибга солиниб, кўпгина йирик компаниялар ўз бўлинмалари фаолияти тўғрисидаги маълумотларни ўз ҳисоботларида акс эттирадilar. Италияда қимматли қоғозлар биржасида рўйхатдан ўтган компаниялар консолидацияланган молиявий ҳисоботларни тузиши мажбурий ҳисобланади. Японияда консолидацияланган молиявий ҳисоботни тузиш бўйича стандарт 1977 йилда қабул қилинган. Юқорида келтириб ўтилган фикрлардан кўриниб турибдики, жаҳон мамлакатларида бу масалани ҳал қилиш бўйича турли хил қарашлар мавжуд.

Консолидацияланган молиявий ҳисобот 1970 йилда қабул қилинган «Консолидацияланган молиявий ҳисобот» номли 3-сон БҲХС қабул қилинишидан кейин илк маротаба қонуний кучга эга бўлди. 1979 йилда 3-сон БҲХС «Консолидацияланган молиявий ҳисобот ва шўъба корхоналарга қўйилган инвестициялар ҳисоби» номли 27-сон БҲХСга ўзгартирилди, шу билан биргаликда 1983 йилда Европа Иттифоқининг (ЕИ) «Консолидацияланган ҳисоботлар» номли 7-сон Директиваси қабул қилинди.

11.3. Консолидацияланган молиявий ҳисобот тузишнинг асосий қоидалари

Халқаро ҳисоб андозаларига кўра, консолидацияланган молиявий ҳисобот бош корхона раҳбарлигидаги корхоналар гуруҳи учун умулаштирилган молиявий ҳисоботни тайёрлаш ва тақдим этиш билан шуғулланади. Консолидацияланган молиявий ҳисобот моддалари корхоналар гуруҳидаги молиявий аҳвол, операциялар натижалари ва

молиявий аҳволдаги ўзгаришга оид ахборотга бўлган эҳтиёжни қондириш мақсадида ривожлантирилган.

«Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида»ги Қонуннинг 17-моддасида бир ёки бир неча шўба корхоналар, филиаллар ва ваколатхоналарга эга бўлган бош корхонанинг консолидацияланган молиявий ҳисобот тузиши назарда тутилади. Мазкур модда талаблари вазирликлар, идоралар ва бюджет ташкилотларининг жамлама молиявий ҳисоботларига жорий этилмайди.

Консолидациялашган молиявий ҳисоботларни тузишга қуйидаги омиллар таъсир кўрсатади:

Ҳисоб амалиётини тартибга солиш даражаси ва шакли. Ҳисоб тизимини тартибга солиш даражаси ва шаклига кўра барча мамлакатлар икки гуруҳга бўлинади:

1. Бухгалтерия ҳисоби услубияти ва амалиёти махсус қонунлар ёрдамида давлат томонидан тартибга солинадиган давлатлар;
2. Бухгалтерия ҳисоби услубияти ва амалиёти ноҳукумат профессионал бухгалтерлар ташкилотлари томонидан ишлаб чиқиладиган махсус стандартлар асосида тартибга солинадиган давлатлар.

Бухгалтерия ҳисоби услубияти ва амалиётини тартибга солиш характерида мос равишда ҳисобот тузиш ва тақдим этиш тартиби ҳам ўзгаради. Бухгалтерия ҳисоботларини тузишни марказлашган давлат бошқаруви назорат қилиб турадиган давлатларда ҳисобот тузиш консерватив характерга эга. Бу консолидацияланган молиявий ҳисобот тузишга ҳам ўз таъсирини ўтказади.

Сиёсий ва иқтисодий алоқалар. Жаҳон мамлакатлари ўртасида ҳисоб амалиёти ва услубияти бўйича тажриба алмашиш ушбу мамлакатлар ўртасидаги сиёсий ва иқтисодий алоқаларнинг қай даражада ўрнатилганлигига боғлиқдир. Мексика ва Филиппиннинг АҚШ билан иқтисодий ва сиёсий алоқалари яхши йўлга қўйилганлиги сабабли, бу мамлакатларда консолидацияланган молиявий ҳисоботни тузиш тартиби ва унинг амал қилиш кўлами АҚШдаги амалиётга тўла-тўқис мос келади. Буюк Британияда тузиладиган консолидацияланган молиявий ҳисоботлар Ҳамдўстлик таркибига кирувчи мамлакатлар: Австралия, Малайзия, ЖАР ва бошқалар билан бир хил.

Консолидацияланган молиявий ҳисоботни тузиш трансмилий компаниялар фаолиятида одатий ҳолат ҳисобланади. Лекин бу жараёнда инвестор шу нарсани билиши лозимки, корпорация раҳбарлари кўпинча бўлинмалар фаолияти бўйича зарарлар, йўқотишларни бекитиши мумкин. Натижада корпорациянинг реал ҳолати ҳисоботда акс этмаслиги мумкин.

Консолидацияланган молиявий ҳисоботни тузишнинг афзалликлари билан биргаликда камчиликлари ҳам мавжуд. Агарда компаниянинг фаолияти фақат битта ишлаб чиқариш-технологик линия ёки алоҳида минтақавий бўлинма фаолияти билан белгиланса, ҳисоботда аналитик ҳисоб-китоблар тушиб қолдирилади, консолидацияланган молиявий ҳисоботлар эса компаниянинг бу хатти-ҳаракатини бекитмайди. Йиғма ҳисоботда компаниянинг зарар кўриб ишлайдиган шўба корхоналари бўйича ишлаб чиқариш ва молиявий кўрсаткичлари кўрсатилмайди. Шу

сабабдан молиявий ҳисоблар батафсилроқ, аналитик ҳисоб-китоблар илова қилинган ҳолда тузилиши керак.

Миллий валюталарни қайта баҳолаш муаммолари. Трансмиллий компанияларнинг хориждаги бўлинмалар улар қайси мамлакат ҳудудида жойлашган бўлса, улар ўша мамлакатнинг валютасида ҳисоб ва ҳисоботни юритадилар. Бу бухгалтерия ҳисоб-китобларини хорижий валютада юритиш учун нокулайдир. Шу сабабдан трансмиллий компаниялар йиғма ҳисобот тузишда ўзларининг штаб-квартираси жойлашган мамлакат валютасида барча операцияларни қайта ҳисоб-китоб қилишлари лозим бўлади.

Ҳисоботни бир валютадан бошқасига ўтказиш функционал валютадан келиб чиқади. Функционал валюта – бўлинманинг асосий фаолияти амалга ошириладиган мамлакатнинг валютасидир. Бундан ташқари, функционал валютани танлашда уларда бажариладиган муомалалар турига ҳам эътибор қаратилади. Бўлинмалар томонидан амалга ошириладиган муомалаларнинг иккита йирик гуруҳи бор:

1. Ўзи жойлашган мамлакат иқтисодиётига тўла асосланиб фаолият кўрсатадиган бўлинмаларда бажариладиган операциялар;
2. Асосий операциялар ёки бош компания операциялари давоми кўринишидаги операциялар.

Биринчи гуруҳга киритиладиган операцияларни бажарадиган компаниялар ўзлари жойлашган давлатнинг валютасида ҳисоб ва ҳисоботни юритадилар. Иккинчи гуруҳга кирадиган асосий операцияларни бажарадиган компаниялар бош компания ишлатадиган валютада ҳисоб ва ҳисоботларини юритадилар.

27-сон БҲХСга биноан

Консолидацияланган молиявий ҳисобот – тўлиқ ҳамда яхлит ҳолда тақдим этиладиган гуруҳларнинг молиявий моддаларидир.

Гуруҳ - барча шўъба корхоналар учун бош компания.

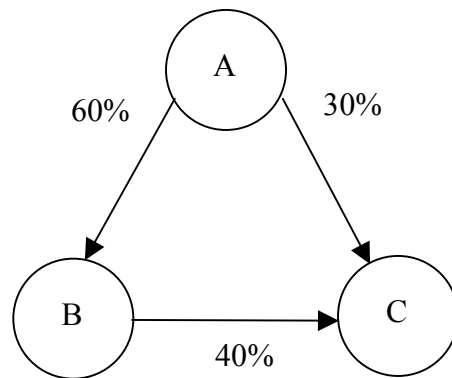
Бош корхона - бир ёки бир нечта шўъба корхоналарга эга бўлган корхона.

Шўъба корхона – бош компания назоратида бўлган корхона.

Назорат – корхона фаолиятидан фойда олиш бўйича молиявий ёки оператив бошқариш ҳуқуқи.

Камчилик фоизи – Бош корхонага бевосита ёки билвосита тегишли бўлмаган шўъба корxonанинг операциялардан соф даромад ёки соф активларининг фоиз кўринишидаги қисми.

Масалан, гуруҳнинг тузилиши қуйидагича

Фараз қилайлик, А компания С компаниянинг 30 % акция пакетини назорат қилади. Бундан сиёсий таъсир, капитал устидан назорат (иқтисодий таъсир) ва камчиликнинг улушини аниқлаш лозим.

Нисбат	Сиёсий таъсир	Иқтисодий таъсир	Камчилик улуши
А/В	60%	60%	
В/С	40%	40%	
А/С	70% (30% тўғри, 40% билвосита)	$30\% + 0,6 \times 40\% = 54\%$	$46\% = 100\% - 54\%$

Юқоридаги ҳолатдан кўриниб турибдики, А компания – бош, В ва С компаниялар шўъба корхоналар ҳисобланишади.

ЕИ 7-Директивасига биноан бош компания ва шўъба компания ўртасида қуйидаги шартлар кўзда тутилса, бош компания консолидацияланган молиявий ҳисоботни тузиши мажбурий ҳисобланади:

1. Овозларнинг кўпчилиги (агар бош корхона 50% дан кўп овозга эга бўлса);
2. Директорлар Кенгаши устидан назорат (агарда бош компания Директорлар Кенгаши таркиби ва сонини ўзгартириш ҳуқуқига эга бўлса);
3. Шартнома орқали назорат (шартнома ёки низом шартларига мувофиқ бош компания шўъба корхонага таъсир ўтказа олса);
4. Келишув бўйича назорат (агарда бош компания келишув бўйича Директорлар Кенгаши йиғилишида овозларни ҳисоб-китоб қилиш ҳуқуқига эга бўлса);
5. Кенгашнинг тайинланиши бўйича амалдаги назорат (агарда Директорлар Кенгашининг кўпчилик қисми бош компаниянинг таъсири остида тайинланган бўлса);

6. Бирлашган бошқарувда иштирок этиш ҳуқуқи (агарда бош компания шўъба корхонага кучли таъсир ўтказса ёки иккита компания бирлашган асосда бошқарилаётган бўлса);
7. Горизонтал гуруҳлар (Бирлашмаган акциядорлик алоқаси гуруҳида консолидация қўйида келтирилган икки ҳолатдан бири мавжуд бўлганда тузилади):
  - шартнома ёки низом бўйича компания бирлаштирилган ҳолда бошқарилса;
  - консолидацияланган ҳисобот тузиш даврида муайян акциядорлар иккала компаниянинг кенгашида кўпчиликни ташкил қилса.

Бундай ҳолатда истаган бош компания консолидацияланган ҳисоботни тақдим қилиши шарт, қўйидагиларни истисно қилганда (27-сон БҲХСнинг 27-бандига биноан):

- Бош компания шўъба корxonанинг ўзи бўлса;
- Бош компания 100% овозга эга бўлса;

Шўъба корхона консолидациядан қўйидаги ҳолларда истисно қилинади:

- Назорат вақтинчалик бўлса;
- Узоқ муддатли чекловларга эга бўлса.

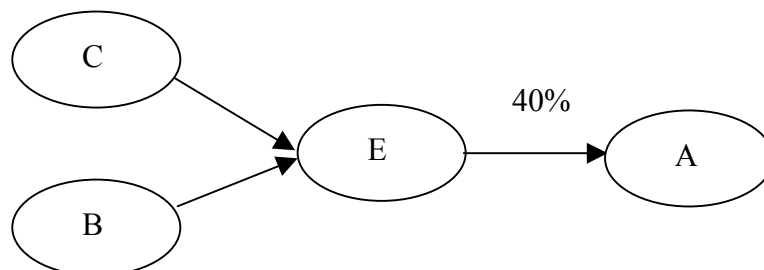
Бундай компанияларда инвестициялар ҳисоби 25-сон БҲХСга биноан юритилади.

Консолидациядан истисно қилишнинг асосий ҳолатлари уюшган аъзо номи билан аталувчи бирлашган корxonанинг мавжуд бўлиши билан боғлиқ. Агарда юқори ташкилот ёки бошқа корхона томонидан унинг молиявий ва оператив фаолиятига сезиларли таъсири кўрсатилмаса, бу корxonалар ҳисобот гуруҳлари ичига киритилмайди. Сезиларли таъсир даражаси капиталда иштирок этиш ҳамда овоз ҳуқуқига қараб аниқланади. Сезиларли таъсир деб, бош ёки бошқа компаниянинг таъсири барча овозларнинг 1/5 қисмидан кам бўлмаган ва 20 % дан 50%гача бўлган таъсири тушунилади.

**Капитал устидан назорат ва унга таъсир даражасига кўра
бухгалтерия ҳисоби усулларининг қўлланилиши**

Эгалик қилиш даражаси	Эгалик улуши	Бухгалтерия усуллари
Моддий таъсир йўқ, шунинг учун капитал устидан иқтисодий назорат мавжуд эмас	< 20%	Инвестициялар ҳисоби LCM тамойили бўйича амалга оширилади
Моддий таъсир мавжуд, аммо назорат мавжуд эмас	20% дан 50% гача	Инвестициялар ҳисоби сотиб олиш баҳоси + Инвестиция қилинган компания фойдасидан улуш - олинган дивидендлар кўринишида юритилади
Назорат (маржиритал ҳукмронлик)	> 50%	Гуруҳ консолидация қилиниши керак

Масалан, гуруҳда қуйидаги боғланиш мавжуд:

А компаниялар гуруҳига кирадими ? У нима деб номланади ?

40% улуш 20%дан кўп, аммо 50 фоиздан кам, бунда эгалик маржиритал эмас, шунинг учун А гуруҳга киритилмайди, балки уюшган аъзо деб юритилади.

ЕИ мамлакатларида уюшган аъзоларнинг мажбурий консолидацияга тайёргарлик кўриши хусусида низом мавжуд. Ушбу низомга биноан уюшган аъзо бирлашганидан сўнг икки йил ичида қуйидаги кўрсаткичларга эга бўлса, мажбурий консолидацияланган ҳисобот тузишлари шарт:

1. Бош корхонанинг жами капитали 17000000 АҚШ доллардан ошса;
2. Сотиш ҳажми 35000000 АҚШ доллардан ошса;
3. Ходимларининг ўртача йиллик рўйхатдаги сони 500 дан ошқ бўлса.

Агарда корхона бирлашган гуруҳ таркибида бўлиб, унга моддий таъсир кўрсата олмаса, у икки йил ичида консолидацияга қўшилмаслиги мумкин. Аммо икки йил

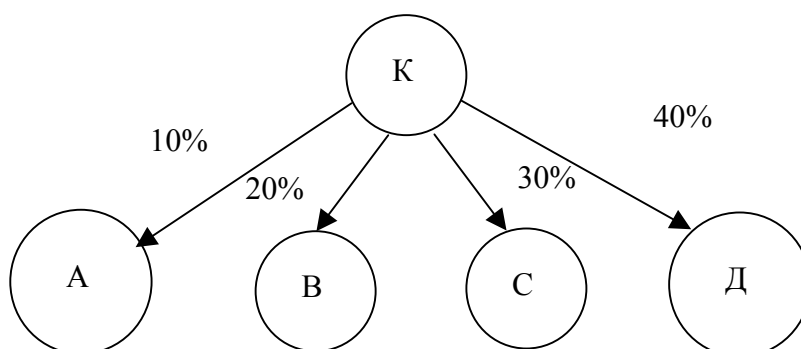
ичида юқоридаги учта кўрсаткичдан иккитаси талабга жавоб берса, у ҳолда компания консолидацияга тайёрланиши лозим.

БҲХСга мувофиқ агарда компания бошқа компаниянинг 50%дан ошиқ акциялар пакетига эгалик қилса, у ҳам сиёсий, ҳам иқтисодий томондан ҳукмронлик қилиши мумкин. Бу ҳолатда гуруҳ субординация дейилади.

Агарда иккита корхона умумий битта раҳбарлик остида бўлса ҳамда бирининг улуши иккинчисида бўлмаса, бундай гуруҳ координация гуруҳи дейилади.

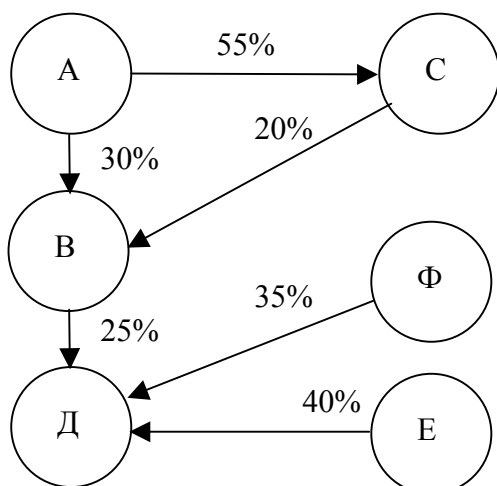
ЕИ мамлакатлари субординация гуруҳидан консолидацияни талаб қилади. Бу ТМКлар учун мажбурийдир. Капиталнинг тақсимланиши тарзида уюшган ҳамда ҳеч бир корхона бошқа корхонага маржириталь ҳукмронлик ўтказа олмайдиган бирлашма жамияти мультигуруҳ дейилади.

Масалан,

Бу мультигуруҳдир, чунки ҳеч бирида маржириталь ҳукмронлик мавжуд эмас ва улар биргаликда 100%ни ташкил қилади.

Қуйидаги чизмага эътиборни қаратайлик:

А – бош компания
 С – шўъба корхона
 В – уюшганган аъзо
 Д, Ф, Е – мультигуруҳ
 Консолидацияланган ҳисоботга А, С компаниялар тушади (мажбурий), В (тушиши мумкин).
 Д, Е, Ф – фақат ўз ичида консолидацияланиши мумкин.

Корхоналарнинг иштирокига кўра консолидация усуллари қўлланилади. Улар куйидагилардир:

- Субординация гуруҳи глобал интеграция усули орқали консолидация қилинади;
- Уюшган аъзолар эквивалент усули орқали консолидация қилинади;
- Мультигуруҳ мутаносиб интеграция усули орқали консолидация қилинади.

ЕИнинг 7-Директиваси ҳамда 27-сон БҲХСга биноан капиталларни бирлаштириш учун дастлабки бирлаштириш ёки капиталларнинг натижавий бирлаштирилиши номли англо-саксон усули қўлланилади.

Консолидация натижасида учта ҳисоб-китоб амалга оширилади:

1. Инвестицияларни чегириш. Бунда элиминлаш усули қўлланилади;
2. Иқтисодий операцияларни чегириш. Гуруҳ ичидаги олди-сотди операцияларини ҳисобдан чиқариш;
3. Молиявий операцияларни чегириш. Гуруҳ ичидаги ўзаро қарз муносабатларини чегириш. Масалан, бош компания шўъба корхонага қарз берган. Консолидацияланган молиявий ҳисоботда бу операцияни чегириш лозим.

11.4. Консолидацияланган молиявий ҳисоботни тайёрлаш тартиби

Ўзбекистонда консолидацияланган ҳисоботни тузиш Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан 1998 йил 28 декабрда 580-сон билан рўйхатга олинган «Консолидацияланган молиявий ҳисоботлар ва инвестицияларни шўъба хўжалик жамиятларида ҳисобга олиш» деб номланган 8-сон Ўзбекистон Республикаси Бухгалтерия ҳисоби миллий стандарти (БҲМС) билан тартибга солинади. Мазкур БҲМСга мувофиқ консолидацияланган молиявий ҳисоботни бош хўжалик юритувчи жамият назоратида бўлган хўжалик юритувчи жамиятлар тузади. Бунда назорат деганда улар фаолиятидан фойда олиш мақсадида хўжалик юритувчи субъектларнинг молиявий ва хўжалик сиёсатини белгилаш ҳуқуқи тушунилади, бош жамият томонидан назорат қилинадиган хўжалик юритувчи субъект эса шўъба хўжалик юритувчи субъект (шўъба корхона) деб номланади. Яъни консолидацияланган молиявий ҳисобот фақат бош жамиятда (асосий компанияда), улар мулкчилик туридан ва бош жамиятнинг ташкилий-ҳуқуқий шаклидан қатъий назар назорат қилинадиган шўъба корхоналар мавжуд бўлгандагина тузилади.

Бунда юридик жihatдан мустақил ҳар бир корхона, ўз операцияларининг бухгалтерия ҳисобини юритишлари ва уларнинг натижаларини алоҳида молиявий ҳисобот кўринишида расмийлаштиришлари шарт.

Умуман олганда консолидацияланган молиявий ҳисоботни тузишда асосий мақсад, солиқ солинадиган фойдани аниқлаш эмас, балки корпоратив гуруҳ фаолияти тўғрисида умумий тасаввур олишдир.

Консолидацияланган балансда ҳам бош корхона, ҳам шўъба корхонанинг моддий қийматликлари кўрсатилган бўлади. Худди шундай молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисоботда «Сотиш ҳажми» моддаси ҳам бош корхона, ҳам шўъба корхона томонидан амалга оширилган сотиш ҳажмини ўз ичига олади.

Консолидациялашган балансни тайёрлаш вақтида бош ва шўъба корхоналарнинг маълум моддалари бирлаштирилади. Айрим моддалар бош ва шўъба корхоналар ўртасида юз берган муомалалар сифатида айрилиши (ҳисобдан чиқарилиши) мумкин. Масалан, бош компания назорати остида бўлган бир корхонани иккинчисига бўлган қарзи, улар орасидаги олди-сотди муомалалари. Ҳисобот тузиш жараёнида бундай хўжалик муомалалари ҳисобварақларнинг умумий натижасида акс эттирилмаслиги лозим. Чунки олди-сотди муомалалари, қарзни тўлаш ва уни олиш муомалалари компания ичидаги пул маблағларининг кўпайишига сабаб бўлади. Қайта ҳисоблашларнинг олдини олиш мақсадида бир қатор муомалалар бўйича бартараф қилиш ёки тузатиш усулларидан фойдаланиш тавсия этилади. Бош корхона ва шўъба корхона ўртасидаги операциялар бўйича такрорий ҳисоблашни инкор этиш мақсадида элиминлаш (чиқариб ташлаш) усули ишлатилади.

Шуни таъкидлаб ўтиш лозимки, элиминлаш фақат консолидацияланган молиявий ҳисоботни тайёрлаш пайтида ишлатилади ва у бош корхона ҳамда шўъба корхонанинг ҳисоб регистрларида акс эттирилмайди. Ҳеч қандай консолидациялашган ҳисобот регистрлари юритилмайди. Гуруҳ ичидаги қолдиқ ва муомалалар ҳамда фойдаланилмай қолинган фойда натижасида юзага келган муомалаларнинг барчаси бутунлай ҳисобдан чиқарилиши лозим.

Агар консолидация пайтида ишлатилган молиявий ҳисоботлар ҳар хил ҳисобот саналарига тайёрланган бўлса, унда мавжуд муомалалар ва бошқа ушбу ҳисобот саналари ҳамда бош корхонанинг молиявий ҳисоботи санаси орасидаги давр ичида бўлиб ўтадиган, хўжалик фаолиятининг воқеалари натижаларига тузатиш киритилиши лозим. Лекин ҳар қандай ҳолатда ҳам ҳисобот саналари ўртасидаги фарқ муддати уч ойдан ортиқ бўлмаслиги лозим. Консолидацияланган молиявий ҳисоботларни ягона ҳисоб сиёсатини қўллаган ҳолда тайёрлаш лозим. Агар консолидацияланган ҳисоботларни тайёрлашда ягона ҳисоб сиёсатини қўллашнинг имконияти бўлмаса, бу ҳолат бошқа ҳисоб сиёсати қўлланилган ҳисоботнинг қисмлари бўйича ёритиб берилиши лозим.

Озчилик улуши консолидацияланган баланс ҳисоботида мажбуриятлардан ҳамда бош корхонанинг акционерлик капиталидан алоҳида ҳолда кўрсатилиши лозим. Гуруҳ даромадида ҳам камчилик улуши алоҳида кўрсатилади. Аммо баъзи ҳолларда, яъни бош ва шўъба корхоналарнинг фаолият йўналишлари бутунлай бошқа бўлса, консолидацияланган молиявий ҳисоботлар тайёрланмайди. Масалан, банк акцияларига эга савдо-сотик компанияси, иштирок этиш улуши 60%дан кўп бўлса, ўз ҳисоботини банк ҳисоботи билан бирлаштирмайди. Бош корхонага айрим чегараланишлар белгиланган ҳолатларда ҳам консолидацияланган молиявий ҳисоботлар тузилмайди. Банкротлик арафасида турган шўъба корхоналар маълумотлари одатда консолидациялашган ҳисоботларга киритилмайди.

Бош корхонанинг баланс ҳисоботидаги «Узоқ муддатли молиявий инвестициялар» моддасини бош ва шўъба корхоналар орасидаги ўзаро муносабат натижаларига яхши бир мисол ўрнида келтириш мумкин. Инвестицияларнинг ҳисобланиши консолидациялашган балансда яна камайтирилмаслиги учун бу моддалар тузатилиши

лозим. Консолидациялашган балансни тузиш учун бош ва шўъба корхоналарнинг балансларини кўриб чиқамиз:

Баланс моддалари	Бош корхона	Шўъба корхона
Пул маблағлари	200000	50000
Бошқа активлар	1520000	120000
Жами активлар	1720000	170000
Кредиторлар	120000	20000
Акциядорлик капитали		
Оддий акциялар, номинал қиймати 10 доллар	1200000	110000
Реинвестицияланган фойда	400000	40000
Жами пассив ва капитал	1720000	170000

Фараз қилайлик, бош корхона компаниянинг тўлиқ баланс қийматига мос нархда, шўъба корхонадан 100% акцияларини сотиб олмоқда. Шўъба корхонанинг баланс қиймати 150000 (170000 - 20000) долларни ташкил этади. Ушбу муомала бош корхонанинг бухгалтерия ҳисоботида қуйидагича кўрсатилади:

Дебет 0610-«Қимматли қоғозлар» - 150000 АҚШ доллари

Кредит 5010-«Касса» - 150000 АҚШ доллари.

Консолидациялашган баланс тўлдириш учун ишчи жадвал:

Моддалар	Бош корхона баланси	Шўъба корхона баланси	Тузатиш ёзувлари		Консолидациялашган баланс
			Дебет	Кредит	
Пул маблағлари	50000	50000			100000
Узоқ муддатли молиявий инвестициялар	150000			150000	
Бошқа активлар	1520000	120000			1640000
Жами	1720000	170000			1740000
Кредиторлар	120000	20000			140000
Оддий акциялар, номинал қиймати 10 доллар	1200000	110000	110000		1200000
Реинвестициялашган фойда	400000	40000	40000		400000
Жами	1720000	170000	150000	150000	1740000

Консолидациялашган баланс тайёрлашда шўъба корхонага қилинган инвестицияларни ҳисобдан чиқариш керак. Бу ҳўжалик муомаласи «Тузатиш ёзувлари» устунида кўрсатилган. Консолидациялашган балансни тайёрлаганда тузатиш ёзувларини қўллаш актив ва акционерлик капитали ҳисобварақларини қайта ҳисоблашнинг олдини олади. Консолидациялашган ҳисоботда келтирилган акционерлик капиталнинг қиймати бош корхонанинг акционерлик капитали қийматига тенгдир. Шўъба корхонага қўйилган инвестициялар қиймати чиқариб ташлангач ва шўъба корхона акционерлик капиталнинг ҳажми тузатилгандан кейин аввалги маълумотларни қуйидагича кўрсатиш мумкин:

Сотиб олиш санасига консолидациялашган баланс

Касса	100000	Кредиторлар	140000
Бошқа активлар	1640000	Акционерлик капитали	
		Оддий акциялар	1200000
		Реинвестицияланган фойда	400000
Жами активлар	1740000	Жами пассивлар	1740000

Молиявий натижалар тўғрисида консолидациялашган ҳисобот ягона ҳўжалик ташкилоти учун бош ва шўъба корхоналар молиявий натижалари бирлаштириш йўли билан тўлдирилади, бунда фирманинг ички битимлари ҳисобнинг қайтарилмаслиги учун тузатилади. Консолидациялашган ҳисоботга фирма ичидаги қуйидаги муомалалар таъсир қилади:

- бош ва шўъба корхоналар ўртасида содир бўладиган товарлар ва хизматлар савдо-сотиғи;
- бу компаниялар ўртасидаги қарзлар, дебиторлик қарзлари, облигация қарзлари бўйича мажбуриятларга тегишли фойда ва зарарлар;
- фирманинг ички битимлари бўйича фойда ва зарарлар.

Фараз қилайлик, бош корхона ва унга 100% боғлиқ шўъба корхона ўртасида қуйидаги битимлар содир бўлди: бош корхона шўъба корхонага 240000 АҚШ доллари қийматида товар сотди; шўъба корхона, ўз навбатида, ҳамма товарларини бошқа томонга сотмоқда. Бундан ташқари, шўъба корхона фирманинг ички кредити бўйича бош корхонага фоизлар бўйича 4000 АҚШ доллари тўлади.

Тузатиш ёзувларининг мақсади ушбу икки компанияни ягона бир ташкилот сифатида кўрсатишдир. Шунинг учун «Сотиш» моддасига фақат ташқаридаги компаниялар билан содир этилган битимлар киритилиши муҳимдир ва сотилган товарлар таннархига эса – фақат бошқа томондан сотиб олинган хом-ашё, материаллар ва ярим тайёр маҳсулотларга кетган харажатлар киради. Шундай қилиб, фирма ичидаги муомалалардан олинган 240000 АҚШ доллари суммани «Сотиш» моддаси бўйича дебетлаб, «Сотилган товарлар таннархи» моддаси бўйича кредитлаб тузатилади. Бунинг натижасида Молиявий натижалар тўғрисидаги йиғма ҳисобот устунига фақат бошқа компаниялар билан амалга оширилган 1020000 АҚШ доллари қийматига эга бўлган сотиш ҳажми ва сотилган маҳсулотлар таннархига 480000 АҚШ доллари

кўрсатилади. Фирма ичидаги берилган кредит бўйича тўловлар «Бошқа даромадлар» моддасини дебетлаш ва «Бошқа харажатлар» моддасини кредитлаш орқали тузатилади.

2002 йил учун консолидациялашган «Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот»ни тайёрлаш учун ишчи жадвал

Моддалар	Бош корхона ҳисоботи	Шўъба корхона ҳисоботи	Тузатиш ёзувлари		Консолидациялашган ҳисобот
			Дебет	Кредит	
Сотиш ҳажми	860000	1) 400000	240000		1020000
Бошқа даромадлар	120000	2) 20000	4000		136000
Жами	980000	420000			1156000
Сотилган товарлар таннархи	420000	300000		240000	480000
Бошқа харажатлар	280000	100000		4000	376000
Жами	700000	400000			852000
Соф фойда	280000	20000	244000	244000	300000

Компания молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисоботдан ташқари яна тақсимланмаган фойда ва пул оқимлари тўғрисида йиғма ҳисоботларни тўлдирдилар.

Консолидациялашда асосий ҳолатлар куйидагилар:

- бир компания иккинчи компаниянинг назорат улушига эга бўлганда қўлланилади. Ҳар бир компания бухгалтерия ҳисоботини мустақил равишда олиб боради. Бош компания ҳамма назорат қиладиган субъектларни бир молиявий ҳисоботлар пакетига йиғиб, консолидациялашган молиявий ҳисоботлар тўпламини барпо этади;

- молиявий ҳисобот ҳисобварақларида қолдиқлар сунъий тарзда ошириб кўрсатилмаслиги учун ҳамма ҳисобварақлардаги қолдиқлар қўшилади ҳамда гуруҳлар ичидаги муомалалар ва қолдиқлар бир-бирига ейштирилади;
- агар назорат қилувчи компания бошқа компания акцияларининг 100%дан кам бўлган улушга эга бўлса, бухгалтерия баланси ва молиявий-хўжалик фаолияти натижалари ҳақидаги ҳисоботда бошқа томонларнинг пропорционал эгалик улушини кўрсатиш учун тегишли ҳисобварақлар очилади. Бу ҳолатни шўъба корхоналарнинг иштирок улуши деб тавсифлаш мумкин.

Умуман олганда, консолидацияланган молиявий ҳисоботни тузиш тартибининг белгиланиши бозор муносабатларига босқичма-босқич одимлаётган Ўзбекистон учун бухгалтерия ҳисоби борасида амалга оширилаётган ислохотларнинг энг муҳим таркибий қисми бўлиб ҳисобланади. Турли хил мулкчилик шакллари қарор топтираётган ҳозирги шароитда консолидацияланган молиявий ҳисоботларни тузиш хўжалик юритувчи субъектлар, аввало, республикамизда самарали фаолият юритаётган холдинг компаниялар, таркибидаги шўъба корхоналари мавжуд бўлган иқтисодий субъектлар учун зарурдир.

Таянч сўз ва иборалар

Консолидация   Шўъба корхона

Консолидацияланган   Элиминлаш
ҳисобот

Бош корхона

Такрорлаш учун саволлар

1. Консолидацияланган ҳисоботнинг мақсади нима ?
2. Консолидацияланган ҳисобот тузишнинг асосий тамойилларини санаб ўтинг ?
3. Холдинг компания деб қандай компанияга айтилади ?
4. Консолидацияланган ҳисоботнинг таркиби нималардан иборат ?

Адабиётлар: 2, 4, 7, 8, 11, 12.

12 - БОБ. КОРХОНАЛАРНИНГ ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ ФАОЛИЯТИ

12.1. Ташқи иқтисодий фаолият ҳақида тушунча, унинг назарий ва ҳуқуқий асослари

Бозор иқтисоди шароитида ҳар бир юридик ёки жисмоний шахс хўжалик фаолиятини юритиш жараёнида чет эл фирмалари билан савдо-сотик алоқаларини ўрнатиш ва ўз маблағларидан ташқари чет эл маблағларини ҳам молиявий хўжалик фаолиятига жалб қилиши ёки чет эл фирмаларининг хўжалик-молиявий фаолиятида ўзининг улуши билан қатнашиши мумкин. Хўжалик юритувчи субъектлар қуйидаги йўналишларда хориж компания ва фирмалари билан молиявий хўжалик муаммоларини амалга оширадилар:

- савдо-сотик фаолияти - тузилган шартномаларга асосан хориждаги субъектларга ўзининг тайёр маҳсулотлари ёки товарларини сотади ёки улардан товарларни сотиб оладилар;
- инвестиция (молиявий қўйилма) фаолияти - келишилган ҳолда чет эл сармояларини ўзининг фаолиятига жалб қилади ёки ўзининг вақтинча ортикча маблағларини чет эл фирмаларининг фаолиятига улуш сифатида берадилар;
- ишларни бажариш ва хизматлар кўрсатиш - тузилган контрактларга асосан чет эл фирмаларининг буюртмалари бўйича ишларни бажарадилар ва хизмат кўрсатадилар ва ўз навбатида чет эл фирмаларига буюртмалар берадилар. Уларнинг бажарган ишларини қабул қиладилар ва хизматларини истеъмол қиладилар;
- лицензия, савдо маркалари, дастурлар ва патентларни сотиш ёки сотиб олиш ва бошқалар.

Субъектларнинг ташқи иқтисодий фаолиятини давлат томонидан тартибга солиш, аввало, божхона тартиби орқали амалга оширилади. Божхона тизимида давлат чегарасидан ўтадиган товарлар, ишлар ва хизматлар қўлланиладиган тартиблар кўрсатилади:

- божхона тарифи (олинадиган йиғимлар, тўловлар);
- товар ва хизматларни чегарадан ўтказиш тартиби;
- контрабандага қарши тадбирлар;
- ўтказиладиган ва киритиладиган товарлар, ишлар ва хизматларнинг турлари ва миқдори.

Товар ва ишларнинг номенклатурасига асосан қуйидагилар тузилади:

- дастлабки ҳужжатларнинг шакли ва унинг мазмуни ўрнатилган халқаро тартиб ва қоидага асосан ўзгартирилган ҳолда;
- божхона декларацияси - тегишли товарлар, иш ва хизматларнинг номлари, миқдори ва қиймати кўрсатилган ҳолда;
- халқаро юкхатларнинг ўзига хос хусусиятлари, махсус белгилар қўйилган ҳолда.

Ушбу фаолиятда асосий босқичлардан биттаси тегишли контрактларни тузиш, миқдор, баҳо ва товарларни етказиб бериш тартиби ва графиги ҳисобланади. Чунки ушбу талабларнинг бажарилиши устидан тезкор ва қаттиқ назорат ўрнатилади.

Бундан ташқари ҳисоблашиш жараёни ташқи иқтисодий фаолиятда асосий ўринлардан бирини эгаллаб, бу муносабатлар «Валюта тартиблари ва валюта назорати тўғрисида»ги Қонунга асосан амалга оширилади. Валюта тартибларига риоя қилиш Марказий банк томонидан назорати қилинади, ушбу банкга қуйидаги ваколатлар юклатилган:

- хориж валюталари муомалаларининг тартиби ва фаолият жараёнлари;
- резидент ва норезидентлар томонидан валюта муомалаларини амалга ошириш қоидалари;
- валюта муомалаларини ҳисобга олиш, ҳисоблаб ҳужжатлаштириш ва статистикасининг умумий тартибини ўрнатиш.

Халқаро тартиблар эса «Товарларнинг халқаро олди-сотди тўғрисидаги шартнома» БМТ конвенцияси, A/CONE. 97/18 Annex 1. ва Инкотермс ҳужжатларига асосланади.

Ушбу ҳужжатларда:

- иқтисодий алоқаларга қулай шарт-шароитлар яратиш, алоқа ўрнатиш, шартномалар тузиш ва тегишли тартиб ва қоидаларни ўрнатиш учун маълумотлар ва ахборотлар билан таъминлаш;
- товарларни олиш ва сотишдаги тўсиқлардан ўтиш, шартномалар тузиш, товарларнинг турлари, миқдори ва графикларини белгилаш ва етказиб бериш учун шароитлар яратиш;
- товарларни сотиб олиш ва сотиш бўйича камситишлар (дискриминация)ни тугатиш, томонларнинг манфаатларини кўзлаган ҳолда хўжалик муаммоларини амалга ошириш;
- шартномаларни амалга оширишга сарфланадиган вақт ва харажатларни қисқартириш мақсадида кўрсатилган шаклларда харажатларни ҳисобга олишда тасдиқланган «Низом» қоидаларига амал қилинади.

«Харажатлар таркиби тўғрисидаги Низом»га мувофиқ экспорт маҳсулотларини ишлаб чиқариш бўйича сарфланган асосий харажатларга қуйидаги харажатлар киради:

- асосий ишлаб чиқаришдаги ишчиларнинг меҳнат ҳақи;
- меҳнат ҳақи жамғармасидан ижтимоий муҳофаза жамғармасига ажратма;
- асосий ишлаб чиқаришга сарфланган материал ва хом ашё қиймати.

Келишилган буюртма ва тузилган контрактга асосан хорижда пудрат усулида қурилишни амалга ошираётганда қурилиш харажатларига қуйидагилар киради:

- қурилиш материалларининг қиймати;
- ўрнатиладиган ускуналарнинг қиймати ва ўрнатиш харажатлари;
- ускуна ва материалларни олиб бориш харажатлари;
- мутахассисларни тайёрлаш харажатлари.

12.2. Экспорт-импорт операцияларини ҳисобга олиш тартиби

Экспорт товарларни асосан контрактга мувофиқ хориж фирмаларидан оладилар. Ушбу контрактда ҳамма шартлар - томонларнинг мажбуриятлари, ҳуқуқлари ва иқтисодий жазолар кўрсатилади.

Хориж фирмалари билан ҳисоблашишни амалга ошираётганда ҳисоблашиш турлари ва мол етказиб бериш шартларига амал қилинади. Хориждаги фирмалар билан ҳисоблашишнинг қуйидаги шакллари амалга оширилади:

- аккредитив усули билан ҳисоблашишлар;
- тижорат кредити билан ҳисоблашишлар;
- ўтказиш васиқа (вексел)лари (тратта) ёрдамида ҳисоблашишлар;
- ҳисоблашишнинг иккала шакли қўлланган ҳолда;
- очиқ счётлар билан ҳисоблашишлар.

Аккредитив билан ҳисоблашиш тартиби "Ҳужжатлар аккредитив билан ҳисоблашишнинг умумий қондаси ва тартиби" (Жаҳон савдо палатаси №400) билан ўрнатилган.

Ушбу ҳисоблашиш тартибида тўловчининг илтимоси ва қўрсатмасига асосан банк-эмитент) қуйидаги муомалаларни амалга оширади:

1. олинган ёки олинмайдиган товарларнинг қийматини учинчи шахсга пулда ёки ўтказиладиган васиқа (вексел)да тўлаши;
2. бошқа банкка ушбу муомалаларни амалга ошириш ҳуқуқини бериши мумкин.

Ушбу шакллардаги ҳисоблашишлар қуйидаги тартибда содир бўлади:

Истеъмолчи (импортчи) сотувчи (экспортчи) товарларнинг тайёрлиги тўғрисидаги хабарни олгандан кейин ўзининг банкига экспортчининг банкида контрактда кўрсатилган суммада аккредитив очиш учун ариза беради. Ушбу аризада суммани тўлаш учун зарур бўлган ҳужжатлар кўрсатилади ва истеъмолчининг банки сотувчига хизмат қиладиган банкда тегишли сумма бўйича белгиланган муддатда аккредитив очади. Сотувчи (экспортчи) товарларни жўнатгандан кейин ўзининг банкига контрактда кўрсатилган ҳужжатларни топшириб тегишли суммани аккредитивдан олади ва ушбу муомалани сотувчининг банки истеъмолчининг банкига тегишли ҳужжатлар билан етказди.

Коммерция кредити билан ҳисоблашиш тартибида сотувчи (экспортчи) истеъмолчига (импортчига) товарлар қийматининг бир қисмини ёки умумий суммасини кейин тўлаш шарти билан товар жўнатади. Олинган товарнинг қиймати контрактда кўрсатилган муддатда ва кредит фоизи қўшилган ҳолда истеъмолчи томонидан товар эгасига (экспортчига) тўланади.

Васиқа (вексель) ёрдамида ҳисоблашишда қарз мажбурияти васиқа билан тасдиқланади. Васиқа оддий ва бошқа шахсларга ўтказиладиган (тратта) шаклда бўлади.

Оддий васиқа ёрдамида ҳисоблашишда васиқа берувчи уни олган шахсга васиқада кўрсатилган суммани белгиланган муддатда тўлаш мажбуриятини олади.

Ўтказиладиган васиқада (тратта) шаклида ҳисоблашишда васиқа эгаси (трассант)га васиқа берувчи (трассат) унда кўрсатилган суммани белгиланган муддатда бошқа шахсга тўлаш учун буйруқ беради. Бунинг учун васиқа ўтказувчининг ёзуви, имзоси ва муҳри билан мустаҳкамланади.

Инкассо шаклида экспортчи жўнатилган товарлар суммасини импортчининг банкдан тегишли ҳужжатларга асосан истеъмолчининг розилигини кутмай 3 кундан кейин олади.

Бунинг учун, аввало, импортчининг розилигини (3 кун) кутиши ва кейин банкдан талаб қилиши лозим. Ҳозирги шароитда бу усул Ўзбекистон Республикасида кам қўлланилади.

Очиқ счётлар билан ҳисоблашиш тартиби доимий алоқада бўлган сотувчи (экспортчи) ва истеъмолчилар (импортчи) ўртасида қўлланилиб, ушбу жараёнда товар эгаси молни жўнатгандан кейин тегишли ҳужжатларни ва контрактда кўрсатилган суммани белгиланган муддатда тўлаш тўғрисидаги илтимос хатини истеъмолчига жўнатади.

Ушбу муомалаларни ва ҳисоблашиш шакллари амалга ошириш учун тегишли счётлар гуруҳида қуйидаги счётларни очиш мақсадга мувофиқдир:

6010 - «Мол етказиб берувчилар ва пудратчиларга тўланадиган счётлар» гуруҳида:

6011 - «Экспорт товарлар бўйича мол етказиб берувчилар ва пудратчиларга тўланадиган счётлар»;

6012 - «Экспорт ишлар ва хизматлар бўйича мол етказиб берувчилар ва пудратчиларга тўланадиган счётлар»;

6013 - «Бошқа импорт муомалалари бўйича мол етказиб берувчилар ва пудратчиларга тўланадиган счётлар»;

6014 - «Коммерция кредити бўйича ҳисоблаш»;

6015 - «Берилган васиқалар бўйича ҳисоблаш»;

5500 - «Банкдаги махсус счётлар» гуруҳида:

5510 - «Мамлакат ичидаги аккредитивлар»;

5520 - «Чек дафтарчалари».

Аккредитивлар хорижда очилганда уларнинг аналитик ҳисоби аккредитивлар, давлатлар, аниқ турлари ва валюта кодлари бўйича юритиши мақсадга мувофиқ.

12.3. Экспорт операциялари ҳисоби

Сарфланган харажатларни ва тайёр маҳсулотларни ҳисобга олаётганда 2020-«Экспорт маҳсулотларини ишлаб чиқариш» ва 2830-«Тайёр экспорт маҳсулотлари» счётлари қўлланилади. Келишилган контракт ва буюртмага асосан экспорт учун маҳсулот ишлаб чиқараётганда унинг учун сарфланган харажатларни ҳисобга олишда 2030 счётини очиш мақсадга мувофиқ ва ушбу маҳсулотлар тайёр ҳолига келтирилган ва тегишли назоратчиларнинг кўригидан ўтгандан кейин давр жараёнида режа таннархида 2830 «Экспорт маҳсулотлари» счётига ўтказиш маъқул - Дебет 2830 ва Кредит ҳисобот даврининг охирида ушбу маҳсулотларнинг ҳақиқий таннархи калькуляция қилиниб фарқ суммаси тегишли 2020 счётнинг кредитидан 2830 счётнинг дебитида қайд қилинади, тежалган сумма (-) ва ортиқча сарф эса (+) белгисида.

2830 «Экспорт қилинган (хориждаги истеъмолчиларга жўнатилган) тайёр маҳсулотлар»;
2840 «Экспорт қилинган (хориждаги истеъмолчиларга жўнатилган) товарлар».

Счётларнинг кредитидан		Счётларнинг дебетига	
Дебет		Кредит	
C-N			
2810	Тайёр маҳсулотларнинг экспорт қилиниши (хориждаги истеъмолчи ва буюртмачиларга жўнатилиши)	Экспорт қилинган (хориждаги истеъмолчиларга жўнатилган маҳсулотларнинг таннархи	9110
2910	Товарларнинг экспорт қилиниши (хориждаги истеъмолчи ва буюртмачиларга жўнатилиши)	Экспорт қилинган (хориждаги истеъмолчиларга жўнатилган) товарларнинг таннархи	9120
2310	Ёрдамчи ишлаб чиқаришда бажарилган ишларнинг экспорт қилиниши (хориждаги истеъмолчи ва буюртмачиларга жўнатилиши)	Экспорт қилинган (хориждаги истеъмолчилар ва буюртмачилар топширилган)	9130
		Экспорт қилинган (хориждаги истеъмолчилар ва буюртмачиларга кўрсатилган) хизматларнинг таннархи	9130

Тайёр маҳсулотларни экспорт қилаётганда куйидаги тижорат сарфлари ҳосил бўлади:

- товарларни жўнатишга тайёрлаш, идишларга жойлаш, сифат ва сонини текшириш;
- товарларни транспортга юклаш;
- товарларни транспортда истеъмолчиларга жўнатиш;
- товарларни йўлда муҳофаза қилиш;
- товарларни йўлда тушириш, сақлаш ва юклаш;
- транспорт экспедиция ташкилотларига тўловлар;

- божхона тўловлари, божхона тарифлари ва йиғимлари;
- банк хизмати тўловлари;
- солиқ битимлар ва товарларнинг камомоди ва йўқотишлар (агарда суд даъвои тан олмаса).

Ушбу харажатларни тасдиқловчи ҳужжатлар субъектдаги шунга ўхшаш мамлакат ичида содир бўлган муаммолар бўйича сарфланган тижорат сарфларини тасдиқловчи ҳужжатларга ўхшайди, лекин қўшимча қуйидаги ҳужжатлар тўлғазилади:

- божхона декларацияси;
- йўлдаги товарларни муҳофаза қилиш шартномаси.

Муомала харажатларига қуйидагилар киради:

- ходимларга ҳисобланадиган меҳнат ҳақи ва мукофотлар;
- нафақа фоизи, ижтимоий, тиббий муҳофаза ва бюджетдан ташқари жамғармаларга ажратмалар;
- хизмат сафари сарфлари;
- хўжалик ва канцелярия сарфлари;
- транспортдан фойдаланиш сарфи;
- импорт ва иншоотларнинг ижара сарфлари;
- қўриқлаш сарфлари ва ҳоказо;
- савдо муомаласи сарфлари (товарлардан намуналар сотиб олиш, вакилларни қабул қилиш, ваколатхоналар сарфи ва ҳоказо).

Ушбу харажатлар икки гуруҳга бўлиниб, ҳисобга олинади:

- савдо-муомала харажатлари;
- маъмурий бошқарув харажатлари.

Ушбу харажатлар 9410-«Маҳсулот (иш, хизмат)ларни сотиш билан боғлиқ сарфлар» счётида ҳисобга олиб борилади ва ушбу счётлар гуруҳида қуйидаги счётлар очилиши мумкин:

- 9411 - «Сақлаш ва ташиш сарфлари»;
- 9412 - «Реклама ва сотишга ёрдам бериш сарфлари»;
- 9413 - «Ўраш, навларга ажратиш ва идиш сарфлари»;
- 9414 - «Меҳнатга ҳақ тўлаш сарфлари»;
- 9415 - «Меҳнат ҳақи жамғармасидан ажратмалар»;
- 9419 - «Бошқа савдо сарфлари».

Экспорт ва импорт муомалалари натижасида сарфланган харажатларни айрим ҳисобга олиш ва тезкор назорат ўрнатиш бўйича қуйидаги қўшимча счётларни юритиш лозим:

- 9416 - «Товарларни экспорт қилиш бўйича савдо сарфлари»;
- 9417 - «Товарларни импорт қилиш бўйича савдо сарфлари».

Савдо харажатлари тузилган ҳар бир контракт бўйича айрим олган ҳолда ҳисобга олиб борилиши керак.

Савдо ва муомала сарфлари хўжалик юритувчи субъектларнинг якуний молиявий натижаларига олиб борилади, 9910-«Якуний молиявий натижалар» счётининг дебитида ва 9410-«Маҳсулот (иш, хизмат)ларни сотиш билан боғлиқ сарфлар» счётининг кредитида қайд қилинади.

Экспорт - товарларнинг давлат чегарасидан ўтказилишидир.

Товарларнинг экспортини назорат қилиш иш ва хизматлар экспортини назорат қилишдан осон, чунки у мулк ва аниқ қўринишга эгадир.

Лекин иш ва хизматларнинг экспортини назорат қилганда қуйидагиларга асосланиш керак:

- хориждаги шахс билан тузилган контракт;
- бажарилган иш ёки кўрсатилган хизматнинг ҳақиқий жойи;
- халқаро юкларни ташиш ҳужжатлари.

Чунки бу чегараланиш валюта муомалаларини тартибга солиш, молиявий натижаларни аниқлаш ва солиққа тортиш жараёнини тўғри амалга оширишга асос бўлади.

Товар, иш ва хизматларни экспорт қиладиган субъектлар уч гуруҳга бўлинади:

- экспорт маҳсулотларини ишлаб чиқарувчилар;
- экспорт билан шуғулланадиган савдо фирмалари;
- даллол фирмалар - комисион йиғим эвазига ишлаб чиқарувчи ёки савдо фирмаларининг тайёр маҳсулотлари ёки товарларини сотиб берадилар ёки сотувчиларнинг топшириғини бажарадилар.

Савдо фирмалари товарларни экспорт қилиш учун ишлаб чиқарган субъектлардан сотиб олганда дастлабки ҳужжатларга асосан счётларида қуйидагича қайд қиладилар:

Дт 2910- «Омбордаги товарлар» ёки 2960- «Экспорт қилинадиган товарлар»;

Дт 6410- «Бюджетга тўловлар юзасидан қарзлар» счёти (ҳисобланган қўшилган қиймат солиғи суммасига)

Кт 6010- «Мол етказиб берувчи ва пудратчиларга тўланадиган счётлар».

Экспорт қилинган товарларни ҳисобга олиш учун давлат чегарасидан ўтган ёки хориж истеъмолчисига берилганлигини тасдиқловчи дастлабки ҳужжатлар асос бўлади. Ушбу ҳужжатларга қуйидаги ҳужжатлар киради:

- хусусиятлари, патталир, коносамент ва юкхатларнинг нусхалари илова қилинган мол етказиб берувчи фирманинг счётига тўлов розилиги;
- почтанинг юкни жўнатиш учун қабул қилинганлигини тасдиқловчи паттаси;
- қабул қилиш далолатномаси;
- жўнатиш ҳужжатларига асосан ёзилган тўлов счётлари;
- тижорат (коммерция) далолатномаси;
- экспедитор ва консигнаторларнинг қабул қилиш далолатномаси.

Дунёда товарларни етказиб беришнинг ҳар хил тартиблари мавжуд бўлиб бу тартиблар «Инкотермс» да умумлаштирилган.

Масалан: «Франко-ташувчи» (FCA) - сотувчи ўз товарини олувчига ёки унинг вакилига топширган вақтдан бошлаб жавобгарликдан соқит бўлади.

«Франко-чегара» (DAF) - сотувчи товарини чегарадаги кўрсатилган манзилга етказиб беради.

Ушбу воқеалар содир бўлгандан кейин товарлар 9110- «Сотилган маҳсулотларнинг таннархи» счётида қайд қилинади ва 2910- «Омбордаги товарлар» ёки 2960- «Экспорт қилинадиган товарлар» счётининг кредитидан 9110- «Сотилган маҳсулотларнинг таннархи» счётининг дебетига ўтказилади.

Жўнатилган товарларнинг ҳаракати устидан назоратни кучайтириш мақсадида ва экспортнинг хусусиятлари ва қоидаларидан келиб чиққан ҳолда «Экспортга жўнатилган товарлар» номли 2960 счётни очиш ва унда қуйидаги қўшимча счётларни очиш мақсадга мувофиқдир:

- 2961 - «Экспортга жўнатилган йўлдаги товарлар»- истеъмолчиларга жўнатилган, лекин мулк ҳуқуқи берилмаган;
- 2962 - «Жўнатилган ва фактураланган экспорт товарлари»- хориждаги истеъмолчига жўнатилган ва унга мулк ҳуқуқи берилган товарлар учун.

Агарда товарлар тегишли тузилган контрактларга асосан экспорт қилинсаю, лекин мулкчилик ҳуқуқи берилмаса:

Дт 2961-«Экспортга жўнатилган йўлдаги товарлар» счётига;

Кт 2960-«Экспорт қилинадиган товарлар» счётидан ўтказилади.

Агарда шу вақтнинг ўзида харидорга мулкчилик ҳуқуқи берилса:

Дт 9120-«Сотилган товарларнинг таннархи» счётига;

Кт 2961-«Экспортга жўнатилган йўлдаги товарлар» счётидан ўтказилади ва шу билан бир вақтда уларнинг контрактда кўрсатилган суммаси;

Дт 4010-«Харидор ва буюртмалардан олинган счётлар»;

Кт 9020-«Товарларни сотишдан олинган даромадлар» счётларида қайд қилинади.

Жўнатилган товарлар 2960-счётда хориж валюталарининг сўмга нисбатан курсидан қатъий назар сўмда акс этирилиб борилади.

Экспорт маҳсулотларини сотиш учун 9010-«Тайёр маҳсулотни сотишдан олинган даромад» счётида тегишли 9011-«Экспорт маҳсулотни сотишдан олинган даромад» счётини очиш мақсадга мувофиқдир. Ушбу счётда экспорт муомалалари қуйидаги дастлабки ҳужжатларга асосан амалга оширилади:

- маҳсулот ёки товарлар учун - контракт, юкхати жўнатиш, бериш қайдномаси ва бошқа жўнатиш ҳужжатлари;
- бажарилган иш ва кўрсатилган хизмат учун - бажарилган иш ва кўрсатилган хизматнинг далолатномаси ва чегарадан ўрнатилганлигини тасдиқловчи ҳужжатлар;
- трубопровод товарлари (нефть, газ, сув ва бошқалар) учун ҳисобловчи ускуналар (счётчик)нинг маълумотларини кўрсатадиган далолатномалар.

Жаҳон амалиётида тайёр маҳсулот ёки товарларни сотилган, деб эътироф қилишнинг иккита усули мавжуд:

- маҳсулот ва товарларни харидорга жўнатган ёки улар юзасидан тўлов ҳужжатларини тегишли банкка берган вақтдан бошлаб улар сотилган деб тан олинади;
- тайёр маҳсулотлар ёки товарларни харидорларга жўнатгандан кейин уларнинг шартномада кўрсатилган қиймати пул маблағлари счётига кириш қилинган вақтдагина сотилган деб тан олинади.

Маҳсулот қиймати исмтеъмолчи томонидан тўланганда (ҳисоблашиш счётига кириш қилинганда) сотилган, деб тан олинганда счётларда қуйидагича қайд қилинади:

- Маблағ хориж валютаси счётига келиб тушганда импортчи ушбу маҳсулотнинг қийматини тўлашга розилик берса:

Дт 4010-«Харидор ва буюртмачилардан олинган счётлар»;

Кт 9010-«Тайёр маҳсулотларни сотишдан олинган даромадлар» счёти;

Дт 5210-«Мамлакат ичидаги хориж валютасидаги маблағлар» ёки 5220-«Хориждаги валюта счётидаги маблағлар» счёти;

Кт 4010-«Харидор ва буюртмачилардан олинадиган счётлар» счёти.

- Сотилган маҳсулотнинг қиймати ҳисобдан чиқарилганда:

Дт 9110-«Сотилган маҳсулотларнинг таннархи»

Кт 2861-«Экспортга жўнатилган йўлдаги тайёр маҳсулотлар» счёти.

Агарда экспорт маҳсулот жўнатилган вақтидан сотилган деб қабул қилинса ва мулкӣ ҳуқуқ хориж истеъмолчига берилса, товар истеъмолчига жўнатилиб счёт-фактура (инвойс) қўйилса, контрактда кўрсатилган суммага:

Дт 4010-«Харидор ва буюртмачилардан олинадиган счётлар» счёти

Кт 9010-«Тайёр маҳсулотларни сотишдан олинган даромадлар» счёти ва шу вақтда сотилган тайёр маҳсулотларнинг таннархига:

Дт 9110-«Сотилган тайёр маҳсулотнинг таннархи» счёти

Кт 2810-«Экспорт тайёрланган маҳсулотлар» счёти.

Ушбу муомала бўйича истеъмолчилар қарзини тўласалар

Дт 5210-«Мамлакат ичидаги» ёки 5220- «Хориждаги валюта счёти».

Кт 4010-«Харидор ва буюртмачилардан олинадиган счётлар»да қайд қилинади ёки бажарилган иш ва кўрсатилган хизматлар бўйича:

Дт 9130-«Сотилган иш ва хизматларнинг таннархи» счёти

Кт 2020-«Экспорт қилинадиган ишлар» счёти.

Экспорт маҳсулотини реализация қилиш натижасида молиявий натижанинг аниқлаш учун жами сарфлар ва даромадлар якуний молиявий натижалар счётида тегишли йўллар бўйича йиғилади:

1. Дт 9010-«Тайёр маҳсулотларни сотишдан олинган даромадлар» счёти

Кт 9910-«Якуний молиявий натижалар» счёти.

2. Д-т 9910-«Якуний молиявий натижалар» счёти

К-т 9110-«Сотилган тайёр маҳсулотларнинг таннархи» счёти

3. Дт 9910-«Якуний молиявий натижалар» счёти

Кт 9410-«Маҳсулот (иш, хизмат)ларни сотиш билан боғлиқ сарфлар» счётлари.

Хориж фирмаларининг товарлари, иш ва хизматларни сотиб олиш билан боғлиқ қарзлари 4010-«Харидор ва буюртмачилардан олинадиган счётлар» счётидан чет эл валютаси сўмда кўрсатилади ва ҳар ойда аниқланган валюта курсининг фарқи агарда валюта курси сўмга нисбатан пасайса, субъектнинг фойдасига:

Дт 5210- «Мамлакат ичидаги валюта счёти»

Кт 9540- «Сўм курсидаги ижобий фарқ бўйича даромадлар» счёти ва агарда валюта курси сўмга нисбатан ошса, субъектнинг зарарига олиб борилади:

Дт 9630- «Сўм курсидаги салбий фарқ бўйича зарарлар» счёти

Кт 5210- «Мамлакат ичидаги валюта счёти» счётларида қайд қилинади.

Хориж фирмалари тўлаган пул маблағлари субъектининг тегишли счётига кириш қилинса:

Дт 5210- «Мамлакат ичидаги валюта счёти» ёки 5220- «Хориждаги валюта счёти»

Кт 4010- «Харидор ва буюртмачилардан олинадиган счётлар»да валюта ва сўмда қайд қилинади.

Мабодо хориж фирмасидан жўнатиладиган маҳсулот учун олдиндан бўнак олинган бўлса, у вақтда бўнак суммаси счётларда қуйидагича акс эттирилади:

Дт 5210-«Мамлакат ичидаги валюта счёти» ёки 5220- «Хориждаги валюта счёти»

Кт 6310-«Харидор ва буюртмачилардан олинган бўнақлар» счёти истеъмолчи олган тайёр маҳсулотнинг ёки товарнинг қийматини тўлаганда илгари олинган бўнақ суммаси тўлиқ ҳисоблашишда инобатга олинади:

Дт 6310-«Харидор ва буюртмачилардан олинган бўнақлар»

Кт 4010-«Харидор ва буюртмачилардан олинадиган счётлар» ва қолган сумманигина истеъмолчилар тўлайдилар:

Дт 5210-«Мамлакат ичидаги валюта счёти» ёки

Кт 4010-«Харидор ва буюртмачилардан олинадиган счётлар»да қайд қилинади.

Мабодо олинган бўнақ экспорт маҳсулотининг тўлиқ қийматини ташкил қилса, яъни контрактга асосан қийматини олдиндан тўласа маҳсулот сотилганда счётларда қуйидагича акс эттирилади.

Дт 6310-«Харидор ва буюртмачилардан олинган бўнақлар»

Кт 9010-«Тайёр маҳсулотларни сотишдан олинган даромадлар» счётида валюта ва сўмда қайд қилинади, яъни 4010 счётини қўллаш зарурати қолмайди.

Айрим ҳолларда, айниқса, кейинги вақтларда маҳсулот, иш ва хизматларни экспорт қилиш жараёнида воситачи (даллол) фирмалар актив иштирок қилмоқдалар. Бу даллол

фирмалар сотувчи ва истеъмолчиларни бир-бири билан боғланганлиги учун мукофот, яъни ҳақ оладилар.

Бу ишни амалга ошириш учун, аввало, ишлаб чиқарувчи корхона (даллол) истеъмолчини топиб, товар эгаси (комитент)нинг товарини ўз номидан сотади ва бунинг учун товар эгаси (комитент) дан комиссиян йиғим (рағбатлантириш) хизмат ҳақини олади.

Комиссия шартномасига мувофиқ хориж фирмаси билан шартномани воситачи тузади ва у товарларни истеъмолчига етказиб бериш билан боғлиқ ишларнинг ҳаммасини бажаради:

- божхона йиғимлари ва тўловларни тўлайди;
- товарларни олиб бориб бериш - транспорт харажатларини ва товарларни сақлаш, юклаш ва тушириш харажатларини ҳам тўлайди.

Чунки бу сарфларни кейинчалик товар эгаси - комитент воситачига (комиссионерга) қоплайди.

Сотиб бериш учун олинган товарларни воситачи баланسدан ташқари 004-«Комиссияга (сотиб беришга) қабул қилинган товарлар» счётида қайд қилади, комитент эса 2861-«Экспортга жўнатилган йўлдаги тайёр маҳсулотлар» счётида ҳисобга олади. Воситачи товарни хориждаги истеъмолчига топширгандан кейин 004-«Комиссияга (сотиб беришга) қабул қилинган товарлар» счётидан ҳисобдан чиқаради.

Сотилган товарлар бўйича олинган даромадлар воситачининг валюта счётига кирим қилинади ва шу куни комитентга хабар бергандан сўнг ушбу суммани комитент ўзининг тегишли сётларида (5210 ёки 5220) акс эттиради.

Агарда товарларни сотиш билан боғлиқ харажатлар комитент томонидан қопланса, ушбу муомалалар қуйидаги сётларда акс эттирилади:

Дт 6930-"Роялти ва гонорарлар бўйича қарзлар" счёти

Кт 5110-"Ҳисоблашиш счёти" ёки 5210-"Мамлакат ичидаги валюта счёти" ва ушбу тўланган суммаларни қуйидаги сётларда қайд қилади:

Дт 9410-"Маҳсулот (иш, хизмат)ларни сотиш билан боғлиқ сарфлар"

Кт 6930-"Роялти ва гонорарлар бўйича қарзлар" счёти.

Хориж фирмасидан олган товарлари учун хориж валютаси келиб тушса, воситачи қуйидагича қайд қилади:

Дт 5210 ёки 5220-"Мамлакат ичидаги ва хориждаги валюта сётлари"

Кт 4010-"Харидор ва буюртмачилардан олинган сётлар".

Воситачидан сарфланган харажатларини тасдиқловчи ҳужжатлар илова қилган сётни олгандан кейин комитент унга қарздор бўлади ва экспорт контракти бўйича сотишдан ҳисобланган даромадни қайд қилади:

Дт 4010-"Харидор ва буюртмачилардан олинадиган счётлар";

Кт 9010-"Маҳсулотни сотишдан олинган даромадлар" счёти;

Дт 9110-"Сотилган маҳсулотларнинг таннари";

Кт 2871-"Экспортга жўнатилган маҳсулотлар" счётлари қиймати олинганда эса:

Дт 5210 ёки 5220-"Мамлакат ичидаги ва хориждаги валюта счётлари";

Кт 4010-"Харидор ва буюртмачилардан олинадиган счётлар".

12.4. Импорт операциялари ҳисоби

Хўжалик юритувчи субъектлар ўз фаолияти жараёнида маҳсулотларни экспорт қилишдан ташқари ўзига четдан товарлар, ускуна ва материаллар ҳам олиши мумкин. Бу жараёнлар қуйидаги гуруҳларга бўлинади:

- ишлаб чиқариш истеъмоли учун хом-ашё ва материаллар олиш;
- ўз корхонаси учун машина ва ускуналар олиш;
- ўзининг харидорлари ва буюртмачиларига сотиш учун четдан товарлар олиш.

Ушбу муомалалар амалга ошириладиганда ҳисобнинг асосий вазифаларидан бири олинаётган қийматликларнинг қийматини тўлиқ ва тўғри ҳисоблаш ҳамда жорий ҳисобда акс эттиришдир. Шунинг учун 1510-"Материалларни тайёрлаш ва сотиб олиш"синтетик счётида 1520-"Импортга олинган товар-моддий захиралари" счётини очиб унда юқорида келтирилган товар-моддий қийматликлари бўйича сарфланган ҳамма харажатларни йиғиб бориш ва ушбу товар-моддий захираларнинг таннарини аниқлаш зарур.

Ушбу 1520-"Импортга олинган товар-моддий захиралари" счётининг дебет томонида импорт товарлари, хом-ашё ва материаллар, машина ва ускуналар бўйича сарфланган ҳамма харажатлар ва уларнинг сотиб олиш баҳолари кўрсатилиши лозим. Кейинчалик ушбу товар-моддий захираларни тегишли 2900, 1000, 0700 ва 0800 счётларга ҳақиқий-тўлиқ таннархда ўтказилади. Чунки йўриқномага мувофиқ импорт қилинган товар-моддий захираларнинг таннархига қуйидагилар кўшилади:

- товар-моддий захираларни сотиб олиш баҳоси;
- ҳисобланган акциз суммаси;
- божхона тўлови ва йиғимлари;
- товар-моддий захираларни олиб келиш сарфлари.

Агарда хориждан моддий бойлик сотиб олинса:

Дт 1510-«Товар-моддий захираларни тайёрлаш ва сотиб олиш» счёти;

Кт 6010-"Мол етказиб берувчилар ва пудратчиларга бўлган қарз" счёти.

Ҳисобланган божхона тўловлари ва йиғимлари суммасига:

Дт 1510-"Товар-моддий захираларни тайёрлаш ва сотиб олиш" счёти;

Кт 6010-"Мол етказиб берувчилар ва пудратчилар билан ҳисоблашиш" счёти.

Агарда мол етказиб берувчи истеъмоличининг омборигача етказиб берса, ҳисобланган акциз солиғи суммасига:

Дт 1510-"Товар-моддий захираларини тайёрлаш ва сотиб олиш" счёти

Кт 6410-"Бюджетга тўловлар юзасидан қарзлар" счёти.

Агарда ушбу солиқни истеъмоли тўласа, тўланган ҚҚС ва акциз солиқлари қуйидагича акс эттирилади:

Дт 6410-"Бюджетга тўловлар юзасидан қарзлар" счёти ва

Кт 5110-"Ҳисоблашиш счёти".

Кейинчалик товар-моддий захираларнинг тўлиқ таннари аниқланиб, ушбу 1510-счётдан тегишли ТМЗ ҳисобга олувчи счётларга ўтказилади:

Дт 1000, 1100, 1200, 2900 (ТМЗ турлари бўйича)

Кт 1510-"Товар-моддий захираларни тайёрлаш ва сотиб олиш" счёти.

Олинган товар ва моддий қийматликлар субъектнинг мулки бўлган санадан унинг балансига қирим қилинади ва ҳисоблашиш амалга оширилган санада хориж валютаси билан сўм курси белгиланади.

Сотиш учун олинган импорт товарларини уларнинг турлари, гуруҳи бўйича айрим ҳолда 2900 счётлар гуруҳидаги тегишли счётларда ҳисобга олиб бориш мақсадга мувофиқ. Чунки товарларнинг турлари, олиш вақти ва олиб келиш тартиби билан уларнинг акциз солиғи, ҚҚС, божхона тўловлари ва транспорт харажатлари ҳар хил бўлади.

Харажатларни ҳисобга олишда қуйидаги тартиблар ва ҳужжатлар тасдиқланган:

- денгизда ташишда - пароход, коносамент;
- темир йўл билан ташишда - вагон, халқаро темир йўл юкхати;
- автотраспортда - автотранспорт, халқаро автотранспорт юкхати (Т1К);
- ҳаво транспортида - ҳаво лайнери, халқаро ҳаво транспорти юкхати.

Корхона ва фирмалар товарларни улгуржи савдода сотиб олиш баҳосида ва чакана савдо ва умумий овқатланишда сотиш баҳосида ҳисобга олиши мумкин.

Чакана савдо корхоналари ва умумий овқатланиш корхоналари товарларни сотиш баҳосида ҳисобга олганликлари учун товарларни сотиш баҳосига етказиш мақсадида

ҚҚС, акциз солиғи, божхона тўловлари ва олиб келиш сарфларини товарларнинг сотиб олиш қийматига қўшадилар.

Тайёрлов, таъминот-сотиш, улгуржи ва бошқа субъектлар импорт товарларни ҳақиқий таннархда ҳисобга олиб борадилар. Улгуржи савдо корхоналари товарларни сотиб олиш баҳосида ҳисобга оладилар. Лекин ҚҚС, акциз солиғи ва божхона тўловларини айрим ҳисобга олиб борадилар. Харидор ва буюртмачилар билан келишилган баҳолар ҳисобидан давлат бюджетига солиқлар, мол етказиб берувчиларга тўланадиган контрактда кўрсатилган сумма, божхона тўловлари, транспорт сарфлари ва муомала сарфлари қопланади, шу билан бирга фойда ҳам олиниши керак.

Тузилган контрактга асосан хориж фирмаларидан товар олинди.

- Товарнинг келишилган контракт баҳоси:

улгуржи ва чакана савдо корхоналарида:

Дт 2900-"Товарларни ҳисобга олувчи счётлар" - товарларнинг гуруҳи ва турлари бўйича

Кт 6010-"Мол етказиб берувчи ва пудратчиларга бўлган қарз" счёти.

- Божхона тўловлари ва йиғими суммасига:

улгуржи ва чакана савдо корхоналарида:

Дт 2900-"Товарларни ҳисобга олувчи счётлар" - товарларнинг гуруҳи ва турлари бўйича

Кт 6990-"Ҳар хил ҳисобланган мажбуриятлар" счёти.

- Акциз солиқлари ҳисобланганда (агарда харидор солиғни тўласа):

улгуржи ва чакана савдо ташкилотларида

Дт 4010-"Истеъмолчи ва буюртмачилардан олинадиган счётлар" - истеъмолчиларнинг гуруҳи ва турлари бўйича

Кт 6410-"Бюджетга тўловлар юзасидан қарзлар" счёти.

- Қўшилган қиймат солиғи ҳисобланганда (агарда харидор солиқни тўласа):

улгуржи ва чакана савдо корхоналарида

Дт 4010-"Истеъмолчи ва буюртмачилардан олинадиган счётлар"- истеъмолчиларнинг гуруҳи ва турлари бўйича

Кт 6410-"Бюджетга тўловлар юзасидан қарзлар" счёти.

- Ҳисобланган солиқлар суммаси тўланганда:

Дт 6410-"Бюджетга тўловлар юзасидан қарзлар" счёти

Кт 5110-"Ҳисоблашиш счёти"

- Божхона тўловлари ва йиғимлари тўланганда:

Дт 6990-"Ҳар хил ҳисобланган мажбуриятлар" счёти

Кт 5110-"Ҳисоблашиш счёти"

- Сотиш билан боғлиқ харажатларни тегишли ҳужжатларга асосан акс эттириш:

Дт 9410-"Муомала харажатлари" счёти

Кт савдо сарфларининг турлари - 0200, 6710, 6520, 2310, 9450 ва ҳоказо счётлари.

Товарларни сотиш натижасида ҳисобланган даромадлар суммасига:улгуржи ва чакана савдо корхоналарида

Дт 4010-"Харидорлар ва буюртмачилардан олинадиган счётлар"

Кт 9020-"Товарларни сотишдан олинган даромадлар" счёти.

Сотилган товарларнинг қиймати ҳисобдан чиқарилганда: товарларнинг ҳақиқий таннархида улгуржи ва чакана савдода

Дт 9120-"Сотилган товарларнинг таннархи" счёти

Кт 2910-"Омбордаги товарлар" счёти.

Товарларни сотишдан олинган даромад суммасига. Улгуржи ва чакана савдо корхоналарида:

Дт 5110-"Ҳисоблашиш счёти"

Кт 4010-"Харидор ва буюртмачилардан олинадиган счётлар"

ҳисобдан чиқарилган муомала харажатларига.

Иккала савдо ташкилотлари ҳам

Дт 9910-"Якуний молиявий натижа" счёти;

Кт 9410-"Муомала сарфлари" сарфларнинг турлари бўйича.

Ушбу муомалаларнинг якунига асосан молиявий натижаларни аниқлаш қуйидагича амалга оширилади:

ҳисобдан чиқарилган товарларнинг таннархи якуний молиявий натижаларга олиб борилади

Дт 9910-"Якуний молиявий натижалар" счёти

Кт 9120-"Сотилган товарларнинг таннархи" счёти

Дт 9020-"Товарларни сотишдан олинган даромадлар" счёти

Кт 9910-"Якуний молиявий натижалар" счёти.

Демак, 9910-"Якуний молиявий натижалар" счётининг дебет томонида - сотилган товарларнинг таннархи ва муомала харажатлари акс этирилади, шу билан бир вақтда ушбу 9910-"Якуний молиявий натижалар" счётининг кредит томонида маҳсулот (иш, хизмат)ларни сотишдан олинган даромадлар қайд қилинади ва ушбу 9910 счётнинг дебет ва кредит томонлар таққосланиб, якуний молиявий натижа аниқланади:

- агарда сотилган товарларнинг таннархи ва муомала харажатлари олинган даромад суммасидан кам бўлса, фойда олинади.
- агарда сотилган товарларнинг таннархи ва муомала харажатларининг йиғиндиси олинган даромад суммасидан кўп бўлса, зарар кўрилади.

Бозор иқтисодиёти шароитида импорт товарлари бартер (товарларни айирбошлаш) усулида ҳам олинishi мумкин. Бу усул қўлланилаётганда тузилган контрактга асосан хориждаги фирмалардан товарлар, хом-ашё ва материаллар, ускуналар ёки бошқа қийматликлар олиниб, баҳолари келишилган ҳолда уларга бошқа товарлар, хом-ашё ва материаллар ёки бошқа қийматликлар берилади. Масалан: пахта толаси жўнатилиб, тайёр газлама ёки пахта териш комбайнлари жўнатилиб пўлат ёки чўян олинishi мумкин. Бу усул қўлланилаётганда иккала томон ҳам истеъмолчи ва сотувчи ҳисобланиб, ундаги экспорт ва импорт контрактининг асосий шарти баҳоларни келишиб олиш ҳамда дунё бозорини яхши ва чуқур ўрганиши талаб қилинади ва хориж валютаси билан сўм курсининг даражасига эътибор бериш керак.

Бу фаолият тегишли Низомлар, Вазирлар Маҳкамасининг Қарорлари ва Молия вазирлиги билан Давлат Солиқ қўмитасининг кўрсатмаларига асосан тартибга солиб турилади.

Хўжалик юритувчи субъектлар бартер айирбошлаш муомалаларини амалга ошираётганда қуйидагиларга эътибор бериши керак:

- бартер маҳсулотлари, ишлар ва хизматларнинг кирим суммасини солиққа тортаётганда шу ойда ушбу маҳсулот, иш ва хизматларнинг баҳосини бозор баҳосида (ҳақиқий таннархдан арзон бўлиши мумкин эмас) ҳисобга олиши зарур;
- хўжалик юритувчи субъектларнинг мулкани ҳисобга олиш Низоми ва тегишли стандартларга асосланган ҳолда қийматликлари хориж валютасида акс этирилган бартер муомаласида ушбу муомала содир бўлган кундаги хориж валютаси билан сўм курсини тўғри аниқлаб қийматини солиққа тортиши лозим.

Бартерга олинган товарлар субъектнинг мулкига ўтгандан кейин унинг турларига қараб дастлабки ҳужжатларга асосан счётларда қуйидагича қайд қилинади:

Дт 0700-"Ўрнатиладиган ускуналарни ҳисобга олувчи счётлар";

Дт 0800-"Капитал қўйилмаларни ҳисобга олувчи счётлар";

Дт 1000-"Материалларни ҳисобга олувчи счётлар";

Дт 1100-"Ўстиришга ва боқувга қўйилган ҳайвонларни ҳисобга олувчи счётлар";

Дт 2900-"Товарларни ҳисобга олувчи счётлар";

Дт 9410-"Сотиш харажатлари" ва ҳоказо счётлар ва

Кт 6010-"Мол етказиб берувчилар ва пудратчиларга бўлган қарзни ҳисобга олувчи счётлар", 7010-"Мол етказиб берувчилар ва пудратчиларга тўланадиган счётлар", 6020 ва 7020-"Берилган васиқалар" счётлари.

Агарда маҳсулот бўйича қарзлар тўланганда реализация қилинган, деб ҳисобланса экспорт қилинган хорижга сотилган товарлар ҳақиқатдан истеъмолчига жўнатилган бўлса сотувчидан мулк ҳуқуқи хориждаги истеъмолчига ўтган вақтидан бошлаб ушбу товарлар, ишлар ва хизматлар сотилган деб ҳисобланади ва счётларда қуйидагича қайд қилинади:

- бартер натижасида жўнатилган товарларнинг таннархи ёки келишилган баҳоси ҳисобдан чиқарилади:

Дт 4010-"Харидор ва буюртмачилардан олинадиган счётлар";

Кт 2910-"Омбордаги товарлар" счёти.

- жўнатилган товарлар қийматига хориждаги истеъмолчига бўлган қарз камаяди:

Дт 6010-"Хориждаги истеъмолчиларга бўлган қарз";

Кт 4010-"Харидор ва буюртмачилардан олинадиган счётлар".

Агарда товар жўнатилгандан бошлаб ҳисобда сотилган, деб қайд қилинса у вақтда мулк эгаллиги хориж корхонасига ўтишдан қатъий назар ушбу товарлар контрактга асосан жўнатилгандан кейин унинг қиймати счётларда қуйидагича қайд қилинади:

- жўнатилган товар ва ишнинг контракт қийматига ёки таннархига:

Дт 4010-"Харидор ва буюртмачилардан олинадиган счётлар";

Кт 2910-"Омбордаги товарлар" счёти.

- хориж корхонасидан бартер усулида олинган товар қийматига:

Дт 6010-"Мол етказиб берувчилар ва пудратчиларга бўлган қарз" счёти;

Кт 4010-"Харидор ва буюртмачилардан олинадиган счётлар".

Ҳозирги шароитда кўпчилик савдо фирмалари импорт товарларини воситачилик усулида комиссия йиғими (гонорар) олиб сотадилар.

Комиссия шартномасига мувофиқ комиссиянер (даллол) ўз номидан комитент (товар эгаси)нинг товарини сотиб бериш мажбуриятини олади. Сотилган товарлар бўйича тушумлар комитент счётига ўтказилади ва контрактда келишилган миқдорда товар сотган фирма комитентдан хизмат ҳақи (гонорар) олади.

Сотишга олинган импорт товарлар савдо фирмасининг мулки ҳисобланмайди ва 004-"Комиссияга олинган товарлар" счётида божхонадан олинган кундаги хориж валютасига нисбатан сўм курсида ҳисобга олиб борилади. Сотилган товарларнинг суммаси ва хориж корхонасининг даромадини аниқлаш учун товарларнинг турлари бўйича аналитик ҳисоб юритилади.

Экспорт ва импорт контрактига мувофиқ кўп ҳолларда товарларнинг сотиш харажатлари:

- божхонадан ўтаётганда тўланадиган қўшилган қиймат ва акциз солиқлари;
- божхона тўловлари ва йиғимлари;
- товарларнинг транспорт харажатлари (юклаш, ташиш ва тушириш);
- омборхоналарда сақлаш харажатлари;
- товарларнинг реклама харажатлари;
- муомала харажатлари ва ҳоказолардан ташкил топади.

Ушбу харажатлар товарнинг эгаси - комитент томонидан қопланади, яъни ушбу сарфлар комиссияга олувчи (даллол) томонидан амалга оширилиб, товарларни сотишдан тушган маблағлар ҳисобига қопланади ва олинган даромаддан комиссиянерга тўланадиган ҳақ - гонорар суммаси чегирилиб, қолган қисми товар эгасига тўланади.

Комиссия шартномалари муомалаларини ҳисобга олиш учун 6990-"Кредиторларга тўланадиган бошқа мажбуриятлар", 9020-"Товарларни сотишдан олинган даромадлар" ва 9410-"Муомала сарфлари" счётлари қўлланилади.

Товарларни сотиб берувчилар (даллол) билан комитент ўртасидаги ҳисоблашишларни тўлиқ ва тезкор олиб бориш ва назоратни кучайтириш мақсадида 6890 счётда 6891-"Комитентларга тўланадиган мажбуриятлар" счётини очиш ва унда ҳар бир комитент учун алоҳида аналитик счёт юритиш мақсадга мувофиқ бўлади. Аналитик счётнинг кейинги номери экспорт-импорт контрактининг номери билан бир хил бўлиши лозим. Масалан, контракт № А-187, демак аналитик счёт шифри ҳам 6891-А-187 бўлиши керак.

Ушбу таклиф бўйича комиссия савдосидаги содир бўлган муомалалар счётларда куйидагича акс эттирилади:

1. комиссияга олинган товарлар сотилиб, ҳисобланган даромад ҳисоблашиш счётига тушди:

Дт 5110 - "Ҳисоблашиш счёти"

Кт 6991 - А-187 "Комитентга тўланадиган мажбуриятлар" счёти

2. товарларни сотиш учун харажат қилинди:

Дт 6991 - А-187 "Комитентга тўланадиган мажбуриятлар" счёти

Кт 5010, 5110, 2320, 9410-харажатларнинг турлари бўйича.

3. сотилган товарлар бўйича қўшилган қиймат ва акциз солиғи ҳисобланди:

Дт 6991 - А-187-"Комитентга тўланадиган мажбуриятлар" счёти

Кт 6410 - "Бюджетга тўловлар юзасидан қарзлар" счёти.

Хориж фирмаларига қўшилган қиймат солиғи чегирилган ҳолда товарнинг қиймати тўланади, агарда улар қўшилган қиймат солиғини тўловчи шахслар ҳисобланса, у ҳолда товарнинг қийматига ҚҚС суммаси қўшилади ва комитент бюджетга ҚҚС ва акциз ҳисобламайди, яъни комитентнинг ҳисобида солиқ муомаласи қайд қилинмайди.

4. комисион даромад ҳисобланди:

Дт 6991 - А-187-"Комитентга тўланадиган мажбуриятлар" счёти

Кт 9020 - "Товарларни сотишдан олинган даромадлар"

5. комитентга сотилган товарлар қиймати тўланди:

Дт 6991 - А-187-"Комитентга тўланадиган мажбуриятлар"

Кт 5210 - "Мамлакат ичидаги валюта счёти".

6. олинган даромад - гонорар комисионернинг (даллолнинг) молиявий натижалар счётига олиб борилади:

Дт 9020 - "Товарларни сотишдан олинган даромадлар" счёти

Кт 9910-"Якуний молиявий натижалар" счёти.

Таянч сўз ва иборалар

Экспорт   Реимпорт

Импорт   Валюта счёти

Реэкспорт

Такрорлаш учун саволлар

1. Ташқи иқтисодий фаолият деганда нимани тушунасиз ?
2. Экспорт операциялари ҳисобда қандай акс эттирилади ?
3. Бухгалтерия ҳисобида импорт операциялари қай тарзда юритилади ?
4. Четдан сотиб олинган товарлар ҳисобда қандай акс эттирилади ?

Адабиётлар: 1, 2, 4, 12, 13.

13 - БОБ. МОЛИЯВИЙ ҲИСОБДА КОМПЬЮТЕР ВОСИТАЛАРИНИ ҚЎЛЛАШ

13.1. Молиявий ҳисоботни маълумотлар базаси билан таъминлаш

Корхона ва ташкилотларда ҳисоб ишларининг самарадорлигини ошириш ҳамда вақтни тежаш мақсадида бухгалтерия ҳисобининг замонавий шакли – инфор­мацион технологияларга асосланган шакли ҳаётга татбиқ этилиб келинмоқда. Ушбу шаклнинг бир қанча афзалликлари мавжуд:

- бухгалтерия ҳисоби ҳужжатларидаги маълумотларни қайта ишлашни тезлаштиради;
- иқтисодий маълумотларни қайта ишлашда банд бўлган ходимлар сонини қисқартиради ҳамда меҳнат унумдорлигини оширади;
- ҳисоб ишларида аниқлик ва изчилликни таъминлайди;
- ҳисоб ишларини юритиш билан боғлиқ харажатларни камайтиради.

Электрон ҳисоблаш машиналари ҳозирги вақтда ҳисоб-китоб ишларини амалга оширишда қўлланилиши билан бирга ҳисоб маълумотларини йиғиш, уларни қайта ишлаш, жамлама ва таҳлилий ҳисоб регистрларини тузиш, ҳисобот шаклларини тўлдириш ва бошқа бир қанча ҳисоб ишларини бажаришда кенг қўлланилмоқда. Амалиётда компьютерлардан кенг фойдаланиш бухгалтерия ҳисобини ташкил қилишнинг янги усулларини вужудга келтирди.

Бухгалтерия вазифаларини ечишда инфор­мацион технологиялардан фойдаланишни ташкил этиш бирламчи бухгалтерия ҳужжатларини тузиш пайтидан бошлаб якуний молиявий ҳисоботни тузиш билан якунланувчи операцияларнинг йиғиндисидан иборатдир.

Ҳозирги босқичда бухгалтерия вазифаларини ахборот технологияси асосида марказлаштирилган ҳолда ташкил қилиш қуйидагиларни таъминлайди:

- фойдаланувчининг иш жойида ўрнатилган компьютерларни қўллаш, бу ерда вазифаларни ечиш ҳисобчи томонидан бевосита унинг иш жойида бажарилади;
- корхона (ташкилот, фирма)нинг турли хилдаги бўлинмалари иқтисодий вазифаларини интеграцияланган ҳолда ишлаб чиқилишини таъминловчи маҳаллий ва кўп босқичли ҳисоблаш тармоқларини шакллантириш;
- ҳисоблаш техникасида бажариладиган бухгалтерия ҳисоблашлари таркибини анча кўпайтириш;
- ҳар хил бўлинмалар учун корхонанинг ягона тақсимланган маълумотлар базасини яратиш;

- бирламчи бухгалтерия хужжатларини машинада шакллантириш имкониятлари, бу қоғозсиз технологияларга ўтишни таъминлайди ва хужжатларни йиғиш ҳамда рўйхатга олиш бўйича операциялар меҳнатталаблиги даражасини камайтиради;
- бухгалтерия ҳисоби вазифалари мажмуаларини ечишни интеграциялаш;
- диалогли усулда амалга ошириш йўли билан ахборот хизмати кўрсатишни ташкил этиш имконияти.

13.2. Бухгалтерия ҳисоби ахборот тизимларининг умумий таърифи

Иқтисодиётни бошқаришдаги ўзгаришлар, бозор муносабатларига ўтиш бухгалтерия ҳисобини ташкил қилиш ва олиб боришга катта таъсир кўрсатади. Ҳисобнинг халқаро тизимларига ўтиши амалга оширилмоқда, бу унинг услубиётининг янги шакллари ишлаб чиқишни талаб қилади. Бухгалтерия ҳисобининг ахборот тизими ва уни компьютерда ишлаб чиқишни ташкил қилишнинг анъанавий шакллари катта ўзгаришларга учраган. Ҳисобчидан корхона молиявий ҳолатининг объектив баҳоларини билиш, молиявий таҳлил усуллари эгаллаш, қимматли қоғозлар билан ишлашни билиш, бозор шароитларида пул маблағларини инвестицияларини асослаш ва бошқалар талаб қилинади.

Ҳозирги даврда ҳисобчининг «молиявий менежер», «ҳисобчи-таҳлилчи» деб аташ ҳам мумкин.

Янги усулларни эгаллашни ахборот тизимини такомиллаштиришмай ва замонавий ШКсиз тасаввур этиш мумкин эмас. Ҳар қандай иқтисодий объектни бошқариш фаолиятининг асосини мураккаб қурилишга эга бўлган ахборот тизимлари ташкил қилади, уларнинг таркиби, фаолияти тури ва корхона, ташкилот, фирманинг кўламига боғлиқ.

Бошқарув вазифаларига анъанавий равишда ишлаб чиқишни тайёрлаш, ривожлантириш, моддий техник таъминот, сотиш (маркетинг), бухгалтерия ҳисобини олиб бориш ва бухгалтерия фаолиятини амалга ошириш, тайёр маҳсулотларни сотиш ҳамда кадрлар масаласини ҳал қилиш киради. Компьютерда ишлаб чиқиш назариясига биноан улар вазифавий тизимлар деб аталади. Бошқариш жараёнида бухгалтерия ҳисоби катта роль ўйнайди, бу ерда барча ахборотларнинг 60%га яқини жамланган.

Ҳар бир вазифавий тизим бошқарувнинг белгиланган вазифаларини амалга оширишга мўлжалланган вазифалар ва ахборотлар мажмуасининг ўз таркибига эга. Масалан, моддий-техник таъминотнинг вазифавий тизимчасида материалларга эҳтиёжни ҳисоблаш, етказиб берувчилар билан сифатномаларни бажарилиши, захиралар меъёрларини аниқлаш бўйича вазифалар мажмуасини ажратиш мумкин.

Бухгалтерия ҳисобининг ахборотли тизимлари асосида мажмуаларга бирлаштирилган, ҳисобнинг алоҳида учаскалари томонидан бажариладиган ҳисоб вазифаларини ҳисоблаш бажарилади. Вазифалар мажмуаси иқтисодий мазмунини аниқлаш, тасдиқланган синтетик счётларни олиб бориш, бирламчи ва йиғма хужжатлар, ҳисоблаш алгоритмларининг ўзаро алоқалари ҳамда ҳисобнинг аниқ участкасининг услубий материаллари ва меъёрий хужжатлари билан таърифланади.

Бухгалтерия ҳисобининг ахборотли тизимчалари анъанавий равишда вазифаларнинг қуйидаги мажмуаларини ўз ичига олади: асосий воситалар ҳисоби, моддий бойликлар ҳисоби, меҳнат ва иш ҳақи (маош) ҳисоби, тайёр маҳсулотлар ҳисоби, молиявий ҳисоблаш операцияларининг ҳисоби, ишлаб чиқариш харажатлари ҳисоби, йиғма ҳисоб ва ҳисоботларни тузиш. Корхонанинг сифатан бир турли ресурслари ҳақидаги ахборотларга эга сифатида вазифалар мажмуасини ажратишни мўлжаллаш анъанавий равишда ҳисобни қўлга олиб боришдаёқ вужудга келган, кейин эса ҳисоблаш ахборотларининг ҳисоблаш марказида марказлаштирилган ҳолда ишлаб чиқишда ўз қўлланишини топган.

Молиявий ҳисобнинг модули бухгалтерия ҳисобининг барча счетлари бўйича ҳисоб олиб боришга имконият беради. Таҳлилий регистрлар (бирламчи ҳужжатларнинг қайд дафтари, хўжалик операцияларининг қайд қилиш дафтари) ва якуний ҳисоб регистрлари (асосий китоб, айланма қайдномалар) унинг асосий ҳисоб регистрларидан бўлади.

Модуллар ўртасидаги алоқа хўжалик операцияларининг қайд дафтари орқали амалга оширилади.

Дастурий мажмуа билан ишлаш маълумотномаларни тўлдириш билан бошланади. Бу мажмуа аниқ корхона ҳисобини олиб боришни созлаш учун қилинади.

Белгиланиши бўйича барча маълумотномалар бешта гуруҳга бўлинадилар.

Умумий белгиланиш маълумотномалари:

- ҳужжатларнинг номлари;
- корхоналар;
- счетлар бўйича алоқа-хизматлар, транспорт хизматлари ва бошқалар.

Материаллар-товар бойликларининг қайд дафтари билан боғлиқ маълумотномалар:

- материал-товар бойликлар
- ўлчов бирликлари
- ҳаракат операциялари

Бухгалтерия ёзувлари билан боғлиқ маълумотномалар:

- бухгалтерия ҳисоби счётларининг режаси
- бухгалтерия проводкалари
- проводкаларнинг гуруҳлари
- солиқлар

Таҳлилий ҳисоб билан боғлиқ маълумотномалар:

- корхонанинг объектлари
- бўлинмалар

- таҳлилий ҳисоботнинг кодлари

Валюта курслари билан боғлиқ маълумотномалар.

Тузилиши бўйича маълумотномалар оддий ва мураккабларга бўлинадилар.

Оддий маълумотномалар андозавий тузилишга эга: код, ном, қўшимча аломатлар (ҳужжатнинг номи, ўлчов бирлиги, счёт бўйича хизматлар, ҳаракат операциялари).

Мураккаб маълумотномалар ўз ичига маълумотларнинг киритилганлигини иккита ва ундан ортик босқичларини олади. У ёзувларнинг катта миқдорини экранда жойлаштириб бўлмайдиган катта ҳажмли маълумотномалар билан ишлаш учун мўлжалланган.

Мисол учун икки босқичли маълумотномалар, бухгалтерия ҳисоби счётларининг режаси бўйича тўққизта бўлимдан иборат (счётнинг режасига мувофиқ). Ҳар бир бўлим тегишли счётга эга. Бўлимдаги ёзувлар миқдори –20 га яқин. Уларни яхлитгина экранга чиқариш мумкин.

Уч босқичли маълумотнома ҳам бўлимлардан иборат бўлиб, улардан ҳар бири бўлимчаларга эга.

Дастлабки ахборот бизга бирламчи ҳужжатлардан киритилади. Автоматлаштириш учун ҳисоб бўйича қуйидаги бирламчи ҳужжатлардан фойдаланилади:

- моддий бойликларнинг ҳаракати (кирим ордери, қабул қилиш далолатномаси, юк хати, рўйхатдан чиқариш далолатномаси, талаб, лимит картаси);
- молиявий-ҳисоблаш операциялари (тўлов топшириқномаси (ТТ), тўлов талабномаси-топшириқномаси (ТТТ), кирим ва чиқим касса ордерлари (ККО ва ЧКО) ва бошқалар;
- асосий воситалар (асосий воситалар ҳисобининг инвентаризация қилиш варақчаси, қабул қилиш-топшириш далолатномаси, асосий воситаларни тугатиш далолатномаси, ички кўчиши бўйича юк хати);
- меҳнат ва иш ҳақи (иш вақти ҳисобининг табели, соатбай ишга наряд, ишлаб чиқариш ҳақида билдиргич);
- тайёр маҳсулотлар (товарлар) - далолатномаси, кирим ордери, буйруқ-юк хати, қабул қилиш-топишириш юк хати, омборхона ҳисобининг варақчаси, етказиб бериш шартномаси ва бошқа ҳужжатлар.

Бирламчи ҳужжатларнинг ахборотлари асосида тезкор ахборотларнинг файллари шакллантирилади, уларга тегишли маълумотномаларнинг ахборотлари автоматлаштирилган усулда киритилади.

Маълумотномалардан бундай фойдаланиш ахборотларнинг маълумотлар базасига киритишни тезлаштиради, унинг аниқлиги ва ишончилигини оширади.

Маълумотномалар вазифаси қуйидаги усулларни ўз ичига олади:

- Корхоналар;
- Счёт бўйича хизматлар;
- Хужжатнинг номи;
- Товар-моддий бойликлар;
- Ўлчов бирликлари;
- Ҳаракат операциялари;
- Счётларнинг режаси;
- Бухгалтерия ёзувлари;
- Бухгалтерия ёзувлари гуруҳи;
- Солиқлар;
- Таҳлилий ҳисобнинг кодлари;
- Корхона объектлари;
- Валюта курси.

Ушбу вазифа АДПда амалда бўлган ҳар қандай маълумотномани тўлдиришга ва шунинг билан дастурий мажмуини аниқ корхонада бухгалтерия ҳисобини олиб боришга созлашга имкон беради. Ҳар бир усул алоҳида маълумотномага мос келади. Маълумотномаларни тўлдириш, кўриб чиқиш ва босиш чиқариш мумкин.

Қайдномалар вазифаси ҳар хил қайдномалар ва ҳисоботларни шакиллантиришга имкон беради. У қуйидаги усулларга эга:

- Асосий китоб;
- Якуний айланиш;
- Счётлар бўйича якун;
- Валюта якуний натижа;
- Келтирилган валюта;
- Касса китоби;
- Қайднома-диаграммаси;
- Таҳлилий.

Ҳар қандай қайднома ёки ҳисоботни шаклантириш учун тегишли усулни танлаш ва ҳисоботни шаклантириш зарур бўлган даврни кўрсатиш керак.

Созлаш вазифаси дастурий мажмуани аниқ корхонанинг ҳисоб сиёсатига яқка тартибда созлаш учун мўлжалланган. Вазифа қуйидаги усулларни ўз ичига олади:

- ишни танлаш (ўрганувчи усул, корхонанинг тури);
- товушли сигналлар (дастур билан ишлаш вақтида товушли сигналлар ёки гапли маълумотларни созлаш);

- принтер, варақнинг формати (принтернинг белгиланган турига сошлаш ва босманинг параметрларини белгилаш);
- сана ва вақт (компьютернинг ички соати ва календарини сошлаш);
- иш даври (қайднома шакллантириладиган ҳисобот даврини белгилаш);
- текширилиш (дастурни ишлатишда ҳар хил текширишларни сошлаш, маълумотномага киритилаётган маълумотларнинг мавжудлигини назорат қилиш, вирусга қарши дастур);
- тасдиқлаш (тасдиқлаш учун сўровларни белгилаш, масалан, ёзувни, ёзувлар гуруҳи, охириги ёзувни ва бошқаларни чиқариб ташлаш учун);
- экранни сақлаб қолиш вақти (экран ўчгунга қадар бўлган вақтни белгилаш);
- модемнинг порти;
- бошқа ўрнатмалар (тўлов ҳужжатларини босиб чиқаришда рақамларнинг форматини белгилаш; дастур билан ишлаш тугаганда маълумотларни кодлаштириш; қайдномаларни шакллантиришда даврларни сўраш ва бошқалар).

Сервис вазифаси фойдаланувчини дастурий мажмуа билан ишлатишни енгиллаштиради ва қуйидаги асосий усулларни ўз ичига олади:

- умумий ахборотлар (фойдаланувчи ишлаётган корхонанинг тури, диск ва оператив хотирадаги бўш жой, иш даври ва бошқа ахборотларни олишга имкон беради);
- ёрдам (фойдаланувчига иш жараёнида вужудга келадиган муаммолар бўйича аниқ маълумотлар олишга имкон беради);
- ишлаб чиқарувчининг визит карточкаси (ишлаб чиқарувчи фирма ҳақидаги ахборотлар: нома, манзили, телефони, дастур версиясининг номерини беради);
- базани таклаш (архивни ЭХМ қаттиқ дискидан, дискетлардан тиклаш учун хизмат қилади);
- базаларни текшириш (архивни ЭХМ қаттиқ дискидан, дискетлардан ташкил учун хизмат қилади);
- базаларни текшириш (қаттиқ дискдаги файлларни тўғрилигини текширишга имкон беради);
- бирламчи ҳужжатларни шакллантириш (ТМБнинг ҳисоб қайд дафтарлари асосида Бирламчи ҳужжатлар қайд дафтарини шакллантириш);
- ҳисоб даврининг ёпилиши (кейинги ҳисобот даврига ўтишда счётлар бўйича қолдиқларни автоматлаштирилган усулда ҳисоблашга имкон беради);

- даврни бекитишни бекор қилиш (ҳисобот даврини бекиш бўйича аввал бажарилган операцияларни бекор қилади);
- файлни кўриб чиқиш (ҳар қандай матнли файлни кўриб чиқиш имкониятини таъминлайди);
- калькулятор (ҳисоблашларни бажариш учун қурилган калькуляторни чиқаришга имкон беради);
- реквизитни ўзгартириш (фойдаланувчига корхонани банк реквизитлари ва паролени ўзгартиришга ёки янгисини беришга имкон беради);
- базани сақлаб қолиш (архив дискетида ҳисоб қайд дафтарларининг маълумотларини сақлаб қолишга имкон беради);
- чиқиш (дастур билан ишни тугалланишини таъминлайди).

13.3. Молиявий ҳисобда инфор­мацион технологияларни қўллашнинг асосий босқичлари

Информацион тизимда бажариладиган технологик жараён учта босқичдан иборат:

1-босқич. Бу босқич бирламчи ҳисоб, бирламчи ҳужжатларни тузиш, уларни ишлаб чиқиш ва ҳисобнинг ҳар бир участкаси бўйича таҳлилий ҳисобнинг қайдномалари тузилиши бажарилади. Масалан, иш ҳақи ҳисоблаш бўйича ҳисоблаш тўлов ҳужжатлари, қўшиб ҳисобланган ва ушлаб қолинган иш ҳақининг тўпламлари ҳамда бошқалар тузилади.

2-босқич. Бу босқич проводкаларни тузиш, уларни таҳлилий ва жамлама ҳисобнинг турли регистрлари, ҳисобварақларнинг тартиб рақамлари бўйича қайд дафтари ордера­ларига жойлаштиришдан иборат бўлади.

3-босқич. Бу босқич йиғма жамлама ҳисобни: Бош китобнинг ҳисобварақлари бўйича ҳисобот сальдо қайдномалари ва молиявий ҳисоботнинг шаклларини тузишдан иборат бўлади, бу «Проводка-Бош китоб-Баланс» машина дастурининг асосий модули томонидан таъминланади.

Ҳисоб вазифаларини ишлаб чиқиш технологияларини амалга оширишнинг муҳим элементи унинг дастурий таъминланиши бўлади. Компьютер дастурлари бозорида ҳар хил корхоналар, фирмалар, ташкилотлар учун мўлжалланган бухгалтерия дастурлари вариантларининг кўпгина турлари тақдим этилган. Дастурий маҳсулотларни ишлаб чиқиш кўп сонли фирмалар томонидан олиб борилади, улардан энг машҳурлари «1С:Бухгалтерия», «Турбо-Бухгалтерия», «Фолио», «Парус», «Хакерс-Дизайн» ва бошқалардир.

Хориж ва мамлакатимизнинг ушбу соҳага тегишли назарияси ва амалиётини ўрганиш ва умумлаштириш шуни кўрсатадики, йирик корхоналарда бухгалтерия ҳисоби бошқарувининг уч даражали - бошқарув ҳисоби, молиявий ҳисоб ва солиқ ҳисоби бўйича ташкил этилади.

Бухгалтерия ҳисобини уч даражага - бошқарув ҳисоби, молиявий ҳисоб ва солиқ ҳисобига ажратилган ҳолда ташкил қилиш инфор­мацион технологияларни қўллашга

ихтисослашган бухгалтерия ҳисоби шаклида самаралироқ бўлади. Чунки амалда қўлланиладиган кўпгина компьютер дастурларида бошқарув ҳисоби, молиявий ҳисоб ва солиқ ҳисобининг ишлари алоҳида ташкил қилинади.

Бухгалтерия ҳисобининг информацион технологияларга асосланган шаклининг асосий хусусияти компьютер дастурлари асосида автоматлаштирилган тартибда ҳисоб регистрларини тузиш имконияти яратилганлигидадир. Бу регистрларда ҳисоб маълумотларини корхонани бошқариш, назорат, таҳлил қилиш ва бухгалтерия ҳисоботини белгиланган тартибда тузиш учун зарур бўлган аснода умумлаштириш, гуруҳлаш мумкин бўлади.

Бу шаклни амалиётга кенг жорий қилиш орқали бухгалтерия ҳисоби маълумотларини қайта ишлаш жараёни янги босқичга кўтарилади. Бу жараён ҳисоб маълумотларини автоматик тарзда олиш ва уни қайта ишлаш технологиясини ишлаб чиқишни ўз ичига олади. Бунга дастлабки ҳужжатлар, уларни автоматлаштирилган қайта ишлашга мослаштириш, маълумотларни компьютерларда қайта ишлашга мослаштирилган ҳужжатнинг айланиши, ҳисоблаш техникаси ишлари дастурлари, маълумотларни автоматик равишда қайта ишлаш тартибини тавсифловчи технологик хариталар ва бошқаларни мисол қилиб киритишимиз мумкин.

Таянч сўз ва иборалар

Технологик жараён   Технологик харита

Машина дастур   1С : Бухгалтерия

Диалогли усул

Такрорлаш учун саволлар

1. Молиявий ҳисоботни маълумотлар бзаси билан таъминлаш деганда нимани тушунасиз ?
2. Молиявий ҳисобда информацион технологияларни қўллашнинг асосий босқичларини кўрсатиб ўтинг ?
3. Технологик харита деганда имани тушунасиз ?
4. Молиявий ҳисобда қайси дастурларни қўллаш мумкин ?

Адабиётлар: 1, 2, 4, 7, 8, 11, 12.

14 - БОБ. МОЛИЯВИЙ ҲИСОБОТ

14.1. Молиявий ҳисобот, унинг аҳамияти ва таркиби

Бухгалтерия ҳисобини юриштишнинг асосий мақсади маълум бир ҳўжалик субъектининг барча ҳўжалик муомалаларини расмий равишда ҳисобда акс эттириш ва маълум бир даврларда фойдаланувчиларга зарурий маълумотларни бериш ҳисобланади.

Молиявий ҳисобот алоҳида мустақил корхона бўлиши ёки ҳўжалик юритувчи корхоналарнинг уюшган гуруҳига киришидан қатъий назар, бажарадиган ва субъектга таъсир кўрсатувчи молиявий воқеаларни ва муомалаларни кўрсатиш усули ҳисобланади.

Молиявий ҳисоботларнинг мақсади корхонанинг молиявий аҳволидан, унинг фаолиятдан ва унинг пул маблағлари ҳаракати бўйича маълумот беришдан иборат бўлиб, у фойдаланувчиларнинг кенг гуруҳига иқтисодий қарорлар қабул қилишлари учун зарурдир.

Молиявий ҳисобот ҳўжалик муомалалари хусусияти ва моҳияти жиҳатидан уларни гуруҳларга тузилмавий бирлаштириш натижаси ҳисобланади. Умумлаштириш ва тасниф қилиш жараёнининг якуний босқичи бу туркумларга ажратилган жуда қисқа ахборотни тақдим этишдир, чунки молиявий ҳисоботлар банд сифатида ва изоҳларда берилган бўлади. Молиявий ҳисоботлар, шунингдек, корхона имкониятларини раҳбарият томонидан бошқарилишини амалга ошириш натижаларини ҳам кўрсатади.

«Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида»ги Қонуннинг 16-моддасига биноан молиявий ҳисоботда қуйидаги ахборот бўлиши керак:

- инвестиция қарорлари ва кредитлар бериш тўғрисида қарорлар қабул қилишда керак бўладиган ахборот;
- субъектнинг бўлажак пул оқимларини баҳолашда фойдали ахборот;
- субъектга берилган ресурслар, мажбуриятлар ва улардаги ўзгаришлар тўғрисида ахборот.

Юқорида айтиб ўтилган ахборотлардан ташқари, молиявий ҳисоботда батафсилроқ маълумотлар ҳам бериллади. 1-БҲМАга асосан, молиявий ҳисоботлар фойдаланувчиларга пул маблағлари ҳаракати оқимини тахмин қилишга ёрдам берадиган, корхонанинг мулки ва ихтиёридаги ресурслари тўғрисида қуйидаги маълумотларни ўз ичига олиши лозим:

- корхонанинг назорати остида бўлган активлар ҳақида;
- корхонанинг пассивлари ҳақида;
- корхонанинг тақсимланмаган даромади, корхонанинг бир даврдан бошқа даврга ўтишдаги иқтисодий имкониятлари ва мажбуриятларидаги ўзгаришлар ҳақида;
- пул маблағларининг ҳаракати ҳақида.

Ушбу маълумот молиявий ҳисоботлардан фойдаланувчилар учун корхонанинг дивидендларни ва фоизларни тўлаш, шунингдек, мажбуриятлари бўйича муддати келган тўловларни тўлаш имкониятини баҳолашда фойдали бўлади.

Молиявий ҳисоботнинг шаклланиши қисқа вақтда, ҳисобот даври муомалалари тугагандан сўнг рўй беради ва корхонадан профессионал бухгалтерия билимлари ва кўникмаларидан ташқари, қўшимча маълумотлар тузиш (изоҳлар, тушунтиришлар) кетма-кетлигига риоя қилишни талаб қилади.

Ўзбекистон Республикасининг «Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида»ги Қонунига мувофиқ, йиллик молиявий ҳисобот қуйидаги шакллардан иборат бўлиши шарт:

- бухгалтерия баланси – 1-шакл;
- молиявий натижалар тўғрисида ҳисобот – 2-шакл;
- асосий воситалар ҳаракати тўғрисида ҳисобот – 3-шакл;
- пул оқими тўғрисида ҳисобот – 4-шакл;
- хусусий капитал тўғрисида ҳисобот – 5-шакл;
- эслатмалар, ҳисоблар ва изоҳлар.

Молиявий ҳисоботларнинг изоҳлари тушунтириш хати кўринишида мунтазам равишда тартибга солинади. Изоҳлардаги маълумотлар тақдим этилган молиявий ҳисоботнинг ҳар бир тегишли банди кўрсатилган ҳолда берилиши керак.

Молиявий ҳисоботлар тайёрлаш ва бухгалтерия ҳисобининг ўзига хос сиёсати асослари тўғрисидаги маълумот молиявий ҳисобот изоҳларидан олдин алоҳида ҳисоб кўринишида берилиши керак. Молиявий ҳисоботга бериладиган тушунтириш ёзувида энг камида лозим бўлган зарурий маълумотлар бухгалтерия ҳисобининг ҳар бир аниқ андозасининг «Очиб бериш» бўлимида келтирилади.

14.2. Молиявий ҳисоботни тузиш қоидалари

Молиявий ҳисоботлар тузиш учун фойдаланиладиган ўзига хос ҳисоб юритиш сиёсатига қўшимчаларда фойдаланувчилар учун молиявий ҳисоботларда фойдаланиладиган баҳоларнинг асоси (дастлабки қиймат, жорий қиймат, сотиш қиймати, дисконт қиймати ва бошқалар)ни билиш жуда муҳим ҳисобланади. Бу тамойиллар кўп ҳолларда узлуксизлик ва ҳисоблаш тамойиллари билан ўхшашдир, улар молиявий ҳисоботни тузиш асосини ташкил қилади. Улар бу тамойиллардан баъзи ҳолатларда баҳолашларнинг асослари ўртасида танлов мавжудлиги билан фарқ қилади.

Молиявий ҳисоботда корхона ҳисоб юритиш сиёсатини акс эттириш пайтида қуйидагиларга алоҳида эътиборни қаратиши лозим:

- даромаднинг акс эттирилиши;
- консолидация тамойиллари;
- фаолият турларининг уйғунлиги;
- қўшма фаолият;

- моддий ва номоддий активларни ва уларнинг эскиришини акс эттириш;
- жалб қилинган маблағлар қийматини капитализация қилиш;
- капитал қўйилмалар;
- инвестицион мулк;
- молиявий инвестициялар ҳамда молиявий активлар;
- ижара;
- тадқиқотлар ва ривожланиш билан боғлиқ харажатлар;
- товар-моддий захиралар;
- солиқлар ҳамда муддати кечиктирилган солиқлар;
- захиралар;
- ишчи ва хизматчиларни асраб туриш харажатлари;
- чет эл валютасини ўтказиш;
- инфляция ҳисоби;
- ҳукумат субсидиялари.

Хўжалик юритувчи субъект молиявий ҳисоботнинг изоҳларида, ҳисобларида ва тушунтиришларида даромадлар ва харажатларни даромадлар, харажатлар ва фаолият турлари таҳлилини гуруҳлаштириб кўрсатиши керак.

Хўжалик юритувчи субъектлар молиявий ҳисоботларининг изоҳлари, ҳисоблари ва тушунтиришларида куйидаги маълумотларни кўрсатиши лозим:

- хўжалик юритувчи субъектнинг молиявий ҳисоботи ва ҳисоб сиёсати асослари учун турли асосий муомалалар ва ҳодисаларни танлагани ва қўлланилгани тўғрисида маълумот тақдим этиш;
- БХМА талаб қилган, ҳеч бир молиявий ҳисоботда акс эттирилмаган ахборотни ёритиш;
- молиявий ҳисоботларда акс эттирилмаган, лекин молиявий ҳисоботни аниқ ва ҳаққоний тақдим этиш учун қўшимча таҳлил ахборотларини тақдим этиш.

Амалиётда кўпгина корхоналарнинг фаолияти кўп қиррали бўлади ҳамда бу молиявий ҳисоботлардан фойдаланувчилар учун иқтисодий қарорлар қабул қилишда қийинчиликларни келтириб чиқаради. Йиллик молиявий ҳисоботлар қўшимча равишда тузиладиган молиявий шарҳни ўз ичига олиши керак, чунки у корхонанинг молиявий фаолиятини, молиявий аҳволини ва улар дуч келган асосий ноаниқликларни бартараф этади.

Молиявий шарҳ корхона маъмурияти томонидан тузилади. Бу шарҳ корхонанинг молиявий аҳволи ва молиявий фаолиятининг асосий белгисини, шунингдек, фойдаланувчи ҳисобот билан танишиш жараёнида дуч келиши мумкин бўлган молиявий ҳисоботдаги ноаниқликларни изоҳлаб бериши ва тушунтириб бериши лозим.

Қўшимча маълумотлар: изоҳлар, эслатмалар ва ҳисоблар корхона томонидан махсус шаклларда ҳам, шунингдек, ихтиёрий кўринишда ҳам тақдим этилади.

Зарурият туғилганида статистик ҳисоботнинг шакллари молиявий ҳисоботга бериладиган қўшимча маълумотлар орқали зарурий фойдаланувчиларга тақдим этилиши мумкин. Бундан ташқари, корхона раҳбарияти қўшимча маълумотлар сифатида субъект доирасида маълумотларни тақдим этиш шакли ҳисобланувчи жадваллар ва маълумотномаларни тақдим этиши мумкин.

Молиявий ҳисоботлар қуйидаги асосий идентификацион реквизитларни ўз ичига олади:

- корxonанинг номи, мулкчилик шакли, юридик манзили, бўйсунуши, идентификацион рақами ва корxonани билиш учун керак бўлган бошқа реквизитлар;
- алоҳида корxonаларни ёки корxonалар гуруҳининг молиявий ҳисоботларини қамраб олиши, яъни бу ҳисобот жамланган ёки ягона бўлиши керак. Агар ҳисобот жамланган бўлса, у ҳолда барча шаклларда «Жамланма» ёки «Субъектлар бўйича якуний» субъектлар сони кўрсатилади. Тушунтириш ёзувида жамланган якуний ҳисоботга киритилган ҳисоботларнинг сони кўрсатилиши зарур;
- молиявий ҳисобот томонидан қамраб олинган ҳисобот куни ёки даври.

14.3. Инвентаризация

«Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида»ги Қонуннинг 11-моддасига биноан хўжалик юритувчи субъект бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботи маълумотларининг тўғрилиги ҳамда ишончилигини тасдиқлаш учун вақти-вақти билан активлар ва мажбуриятларни инвентаризация қилиб туриши керак.

Инвентаризация – бу маълум бир вақтга корхона маблағлари ва уларнинг манбаларини ҳақиқий мавжудлигини, инвентаризация қилинаётган объектни натура шаклида санаш, яъни қолдиқларини ҳисоблаш ёки ҳисоб ёзувларини текшириш йўли билан ҳақиқий қилинган харажатларни белгилаш.

Инвентаризация бухгалтерия ҳисоби усулларида бири бўлиб, унинг ёрдамида жорий ҳисоб маълумотларининг тўғрилиги текширилади, ҳисобда йўл қўйилган хатолар аниқланади, ҳисобга олинмаган хўжалик муомалалари ҳисобга олинади, моддий жавобгар шахслар жавобгарлиги остида бўлган маблағларнинг бутлиги назорат қилинади.

Корхона, ташкилот ва муассасалар инвентаризация ўтказишда Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигининг 833-сонли буйруғи билан рўйхатдан ўтказилган 19-сонли БҲМА «Инвентаризацияни ташкил этиш ва ўтказиш»га тўлиқ амал қиладилар.

Қуйидаги ҳолатларда инвентаризация муддатидан олдин ўтказилиши шарт:

- корхона мол-мулкни ижарага бериш, сотиб олиш, сотиш, шунингдек давлат корхонасини акциядорлик жамиятига айлантириш чоғида;

- молиявий ҳисобот тузишдан олдин, лекин ҳисобот йилининг 1 октябридан кейин инвентаризация қилинган мулк бундан мустасно;
- асосий воситалар ва товар-моддий захираларни қайта баҳолашда;
- моддий жавобгар шахс ўзгарганида;
- талон-тарож қилиш ёки суиистеъмол қилиш, шунингдек бойликларнинг бузилиши билан боғлиқ фактлар аниқланганида;
- ёнғин ёки табиий офатлар содир бўлганида;
- корхона тугатилаётганида тугатиш балансини тузиш олдидан ва бошқа ҳолларда.

Текшириш кўламига кўра инвентаризация ёппасига ёки танлаб ўтказиладиган, ўтказиш вақти бўйича режалаштирилган ёки тўсатдан ўтказиладиган инвентаризацияларга бўлиниши мумкин.

«Асосий воситалар» номли 5-сон БХМАга биноан асосий воситалар инвентаризацияси камида икки йилда бир марта ўтказилади, кутубхона фонди 5 йилда бир марта инвентаризация қилинади.

«Товар-моддий захиралар» номли 4-сон БХМАга биноан товар-моддий захиралар инвентаризацияси камида бир йилда бир марта ўтказилади.

Пул маблағлари, пулли ҳужжатлар, қатъий ҳисобот бланкалари бир ойда бир марта, ёнилғи ва мойлаш материаллари, озиқ-овқат маҳсулотлари ҳар чоракда инвентаризация қилинади.

Инвентаризацияни ўтказиш учун корхонада доимий инвентаризация комиссияси фаолият юритади. Доимий инвентаризация комиссияси таркибига қуйидагилар киради:

- корхона раҳбари ёки унинг ёрдамчиси;
- бош бухгалтер;
- бошқа мутахассислар (муҳандис, иқтисодчи ва бошқалар);
- ички аудит вакили.

Доимий ҳаракатдаги комиссия асосан қуйидаги вазифаларни бажаради:

- қийматликлар бутлигини таъминлаш бўйича профилактика ишларини олиб боради;
- инвентаризация ўтказишни ташкил этади, ишчи инвентаризация комиссияси аъзоларига тегишли маслаҳат ва кўрсатмалар беради;
- инвентаризация натижаларининг тўғрилигини текширади;
- инвентаризация ўтказиш тартиби бузилганида қайтадан инвентаризация ўтказишга буйруқ беради;

- камомад ва нобудгарчилик ҳоллари бўйича моддий-жавобгар шахслардан олинган тушунтириш хатларини кўриб чиқади ва тегишли чоралар кўриш бўйича таклифлар беради.

Агар иш ҳажми кўп бўлса, мулклар ва молиявий мажбуриятлар инвентаризациясини бир вақтнинг ўзида ўтказиш учун корхона раҳбарининг буйруғи билан қуйидаги таркибда ишчи инвентаризация комиссияси ташкил этилади:

- инвентаризация ўтказишни тайинлаган корхонанинг вакили (комиссия раиси);
- мутахассислар (товаршунос, муҳандис, технолог, механик, иш юритувчи, иқтисодчи, бухгалтер ва бошқалар).

Ишчи инвентаризация комиссияси қуйидаги вазифаларни бажаради:

- моддий бойликлар ва пул маблағларини сақлаш ва ишлатиш жойларида инвентаризация ўтказиши;
- корхона бухгалтерияси билан бирга инвентаризация натижасини аниқлашда қатнашади ва камомадни ортиқчаси билан қоплаш, шунингдек табиий камайиш нормаси доирасидаги камомадни ҳисобдан чиқариш бўйича таклифлар ишлаб чиқади;
- товар-моддий бойликларни қабул қилиш, сақлаш ва жўнатиш. Уларнинг бутлиги ҳисоби ва назоратини яхшилаш, шунингдек нормадан ортиқ ва фойдаланилмайдиган моддий қийматликларни сотиш тўғрисида таклифлар киритади.

Ишчи инвентаризация комиссиясига қуйидаги мажбуриятлар юклатилади:

- корхона раҳбарининг буйруғига биноан инвентаризацияни ўз вақтида ва белгиланган тартибда ўтказиш;
- текширилган асосий воситалар, товар-моддий захиралар, пул маблағлари ва ҳисоб-китоблардаги маблағларни ҳақиқий қолдиқ рўйхатига тўлиқ ва аниқ ёзиш;
- товар-моддий захиралар баҳосини аниқлайдиган белгилар (тип, нав, марка, размер, прејскурант бўйича тартиб номери, артикул ва шу кабилар)ни рўйхатда тўғри кўрсатиш;
- белгиланган тартибга биноан инвентаризация материалларини тўғри ва ўз вақтида расмийлаштириш.

Инвентаризация комиссияси инвентаризация бошланиш вақтига бўлган охириги кирим ва чиқим ҳужжатлари ёки материал ва пул маблағлари ҳаракати тўғрисидаги ҳисоботларни олиши лозим.

Инвентаризация комиссияси раиси «инвентаризациягача _____ (сана)» белгисини қўйиб, ҳисоботга илова қилинган барча кирим ва чиқим ҳужжатларини имзолайди. Бунда, ўз навбатида, ҳисоб маълумотлари бўйича инвентаризация бошланиш вақтига мулклар бўйича барча кирим ва чиқим ҳужжатлари бухгалтерияга топширилганлиги ёки комиссияга берилганлиги тўғрисида моддий жавобгар шахслар тилхат берадилар.

Инвентаризация бошланишидан олдин комиссия аъзоларига инвентаризацияни қачон бошлаб қачон тугатиш тўғрисида бўйруқ топширилади, комиссия раисига эса назорат пломбири (муҳри) топширилади. Агарда мулк инвентаризацияси бир неча кун давом этадиган бўлса, иш куни тугаши билан моддий бойликлар сақланаётган хонанинг эшиги муҳрланиши керак.

Инвентаризация қилинган моддий бойликлар ва объектлар ҳамда уларнинг миқдори рўйхатда номенклатураси бўйича ва ҳисобда қабул қилинган ўлчов бирлигида кўрсатилади. Бу рўйхат ишчи инвентаризация комиссиясининг барча аъзолари ва моддий жавобгар шахс томонидан имзоланади.

Инвентаризация рўйхатининг охирида комиссия томонидан текшириш моддий жавобгар шахслар иштирокида ўтказилганлиги, комиссия аъзоларига ҳеч қандай даъво йўқлиги ва рўйхатда келтирилган моддий бойликларни маъсул сақлашга қабул қилганлиги тўғрисида моддий жавобгар шахслар тилхат ёзиб берадилар.

Ишчи инвентаризация комиссияси ҳар бир турдаги моддий бойликларнинг инвентаризацияси тугагач, инвентаризация далолатномасини тузади. Масалан, «Асосий воситаларни тугалланмаган таъмирининг инвентаризация далолатномаси», «Йўлдаги товарлар ва материаллар инвентаризация далолатномаси» ва бошқалар.

Инвентаризация тугагач, ўтказилган инвентаризация тўғрилигини текшириш учун назорат текшируви ўтказилиши мумкин. Бундай текшириш инвентаризация ўтказилган омбор очилмасдан туриб, инвентаризация комиссияси ва моддий жавобгар шахслар иштирокида ўтказилади. Инвентаризацияларни назорат текширишдан ўтказиш натижалари далолатнома билан расмийлаштирилади ва ўтказилган инвентаризациянинг тўғрилигини назорат текширишни ҳисобга олиш дафтарида рўйхатга олинади.

Инвентаризация натижасида аниқланган мулкларнинг бухгалтерия маълумотлари билан мавжуд ҳақиқийси орасидаги фарқи қуйидагича тартибга солинади:

- ортиқча чиққан асосий воситалар, моддий қийматликлар, пул маблағлари ва бошқа мулклар киримга олиниб, асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадлар (93-ҳисобварақ) кўпайтирилади. Айбдор шахслардан қийматликларнинг ортиқча чиққанлик сабаблари хусусидаги тушунтириш хатлари олинади;

- қийматликларнинг қонунчилик билан белгиланган норма доирасидаги камомоди корхона раҳбарининг буйруғи билан ишлаб чиқариш, муомала харажатларига ёки молиялаштириш (фондлар)ни камайтиришга ўтказилади;
- моддий қийматликлар, пул маблағлари ва бошқа мулклар камомоди, шунингдек табиий камайиш нормасидан ортиқча нобудгарчиликлар айбдор шахслардан ундириб олинади. Агар айбдор шахслар аниқланмаса ёки айбдор шахслардан ундириб олиш суд орқали рад этилган бўлса, камомад ва нобудгарчиликлардан кўрилган зарарлар ишлаб чиқариш, муомала харажатларига ёки молиялаштириш (фондлар)ни камайтиришга ўтказилади. Бундай зарарлар келгусида солиққа тортиладиган базага қўшилади.

Дебитор ва кредиторлар билан олиб бориладиган ҳисоб-китобларнинг инвентаризацияси тегишли корхона, ташкилот ва алоҳида шахслар билан олиб бориладиган ҳисоб-китобларни ўзаро текширишдан иборат. Корхонанинг бухгалтерия ҳисоби маълумоти бўйича у ёки бу дебитордан олинadиган қарзлар суммаси қарздор бўлган корхона (алоҳида шахслар)нинг бухгалтерия ҳисобида ёзилган қарзлар суммаси билан солиштирилади.

Ҳисоб-китобларни текшириш учун қарздор ташкилотларга бухгалтерия ходимлари сафарга юборилади ёки хат жўнатилади. Ҳисоб-китобларни текшириш учун юборилган бухгалтерия ходими текшириш якунида далолатнома тузади. Текшириш натижасида дебитор қарзларни ундириб олиш даргумон бўлиб қолиши мумкин (корхона тугатилган бўлиб, қарзнинг кимдан ундирилиши номаълум, дебитор қарзини тан олмаслиги, даъво қилиш муддати тушириб қолдирилиши ва ҳ.к.). Бундай ҳолларда корхона бухгалтериясида умидсиз дебитор қарзлар рўйхати тузилиб, ҳар бир дебитор ва кредиторларнинг рўпарасига нима сабабдан қарз реал эмаслиги кўрсатилади.

Бу рўйхат корхонанинг доимий ҳаракатдаги инвентаризация комиссиясига тақдим этилади. Комиссиянинг хулосасидан сўнг даъво қилиш муддати ўтган, шунингдек суд ундириб олишга қарор қилган, лекин қарздорнинг тўлаш қобилияти йўқлиги туфайли ундириб олиш иложи бўлмаган қарзлар даргумон қарзлар резерви ҳисобидан қопланади.

Ундирилмаган дебитор қарзлар даргумон қарзлар резерви билан қопланганда 4910-«Даргумон қарзлар бўйича резервлар» ҳисобварағи дебетланиб, дебитор қарзларни ҳисобга олувчи ҳисобварақлар кредитланади. Ушбу бухгалтерия ёзуви 7-ведомост ва 8-журнал-ордерда акс эттирилади. Қарздорнинг тўлаш қобилияти йўқлиги туфайли дебитор қарзлар ҳисобдан чиқарилгани билан улар бекор қилинмайди. Бундай қарзлар 007-«Тўлашга қобилиятсиз дебиторларнинг зарарга ўтказилган қарзи» ҳисобварағининг кирим қисмида беш йил давомида ҳисобга олинади.

Даъво қилиш муддати ичида талаб қилиб олинмаган кредитор қарз суммаси корхонанинг асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадлари таркиби (9360-ҳисобварақ)га ўтказилади.

Инвентаризация натижалари доимий ҳаракатдаги инвентаризация комиссияси томонидан кўриб чиқилиб, аниқланган камомад кимнинг ҳисобидан ундириб олиниши ёки қандай харажатларга ўтказилиши ёхуд аниқланган ортиқча маблағлар қандай

киримга олиниши тўғрисида қарор қабул қилади. Доимий ҳаракатдаги инвентаризация комиссиясининг қарори баённома билан расмийлаштирилади ва у корхона раҳбари ёки корхона раҳбари таклифига биноан юқори орган томонидан тасдиқланади.

14.4. Чораклик ва йиллик молиявий ҳисобот

Молиявий ҳисоботлар маълум бир ҳисобот даври ёки маълум бир ҳисобот санаси бўйича тузилади. Бунда бухгалтерия баланси ва ҳисобварақлардаги қолдиқлар бўйича маълумотлар маълум бир санага тузилади, молиявий ҳисобот шаклларининг қолганлари эса маълум бир давр учун тузилади.

Молиявий ҳисоботнинг ҳисобот даври 1 январдан 31 декабригача бўлган давр календарь йил ҳисобланади.

Молиявий ҳисобот қонун ҳужжатларида кўрсатилган ҳолларда календарь йилидан фарқли равишда даврлар бўйича (ой, чорак учун) ҳам тақдим этилиши мумкин.

Молиявий ҳисоботлар учун ҳисобот куни ҳисобот даврининг охири календарь куни ҳисобланади. Субъектнинг бухгалтерия баланси учун ҳисобот куни 31 декабрь ҳисобланади, молиявий натижалар тўғрисидаги йиллик ҳисобот учун ҳисобот даври 1 январдан 31 декабригача бўлган давр ҳисобланади.

Корxonанинг йиллик молиявий ҳисоботи мулкчилик шаклидан қатъий назар, тўлиқ нусхаларда қуйидаги фойдаланувчиларга ҳисобот йилидан кейинги йилнинг 15 февралигача бўлган муддатда тақдим этилиши шарт:

- корxonанинг мулкдори ҳисобланган (давлат мулкани бошқаришга ваколати бўлган органларга, қатнашчиларга, таъсисчиларга) таъсис этиш тўғрисидаги ҳужжатлар асосида;
- давлат солиқ идораларига;
- давлат статистика идораларига;
- қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа органларга.

Молиявий ҳисоботни бошқа фойдаланувчиларга тақдим этиш тартиби мустақил равишда корхона раҳбарияти (унинг мулкдорлари ва таъсисчилари) томонидан тартибга солинади ва корxonанинг ҳисоб сиёсатида кўзда тутилади.

Хўжалик юритувчи субъектларнинг йиллик молиявий ҳисоботлари манфаатдор субъектлар: банклар, биржалар, инвесторлар, кредиторлар ва шу кабилар учун ошқора ҳисобланади. Манфаатдор шахслар йиллик молиявий ҳисобот билан танишиш ва нусха кўчириш харажатларини қоплаб, унинг нусхасини олиш ҳуқуқига эгадирлар.

Очиқ турдаги ҳиссадорлик жамиятлари, суғурта компаниялари, банклар, фонд ва товар биржалари, инвестиция фондлари ва боша молия муассасалари ҳар йили молиявий ҳисоботни ундаги маълумотларнинг тўғрилиги аудитор томонидан тасдиқлангандан сўнг ҳисобот тугагандан кейин 1 майдан кечиктирмай эълон қиладилар.

Бундан ташқари, акциядорлик жамиятларининг молиявий ҳисоботлари газеталар, журналлар ва бюллетенларда ёки қонунчиликда кўзда тутилган муддатларда алоҳида нашрда эълон қилиниши керак.

Молиявий ҳисоботни тақдим этиш даврийлиги

Молиявий ҳисобот шакли	Тақдим этишнинг даврийлиги
бухгалтерия баланси – 1-шакл	ҳар чорақда
молиявий натижалар тўғрисида ҳисобот – 2-шакл	ҳар чорақда
асосий воситалар ҳаракати тўғрисида ҳисобот – 3-шакл	йиллик
пул оқими тўғрисида ҳисобот – 4-шакл;	ҳар ярим йилликда
хусусий капитал тўғрисида ҳисобот – 5-шакл;	йиллик
изоҳлар, ҳисоб-китоблар ва тушунтиришлар	йиллик
тушунтириш хати	

Чораклик молиявий ҳисобот ҳисобот чорагидан кейинги ойнинг 25-кунидан кечикмасдан тақдим этилади. Ярим йилликнинг молиявий ҳисоботи шу йилнинг 25-июлидан кечикмасдан тақдим этилиши керак.

Бир шаҳарда жойлашган корхоналар томонидан молиявий ҳисоботни тақдим қилиш муддати уни айнан тақдим қилинган кун ҳисобланади, бошқа шаҳардагилар учун эса жўнатилган ва алоқа бўлими муҳри билан белгиланган кун ҳисобланади.

Молиявий ҳисоботни тақдим этиш куни иш бўлмаган кунга тўғри келган пайтда, тақдим этиш муддати ундан кейинги биринчи иш кунига кўчирилади. Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги баъзи-бир хўжалик субъектлари учун бу хўжалик субъектлари фаолиятининг ўзига хос хусусиятларини, улардаги ҳисоб ишининг мураккаблигини (шу билан бирга автоматлаштирилганлик даражасини) ўрганиб

чиққандан кейин чорақлик ва йиллик молиявий ҳисоботни тақдим этишнинг бошқа муддатларини белгилайди (1- сон БХМА, 64-банд).

Бунда Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги агар хўжалик субъектида ҳисоб иши автоматлаштирилмаётган бўлса ва шу сабабли молиявий ҳисобот юқорида кўрсатилган муддатларда тақдим этилмаётган бўлса, у ҳолда ҳисоботни тақдим этиш муддатини узайтиришни рад этиши мумкин.

Ўзбекистон Республикасининг «Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида»ги Қонунининг 7-моддасига мувофиқ, молиявий ҳисоботнинг тайёрланиши, ишончилиги ва ўз вақтида топширилиши учун жавобгарлик бухгалтерия ҳисобини ташкил қилувчи хўжалик субъекти раҳбарининг зиммасига юклатилади.

14.5. Баланс моддалари ва бухгалтерия ҳисоботини баҳолаш

Корхона баланси моддалари пухта ўтказилган активлар ва пасивлар инвентаризацияси билан асосланиши керак. Инвентаризация Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги 1999 йил 19 октябрда ЭГ/17-19-2075-сон билан тасдиқлаган «Инвентаризацияни ташкил этиш ва ўтказиш» Ўзбекистон Республикаси Бухгалтерия ҳисоби миллий стандарти (19-сон БХМС) (рўйхат рақами 833, 1999 йил 2 ноябрь) билан белгиланган тартибда ўтказилади. Бунда йиллик молиявий ҳисоботни тақдим этишга қадар доимий фаолият кўрсатадиган инвентаризация комиссиялари инвентаризация давомида аниқланган, бойликларнинг ҳақиқатдаги мавжудлиги билан бухгалтерия ҳисоби маълумотларидаги тафовутларни тартибга солиши керак. Шунингдек, дебиторлик ва кредиторлик қарзлари инвентаризация қилиниши керак, у солиштириш далолатномалари ёки ўзаро ҳисоб-китоблар сальдосини тасдиқлаш хатлари билан расмийлаштирилади. Ўтказилган инвентаризациялар сони ва натижалари, шунингдек уларни ўтказмаслик сабаблари йиллик молиявий ҳисоботга илова қилинадиган тушунтириш хатида акс эттирилади.

Молиявий ҳисобот шакллари раҳбар ва бош бухгалтер томонидан имзоланади, имзолар муҳр билан тасдиқланади.

Молиявий ҳисоботда тузатиш ва ўчиришлар бўлмаслиги керак. Хатолар тузатилган тақдирда тегишли таъкидлар қилинади, молиявий ҳисоботга имзо чеккан шахслар тузатиш санасини кўрсатган ҳолда уларни тасдиқлайдилар.

Жорий ва ўтган йиллардаги ҳисобот маълумотларини тузатишлар (улар тасдиқланганидан кейин) унинг маълумотлари бузилиши аниқланган ҳисобот даври учун тузилган ҳисоботда амалга оширилади, бунда тузатишлар ҳисобот даври (чорақ, йил бошидан) учун маълумотларга киритилади.

Йиллик молиявий ҳисоботни текшириш давомида ишлаб чиқариш харажатларига (ёки муомала чиқимларига) у билан боғлиқ бўлмаган харажатларни киритиш натижасида даромадларни яшириш ёки молиявий натижаларни пасайтириш ҳоллари аниқланганда ўтган йил учун бухгалтерия ҳисоби ва молиявий ҳисоботга тузатишлар киритилмайди, балки ҳисобот даврида аниқланган ўтган йиллар фойдаси сифатида жорий йилда акс эттирилади.

Бухгалтерия баланси (бундан кейин - баланс) тузилгунига қадар таҳлилий ҳисобварақлар бўйича айланмалар ва қолдиқлар ҳисобот даври охиридаги Бош

дафтарнинг жамлама ҳисобварақалари бўйича айланмалар ва қолдиқлар билан, албатта, солиштирилиши керак.

3-устунда ҳисобот бошидаги маълумотлар, яъни олдинги ҳисобот даври учун баланс 4-устунининг маълумотлари кўрсатилади.

Балансда «Дастлабки (тиклаш) қиймат» моддаси (010-сатр) бўйича асосий воситалар ўз асосий воситалари (ишлаб турган ҳамда консервацияда бўлган) ва узоқ муддатга ижарага олинган асосий воситаларнинг, уларнинг ҳисоби асосий воситаларини ҳисобга олиш ҳисобварақлари (0100) ва 0310-«Узоқ муддатли ижара шартномаси бўйича олинган асосий воситалар» ҳисобварағида амалга оширилади, дастлабки (тиклаш) қиймати бўйича кўрсатилади.

Алоҳида «Эскириш суммаси» (011-сатр) моддаси бўйича корхона асосий воситаларини ҳисобга олиш ҳисобварақларида (0100) ва 0310- «Узоқ муддатли ижара шартномаси бўйича олинган асосий воситалар» ҳисобварағида ҳисобга олинган, ҳисоби асосий воситалар эскиришини ҳисобга олиш ҳисобварақлари (0200) да юритилган, асосий воситалар бўйича ҳисоблаб ёзилган эскириш суммаси келтирилади.

«Қолдиқ (баланс) қиймат» моддаси бўйича (012-сатр) 010-«Дастлабки (тиклаш) қиймат» ва 011-«Эскириш суммаси» сатрлари фарқи акс эттирилади.

Номоддий активлар балансда «Дастлабки қиймат» моддаси бўйича (020-сатр) корхонанинг номоддий активларга (узоқ муддат даврида хўжалик фаолиятида ишлатилган ва даромад келтирадиган) доир харажатлари суммаси бўлиб ҳам, табиий ресурслардан, ер участкаларидан фойдаланиш ҳуқуқлари, патентлар, лицензиялар, савдо маркалари, товар белгилари, саноат намуналари, ташкилий харажатлар, муаллифлик ҳуқуқлари ва ҳисоби номоддий активларни ҳисобга олиш ҳисобварақларида (0400) юритилган бошқа номоддий активларнинг дастлабки қиймати бўлиб ҳам кўрсатилади.

Бу модда бўйича, шунингдек, ҳисобот даври учун қилинган ҳисобдан чиқарилган чегирилган ҳолда гудвилл суммаси (фирма нархи) акс эттирилади. Бухгалтерия ҳисобида гудвилл (фирма нархи) номоддий активининг суммасини ҳисобдан чиқариш алоҳида ҳисобварақда амортизацияни жамламасидан, бевосита 0480-«Гудвилл» ҳисобварағи сальдосини камайтиришга ёзилади.

Алоҳида «Амортизация суммаси» (021-сатр) моддаси бўйича номоддий активлар амортизациясини ҳисобга олиш ҳисобварақларида (0500) юритилган номоддий активлар бўйича ҳисоблаб ёзилган амортизация суммаси келтирилади.

«Қолдиқ (баланс) қиймат» моддаси бўйича (022-сатр) 020- «Дастлабки қиймат» ва 021-«Амортизация суммаси» сатрлари фарқи акс эттирилади.

«Узоқ муддатли инвестициялар, жами» моддаси бўйича (030-сатр) қимматли қоғозларга, шуъба ва тобе хўжалик жамиятлари, хорижий сармоя иштирокидаги корхоналарга қўйилган маблағлар суммаси ҳамда 040, 050, 060, 070, 080-сатрларда кўрсатилган бошқа узоқ муддатли инвестициялар кўрсатилади.

Қимматли қоғозлар баланс активида уларнинг тўла харид қийматида кўрсатилиб, инвестор дивидендлар олиш ҳуқуқига эга бўлган ва ушбу қўйилмалар бўйича тўла жавоб берадиган ҳолларда кредиторлар моддаси бўйича сўндирилмаган сумма баланс

пассивига киритилади. Қолган ҳолларда харид қилинадиган қимматли қоғозлар ҳисобига киритилган суммалар баланс активида дебиторлар моддаси бўйича кўрсатилади.

«Қимматли қоғозлар» моддаси бўйича (040-сатр) облигациялар, акциялар ва бошқа қимматли қоғозларга қўйилган, 0610-«Қимматли қоғозлар» ҳисобварағида ҳисобга олинадиган сумма кўрсатилади.

«Шуъба хўжалик жамиятларига инвестициялар» моддаси бўйича (050-сатр) шуъба хўжалик жамиятларининг акциялари, облигациялари ва бошқа инвестицияларига қўйилган, 0620-«Шуъба хўжалик жамиятларига инвестициялар» ҳисобварағида ҳисобга олинадиган маблағлар суммаси кўрсатилади.

«Тобе хўжалик жамиятларига инвестициялар» моддаси бўйича (060-сатр) тобе хўжалик жамиятларининг акциялари, облигациялари ва бошқа инвестицияларига қўйилган, 0630-«Тобе хўжалик жамиятларига инвестициялар» ҳисобварағида ҳисобга олинадиган маблағлар суммаси акс эттирилади.

«Хорижий сармоя иштирокидаги корхонага инвестициялар» моддаси бўйича (070-сатр) хорижий сармоя иштирокидаги корхоналарнинг акциялари, облигациялари, устав сармоясига улушлари ва бошқа инвестицияларига қўйилган, 0640-«Хорижий сармоя иштирокидаги корхонага инвестициялар» ҳисобварағида ҳисобга олинадиган маблағлар суммаси кўрсатилади.

«Бошқа узоқ муддатли инвестициялар» моддаси бўйича (080-сатр) узоқ муддатли инвестицияларга қўйилган, юқорида саналган моддаларда ҳисобга олинмаган ва 0690-«Бошқа узоқ муддатли инвестициялар» ҳисобварағида ҳисобга олинадиган маблағлар суммаси кўрсатилади.

«Ўрнатиладиган ускуна» моддаси бўйича (090-сатр) корхона омборларида бўлган, ҳисоби 0710-«Ўрнатиладиган ускуна - мамлакатимизники» ва 0720-«Ўрнатиладиган ускуна – импорт қилинган» ҳисобварақларида юритиладиган ўрнатиладиган ускунанинг ҳақиқий қиймат бўйича қиймати кўрсатилади.

«Капитал қўйилмалар» моддаси бўйича (100-сатр) хўжалик усулида ва пудрат усулида амалга ошириладиган тугалланмаган қурилишнинг қиймати, харид қилинган, фойдаланишга топширилмаган асосий воситалар ва номоддий активларнинг қиймати, асосий подани шакллантириш харажатлари, шунингдек ерни ободонлаштиришга, узоқ муддатли ижара (молиявий лизинг) шартномаси бўйича олинган асосий воситаларга ва ҳисоби капитал қўйилмаларни ҳисобга олиш ҳисобварақларида (0800) юритиладиган бошқа воситаларга қўйилмалар суммалари кўрсатилади.

«Узоқ муддатли дебиторлик қарзи» моддаси бўйича (110-сатр) олинган векселларнинг узоқ муддатли қисми, узоқ муддатли ижара (молиявий лизинг) шартномаси бўйича топширилган асосий воситалар учун олинадиган тўловлар қолдиғи, ходимларнинг узоқ муддатли қарзи ва ҳисоби 0910-«Олинган векселлар», 0920-«Узоқ муддатли ижара бўйича олинадиган тўловлар», 0930-«Ходимларнинг узоқ муддатли қарзи», 0940-«Бошқа узоқ муддатли дебиторлик қарзи» ҳисобварақларида юритиладиган бошқа муддатли дебиторлик қарзлари кўрсатилади.

111-сатрда маълумот учун узоқ муддатли дебиторлик қарзининг муддати ўтказиб юборилган қисми кўрсатилади.

«Узоқ муддатли муддати кўчирилган харажатлар» моддаси бўйича (120-сатр) вақт фарқлари бўйича ўтказиб юборилган даромад (фойда) солиғи, дисконтлар (нарх чегирмалари) бўйича узоқ муддатли ўтказиб юборилган харажатлар ва ҳисоби 0950-«Вақт фарқлари бўйича ўтказиб юборилган даромад (фойда) солиғи», 0960-«Дисконтлар (нарх чегирмалари) бўйича узоқ муддатли ўтказиб юборилган харажатлар», 0990-«Бошқа узоқ муддатли ўтказиб юборилган харажатлар» ҳисобварақларида юритиладиган бошқа узоқ муддатли ўтказиб юборилган харажатлар кўрсатилади.

«I бўлим бўйича жами» моддаси бўйича (130-сатр) 012, 022, 030, 090, 100, 110, 120-сатрлар бўйича сумма кўрсатилади.

«Товар-моддий захиралар, жами» моддаси бўйича (140-сатр) 150, 160, 170, 180-сатрларда кўрсатилган ишлаб чиқариш захираларининг қолдиқлари, тугалланмаган ишлаб чиқариш суммаси, тайёр маҳсулот ва товарлар кўрсатилади.

«Ишлаб чиқариш захиралари» моддаси бўйича (150-сатр) хом ашё захиралари, харид қилинган ярим тайёр маҳсулотлар ва бутловчи буюмлар, ёқилғи, эҳтиёт қисмлар, қурилиш материаллари, идиш ва идиш материаллари, инвентарь ва хўжалик анжомлари, қайтариладиган чиқиндилар ва 1000-«Материалларни ҳисобга олиш ҳисобварақлари» ҳисобварағида ҳисобга олинadиган бошқа моддий бойликларнинг ҳақиқий таннархи кўрсатилади.

Ушбу модда бўйича, шунингдек, ёш ҳайвонлар; бўрдоқига, яйловда боқилаётган катта ҳайвонлар; паррандалар; ёввойи ҳайвонлар, қуёнлар; асалари уялари; сотиш учун асосий подадан чиқарилган (бўрдоқига боқиш учун қўйилмалар) катта моллар; аҳолидан сотиш учун қабул қилинган, парваришlash ва бўрдоқига боқиш учун ҳайвонларни ҳисобга олиш ҳисобварақларида (1100) ҳисобга олинadиган молларнинг ҳақиқий таннархи акс эттирилади.

Материалларни тайёрlash ва харид қилишни ҳисобга олиш (1500) ва материаллар қийматидаги тафовутларни ҳисобга олиш (1600) ҳисобварақларидан фойдаланилганда кўрсатилган бойликлар ушбу ҳисобварақларда «Ишлаб чиқариш захиралари» моддаси бўйича акс эттирилади.

«Тугалланмаган ишлаб чиқариш» моддаси бўйича (160-сатр) ҳисоби асосий ишлаб чиқариш (2000), ўзи ишлаб чиқарган ярим тайёр маҳсулотлар (2100), ёрдамчи ишлаб чиқаришлар (2300), хизмат кўрсатувчи хўжаликларни (2700) ҳисобга олиш ҳисобварақларида юритилadиган тугалланмаган ишлаб чиқариш ва тугалланмаган ишлар (хизматлар) бўйича харажатлар кўрсатилади.

«Тайёр маҳсулот» моддаси бўйича (170-сатр) ишлаб чиқариши тугалланган, синов ва қабул қилишдан ўтган, буюртмачилар билан шартнома шартларига қўра барча қисмлар билан бутланган ва техник шартлар ҳамда стандартларга мувофиқ бўлган буюмлар қолдиқларининг, кўргазмада бўлган ва бошқа корхоналарга комиссияга (консигнацияга) топширилган, тайёр маҳсулотни ҳисобга олиш ҳисобварақларида (2800) ҳисобга олинadиган тайёр маҳсулотнинг ҳақиқий ишлаб чиқариш таннархи кўрсатилади. Кўрсатилган талабларга жавоб бермайдиган маҳсулот ва топширилмаган ишлар тугалланмаган, деб ҳисобланади ва тугалланмаган ишлаб чиқариш тартибида кўрсатилади.

«Товарлар» моддаси бўйича (180-сатр) омборлардаги товарлар қолдиқларининг қиймати, товарнинг чакана савдодаги қиймати, кўргазмада бўлган ва бошқа корхоналарга комиссия (консигнацияга) топширилган товарларнинг қиймати, ижара буюмлари, товар идишлари ва бўш идишларнинг қиймати, йўлдаги товарлар, савдо устамасини чегирган ҳолда савдо ёки умумий овқатланишда ўз фаолиятини амалга оширадиган корхона харид қилган ва товарларни ҳисобга олиш ҳисобварақларида (2900) ҳисобга олинadиган бошқа товарлар кўрсатилади.

«Келгуси давр харажатлари» моддаси бўйича (190-сатр) бўлгуси даврлар харажатларини ҳисобга олиш ҳисобварақларида (3100) акс эттирилган, ҳисобот даврида амалга оширилган, лекин у тааллуқли бўлган муддат давомида кейинги ҳисобот даврида молиявий-хўжалик фаолияти харажатларига киритиладиган харажатлар суммаси кўрсатилади. Бундай харажатларга оммавий ахборот воситалари нашрига обуна бўйича харажатлар, олдиндан тўланган ижара ҳақи ва хоказолар кириди.

«Муддати ўтказиб юборилган харажатлар» моддаси бўйича (200-сатр) муддати ўтказиб юборилган даромад (фойда) солиғининг вақт фарқлари бўйича жорий қисми, дисконт (нархдаги чегиришлар) бўйича муддати ўтказиб юборилган харажатлар ва муддати ўтказиб юборилган харажатларни ҳисобга олиш ҳисобварақларида (3200) ҳисобга олинган бошқа муддати ўтказиб юборилган харажатлар кўрсатилади.

«Дебиторлар, жами» моддаси бўйича (120-сатр) харидорлар ва буюртмачилар қарзлари суммасининг якуни сифатида жами дебиторлик қарзи, алоҳида, шуъба ва тобе хўжалик жамиятларининг қарзи, мол етказиб берувчилар, пудратчилар, ходимларга берилган бўнақлар; бюджетга, давлат мақсадли жамғармаларига ва суғурта бўйича бўнақ тўловлари; муассисларнинг устав сармоясига улушлар бўйича қарзи ва турли дебиторларнинг 220, 230, 240, 250, 260, 270, 280, 290, 300, 310-сатрларда кўрсатилган қарзлари кўрсатилади.

211-сатрларда маълумот учун дебиторлик қарзининг муддати ўтказиб юборилган қисми кўрсатилади.

«Харидорлар ва буюртмачиларнинг қарзи» моддаси бўйича (220-сатр) буюртмачилар (харидорлар)га сотилган маҳсулот, товарлар, топширилган ишлар ва кўрсатилган хизматлар учун қарз кўрсатилади, бунда шубҳали қарзлар бўйича резерв чегирилади.

«Алоҳида бўлинмаларнинг қарзи» моддаси бўйича (230-сатр) алоҳида бўлинмалар (филиаллар, ваколатхоналар)нинг корхона балансига (ички хўжалик ҳисоб-китобларига) киритиладиган, ҳисоби 4110-«Алоҳида бўлинмалардан олишга доир ҳисобварақлар» ҳисобварағида юритиладиган жорий қарзи акс эттирилади.

«Шуъба ва тобе хўжалик жамиятларининг қарзи» моддаси бўйича (240-сатр) шуъба ва тобе хўжалик жамиятлари ҳисоби 4120-«Шуъба ва тобе хўжалик жамиятларидан олишга доир ҳисобварақлар» ҳисобварағида юритиладиган жорий қарзлари (ички идора ҳисоб-китоблари) акс эттирилади. Шуъба ва (ёки) тобе хўжалик жамиятларига инвестициялар ҳисоби Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги томонидан 1998 йил 14 октябрда 50-сон билан тасдиқланган (рўйхат рақами 580, 1998 йил 28 декабрь, Ўзбекистон Республикаси вазирликлари, давлат қўмиталари ва идораларининг меъёрий ҳужжатлари ахборотномаси, 1999 йил 6-сон) Бухгалтерия ҳисоби миллий стандарти (8-БҲМС) «Консолидацияланган молиявий ҳисоботлар ва шуъба хўжалик жамиятларига

инвестициялар ҳисоби»га кўра бош жамиятнинг молиявий ҳисобида консолидацияланиши керак.

«Ходимларга берилган бўнақлар» моддаси бўйича (250-сатр) ходимларга меҳнат ҳақи бўйича, хизмат сарфларига, умумхўжалик харажатларига берилган бўнақлар суммаси ва бўлғуси ҳисоб-китоблар бўйича бошқа бўнақлар кўрсатилади. Ходимларга берилган бўнақлар ҳисоби ходимларга берилган бўнақларни ҳисобга олиш ҳисобварақларида (4200) юритилади.

«Маҳсулот етказиб берувчилар ва пудратчиларга берилган бўнақлар» моддаси бўйича (260-сатр) бўлғуси ҳисоб-китоблар бўйича бошқа корхоналарга тўланган бўнақлар суммаси кўрсатилади. Маҳсулот етказиб берувчилар ва пудратчиларга берилган бўнақлар ҳисоби етказиб берувчилар ва пудратчиларга берилган бўнақларни ҳисобга олиш ҳисобварақларида (4300) юритилади.

«Бюджетга солиқлар ва йиғимлар бўйича бўнақ тўловлари» моддаси бўйича (270-сатр) бюджетга солиқлар ва йиғимлар бўйича бўнақ тўловлари кўрсатилади. Бюджетга солиқлар ва йиғимлар бўйича бўнақ тўловлари бўйича ҳисоби 4410-«Бюджетга солиқлар ва йиғимлар бўйича (турлари бўйича) бўнақ тўловлари» ҳисобварағида юритилади.

«Давлат мақсадли жамғармаларига ва суғурта бўйича бўнақ тўловлар» моддаси бўйича (280-сатр) ҳисоби давлат мақсадли жамғармаларига ва суғурта бўйича бўнақ тўловларини ҳисобга олиш ҳисобварақларида (4500) юритиладиган давлат мақсадли жамғармаларига (Республика йўл жамғармаси, Ўзбекистон Республикаси бюджетдан ташқари Пенсия жамғармасига, Давлат бандликка кўмаклашиш жамғармасига) ва суғурта бўйича мажбурий ажратмалар бўйича бўнақ тўловлари ва ортиқча тўловлар кўрсатилади.

«Муассисларнинг устав сармоясига улушлар бўйича қарзи» моддаси бўйича (290-сатр) 4610-«Муассисларнинг устав сармоясига улушлар бўйича қарзи» ҳисобварағида ҳисобга олинадиган муассисларнинг устав сармоясига улушлар бўйича қарзи кўрсатилади.

«Ходимларнинг бошқа операциялар бўйича қарзи» моддаси бўйича (300-сатр) корхона ходимларининг кредитга сотилган товарлар, ходимларга берилган қарзлар, корхонага етказилган моддий зарарни қоплаш бўйича қарзи ва ходимларнинг бошқа қарзлари кўрсатилади. Ходимларнинг бошқа операциялари бўйича қарзини ҳисобга олиш ҳисобварақларида (4700) юритилади.

«Бошқа дебиторларнинг қарзи» моддаси бўйича (310-сатр) турли дебиторларнинг юқорида кўрсатилган дебиторлар билан ҳисоб-китоблар моддаларида акс эттирилмаган қарзлари кўрсатилади, хусусан, олинадиган фоиз ва дивидендлар, узоқ муддатли ижара (молиявий лизинг) бўйича жорий тўловлар, қисқа муддатли ижара (тезкор лизинг) бўйича тўловлар; роялти бўйича олишга доир ҳисобварақлар, қарздорлар эътироф ёки улар бўйича суд ёки бошқа органнинг уларни ундириш тўғрисида қарори олинган, молия-хўжалик фаолияти натижаларига киритилган жарималар, пеня ва неустойкалар, бошқа шахсларнинг ҳисоби турли дебиторларида (4800) юритиладиган қарзи кўрсатилади.

«Пул маблағлари, жами» моддаси бўйича (320-сатр) касса, ҳисоб-китоб ва валюта ҳисобварақларидаги пул маблағлари суммаси, шунингдек 330, 340, 350, 360-сатрларда

кўрсатилган бошқа пул маблағлари кўрсатилади. Балансинг ушбу моддаларида акс эттирилган суммалар банк кўчирмаларига пул маблағларининг касса ҳисоботи бўйича қолдиқларига мос келиши керак.

«Кассадаги пул маблағлари» моддаси бўйича (330-сатр) ҳисобот даврининг охириги санасида корхона кассаларида бўлган, миллий валюта ва хорижий валютадаги пул маблағлари қолдиғи кўрсатилади. Кассадаги пул маблағлари ҳисоби кассадаги пул маблағларини ҳисобга олиш ҳисобварақларида юритилади (5000).

«Ҳисоб-китоб варағидаги пул маблағлари» моддаси бўйича (340-сатр) ҳисобот даврининг охириги санасида банклардаги ҳисоб-китоб варақларида бўлган, миллий валюта пул маблағлари қолдиғи кўрсатилади. Ҳисоб-китоб варағида миллий валютадаги пул маблағларининг ҳисоби 5110-«Ҳисоб-китоб варағи» ҳисоб варағида юритилади.

«Хорижий валютадаги пул маблағлари» моддаси бўйича (350-сатр) корхона банклардаги валюта ҳисобварақларида бўлган, ҳисобот даврининг охириги санасида Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг курси бўйича миллий валюта баҳоланган валюта маблағларининг қолдиғи кўрсатилади. Хорижий валютадаги пул маблағларининг ҳисоби хорижий валютадаги пул маблағларини ҳисобга олиш ҳисобварақларида (5200) юритилади.

«Бошқа пул маблағлари ва эквивалентлари» моддаси бўйича (360-сатр) корхонанинг банкда махсус ҳисобварақлардаги пул маблағлари (5500), пул эквивалентлари (5600), йўлдаги пул маблағлари (жўнатмалари) ни (5700) ҳисобга олиш ҳисобварақларида ҳисобга олинган пул маблағлари қолдиғи кўрсатилади.

«Қисқа муддатли инвестициялар» моддаси бўйича (370-сатр) корхонанинг бошқа корхоналар қимматли қоғозларига қисқа муддатли (12 ойдан ошмайдиган муддатга) инвестициялари, давлат ва маҳаллий заём облигациялари ва шу сингарилар, шунингдек бошқа корхоналарига берилган қарзлар ва ҳисоби қисқа муддатли инвестицияларни ҳисобга олиш ҳисобварақларида (5800) юритилган бошқа жорий инвестициялар кўрсатилади.

«Бошқа жорий активлар» моддаси бўйича (380-сатр) мазкур ҳисобот даврида инвентаризация чоғида аниқланган, улар бўйича айбдор шахслар топилмаган комомадлар, ўғирликлар ва бойликларни шикастлашдан талафотлар суммаси ҳамда юқорида келтирилган бўлим моддаларида назарда тутилмаган, бироқ корхона мулки ҳисобланган бошқа жорий активлар кўрсатилади, улар ҳисоби 5910-«Камомадлар ва бойликлар шикастланишидан талафотлар» ва 5920-«Бошқа жорий активлар» ҳисобварақларида юритилади.

«II бўлим юйича жами» моддаси бўйича (390-сатр) 140, 190, 200, 210, 320, 370, 380-сатрлар бўйича сумма кўрсатилади.

«Баланс активи бўйича жами» моддаси бўйича (400-сатр) сатрларни қўшиш йўли билан олинган активнинг якуний суммаси кўрсатилади 130-сатр+390 сатр.

«Устав сармояси» моддаси бўйича (410-сатр) устав сармоясининг таъсис ҳужжатларида корхона муассислари улушлари (ҳиссалари, номинал қиймат бўйича акциялари, пай бадаллари)нинг жами сифатида рўйхатга олинган миқдори

кўрсатилади. Устав сармоясининг ҳисоби устав сармоясини ҳисобга олиш ҳисобварақларида (8300) юритилади.

«Кўшилган сармоя» моддаси бўйича (420-сатр) акцияларини номинал қийматдан юқори нархларда бирламчи сотиш чоғида олинган эмиссион даромад суммаси, корхонанинг устав сармоясини шакллантириш чоғида таъсис ҳужжатларини рўйхатга олиш санаси билан маблағларни Ўзбекистон Республикаси Марказий банкнинг курслари ўртасида юзага келадиган курслардаги фарқ суммаси кўрсатилади, уларнинг ҳисоби қўшилган сармояни ҳисобга олиш ҳисобварақларида (8400) юритилади.

«Захира сармоя» моддаси бўйича (430-сатр) корхона уставига кўра фойда ҳисобига, мол-мулкни қайта баҳолаш чоғида ҳосил бўладиган инфляцион захиралар, текинга олинган мол-мулк ҳисобига ташкил этилган, ҳисоби захира сармоясини ҳисобга олиш ҳисобварақларида (8500) юритиладиган захиралар суммаси кўрсатилади.

Мазкур модда бўйича имтиёзли давр тугаганидан кейин 8840-«Мақсадли фойдаланиладиган солиқ имтиёзлари» ҳисобварағидан 8530-«Текинга олинган мол-мулк» ҳисобварағи кредитига ҳисобдан чиқариладиган, солиқ солишдан озод қилиш натижасида бўшайдиган маблағларни мақсадли вазифаларини бажаришга йўналтириш шарти билан божхона тўловларини, бюджетга солиқлар ва мажбурий тўловларни тўлаш бўйича солиқ имтиёзлари суммалари ҳам акс эттирилади.

«Сотиб олинган ўз акциялари» моддаси бўйича (440-сатр) корхонада бўлган, уларни кейинчалик тарқатиш ёки йўқ қилиш учун сотиб олинган ўз акцияларининг қиймати кўрсатилади. Сотиб олинган ўз акцияларини сотиб олинган акцияларини ҳисобга олиш ҳисобварақларида (8600) ҳисобга олинади.

«Тақсимланмаган фойда (қопланмаган зарар)» моддаси бўйича (450-сатр) ҳисоби тақсимланмаган фойда (қопланмаган зарар)ни ҳисобга олиш ҳисобварақларида (8700) юритиладиган ҳисобот йилининг соф фойдаси (зарари) ва ўтган йилларнинг жамғарилган фойдаси (зарари) акс эттирилади.

Агар корхона зарар олган бўлса, ҳисобот даврининг охирида ушбу зарар ушбу модда бўйича «минус» белгиси билан кўрсатилади.

«Мақсадли тушумлар» моддаси бўйича (460-сатр) олинган грантлар, субсидиялар, аъзолик бадаллари, мақсадли фойдаланиладиган солиқ имтиёзлари суммалари ва мақсадли тушумларни ҳисобга олиш ҳисобварақларида (8800) ҳисобга олинган, мақсадли тадбирларни амалга ошириш учун бошқа мақсадли тушумлар кўрсатилади.

«Бўлғуси харажатлар ва тўловлар захиралари» моддаси бўйича (470-сатр) корхона томонидан бўлғуси харажатлар ва тўловлар учун харажатларда бир текисда тақсимлаш мақсадида захира қилинган маблағлар кўрсатилади.

«I бўлим бўйича жами» моддаси бўйича (480-сатр) қуйидаги натижа кўрсатилади: 410-сатр+420-сатр+430-сатр-440-сатр+450-сатр+460-сатр+470-сатр+430-сатр-440-сатр+450-сатр+460сатр+470-сатр.

«Узоқ муддатли мажбуриятлар, жами» моддаси бўйича (490-сатр) корхонанинг 500, 510, 520, 530, 540, 550, 560, 570, 580, 590-сатрларда кўрсатилган узоқ муддатли мажбуриятлари (сўндириш муддати бир йилдан ортиқ бўлган) кўрсатилади.

491-сатрда маълумот учун корхонанинг 500, 520, 540, 560, 590-сатрларда кўрсатилган узоқ муддатли кредиторлик қарзлари суммаси кўрсатилади.

492-сатрда маълумот учун корхона узоқ муддатли кредиторлик қарзларининг муддати ўтказиб юборилган қисми кўрсатилади.

«Маҳсулот етказиб берувчилар ва пудратчилардан узоқ муддатли қарз» моддаси бўйича (500-сатр) ҳисоби 7010-«Маҳсулот етказиб берувчилар ва пудратчиларга тўлашга доир ҳисобварақлар» ва 7020-«Берилган векселлар» ҳисобварақларида юритиладиган, келиб тушган мол-мулк, бажарилган ишлар ва кўрсатилган хизматлар учун маҳсулот етказиб берувчилар ва пудратчиларга узоқ муддатли мажбуриятлар суммаси кўрсатилади.

«Алоҳида бўлинмалардан узоқ муддатли қарз» моддаси бўйича (510-сатр) корхона балансига (ички хўжалик ҳисоб-китоблари) киритиладиган ҳисоби 7110-«Алоҳида бўлинмалардан узоқ муддатли қарз» ҳисобварағида юритиладиган алоҳида бўлинмаларга (филиаллар, ваколатхоналарга) узоқ муддатли мажбуриятлар акс эттирилади.

«Шуъба ва тобе хўжалик жамиятларидан узоқ муддатли қарз» моддаси бўйича (520-сатр) ҳисоби 7120-«Шуъба ва тобе хўжалик жамиятларидан узоқ муддатли қарз» ҳисобида юритиладиган шуъба ва тобе хўжалик жамиятларидан узоқ муддатли қарзлар (ички идора ҳисоб-китоблари) акс эттирилади.

«Муддати ўтказиб юборилган узоқ муддатли даромадлар» моддаси бўйича (530-сатр) ҳисоби 7210-«Дисконт (нархдан чегирмалар) кўринишида муддати ўтказиб юборилган узоқ муддатли даромадлар», 7220-«Мукофотлар (устамалар) кўринишида муддати ўтказиб юборилган узоқ муддатли даромадлар», 7230-«Муддати ўтказиб юборилган бошқа узоқ муддатли даромадлар» ҳисобварақларида юритилган, корхоналарнинг муддати ўтказиб юборилган узоқ муддатли мажбуриятлар суммаси кўрсатилади.

«Солиқлар ва мажбурий тўловлар бўйича муддати ўтказиб юборилган узоқ муддатли мажбуриятлар» моддаси бўйича (540-сатр) ҳисоби 724-«Солиқлар ва мажбурий тўловлар бўйича муддати ўтказиб юборилган узоқ муддатли мажбуриятлар» ҳисобварағида юритиладиган, корхоналарнинг солиқлар ва мажбурий тўловлар бўйича узоқ муддатли мажбуриятлари суммаси кўрсатилади.

«Муддати ўтказиб юборилган бошқа узоқ муддатли мажбуриятлар» моддаси бўйича (550-сатр) ҳисоби 7250-«Вақт фарқлари бўйича даромад (фойда) солиғига доир муддати ўтказиб юборилган узоқ муддатли мажбуриятлар», 7290-«Муддати ўтказиб юборилган бошқа узоқ муддатли мажбуриятлар» ҳисобварақларида юритиладиган, корхоналарнинг молия-хўжалик фаолияти билан боғлиқ, муддати ўтказиб юборилган бошқа узоқ муддатли мажбуриятлари суммаси кўрсатилади.

«Харидорлар ва буюртмачилардан олинган бўнақлар» моддаси бўйича (560-сатр) 7310-«Харидорлар ва буюртмачилардан олинган бўнақлар» ҳисобварағида ҳисобга олинган, бўлғуси ҳисоб-китоблар бўйича бўнақлар кўринишида чет ташкилотлардан олинган узоқ муддатли қарзлар суммаси кўрсатилади.

«Узоқ муддатли банк кредитлари» моддаси бўйича (570-сатр) 7810-«Узоқ муддатли банк кредитлари» ҳисобварағида ҳисобга олинган, олинган узоқ муддатли кредитлар бўйича банклардан қарз суммалари кўрсатилади.

«Узоқ муддатли қарз (заём)лар» моддаси бўйича (580-сатр) 7820-«Узоқ муддатли қарзлар», 7830-«Тўлашга доир облигациялар», 7840-«Тўлашга доир векселлар» ҳисобварақларида ҳисобга олинган, бошқа корхоналар ва муассасалардан узоқ муддатли қарзлар бўйича қарз суммалари кўрсатилади.

«Бошқа узоқ муддатли кредиторлик қарзлари» моддаси бўйича (590-сатр) турли кредиторлардан узоқ муддатли қарзни ҳисобга олиш ҳисобварақларида (7900) ҳисобга олинган, корхонанинг ижарага берувчи (лизинг берувчи), ходимлар, турли жисмоний ва юридик шахслар олдида турли хил ноижорий операциялар бўйича узоқ муддатли мажбуриятлари суммалари, суд органларининг ижро ҳужжатлари ёки қарорлари асосида турли ташкилотлар ва айрим шахслар фойдасига корхона ходимларининг иш ҳақидан ушланган суммалар кўрсатилади.

«Жорий мажбуриятлар, жами» моддаси бўйича (600-сатр) 610, 620, 630, 640, 650, 660, 670, 680, 690, 700, 710, 720, 730, 740, 750, 760-сатрларда кўрсатилган корхона жорий мажбуриятларининг (бир йилдан кам бўлган муддатли) суммасини акс эттирилади.

601-сатрлар маълумот учун 610, 630, 650, 670, 680, 690, 700, 710, 720, 760-сатрда кўрсатилган корхона жорий кредиторлик қарзларининг суммаси кўрсатилади.

602-сатрда маълумот учун корхона жорий кредиторлик қарзларининг муддати ўтказиб юборилган қисми кўрсатилади.

«Маҳсулот етказиб берувчилар ва пудратчилардан қарз» моддаси бўйича (610-сатр) ҳисоби 6010-«Маҳсулот етказиб берувчилар ва пудратчиларга тўлашга доир ҳисобварақлар» ва 6020-«Берилган векселлар» ҳисобварақларида юритиладиган келиб тушган товар-моддий бойликлар, бажарилган ишлар ва кўрсатилган хизматлар учун маҳсулот етказиб берувчилар ҳамда пудратчиларга жорий мажбуриятлар суммаси кўрсатилади.

«Алоҳида бўлинмалардан қарз» моддаси бўйича (620-сатр) ҳисоби «Алоҳида бўлинмаларга тўлашга доир ҳисобварақлар» ҳисобварағида юритиладиган, корхона балансида киритиладиган алоҳида бўлинмаларга (филиаллар, ваколатхоналарга) жорий мажбуриятлар (ички хўжалик ҳисоб-китоблари) акс эттирилади.

«Шуъба ва тобе хўжалик жамиятларидан қарз» моддаси бўйича (630-сатр) ҳисоби 6120-«Шуъба ва тобе хўжалик жамиятларига тўлашга доир ҳисобварақлар» ҳисобварағида юритиладиган, шуъба ва тобе хўжалик жамиятларидан жорий қарзлар (ички идора ҳисоб-китоблари) акс эттирилади.

«Муддати ўтказиб юборилган даромадлар» моддаси бўйича (640-сатр) ҳисоби 6210-«Дисконтлар (нархдан чегиришлар) кўринишида муддати ўтказиб юборилган даромадлар», 6220-«Мукофотлар (устамалар) кўринишида муддати ўтказиб юборилган даромадлар» ҳисобварақларида юритиладиган, муддати ўтказиб юбориладиган даромад бўйича корхоналар мажбуриятларининг суммаси кўрсатилади.

«Солиқлар ва мажбурий тўловлар бўйича муддати ўтказиб юборилган мажбуриятлар» моддаси бўйича (650-сатр) ҳисоби 6240-«Солиқлар ва мажбурий тўловлар муддати ўтказиб юборилган мажбуриятлар» ҳисобварағида юритиладиган, корхонанинг солиқлар ва мажбурий тўловлар бўйича узоқ муддатли мажбуриятлари суммасининг жорий қисми кўрсатилади.

«Муддати ўтказиб юборилган бошқа мажбуриятлар» моддаси бўйича (660-сатр) ҳисоби 6250-«Вақт фарқлари бўйича даромад (фойда) солиғига доир муддати ўтказиб юборилган мажбуриятлар», 6290-«Муддати ўтказиб юборилган бошқа мажбуриятлар» ҳисобварақларида юритиладиган, корхонанинг молия-хўжалик фаолияти билан боғлиқ, муддати ўтказиб юборилган бошқа мажбуриятлар суммаси кўрсатилади.

«Олинган бўнақлар» моддаси бўйича (670-сатр) чет ташкилотлардан бўлғуси ҳисоб-китоблар бўйича бўнақлар кўринишида олинган, олинган бўнақларни ҳисобга олиш ҳисобварақларида (6300) ҳисобга олинган қарз суммаси кўрсатилади.

«Бюджетга тўловлар бўйича қарз» моддаси бўйича (680-сатр) 6410-«Бюджетга тўловлар бўйича (турлари бўйича) қарз» ҳисобварағида ҳисобга олинадиган, бюджетга тўловларнинг барча турлари, жумладан жисмоний шахслар даромад солиғи суммаси бўйича корхонанинг қарзи кўрсатилади.

«Суғурта бўйича қарз» моддаси бўйича (690-сатр) корхона суғурталанувчи ҳисобланган ва ҳисоби 6510-«Суғурта бўйича тўловлар» ҳисобварақларида юритиладиган суғурта бўйича тўловларга доир қарз кўрсатилади.

«Давлат мақсадли жамғармаларига тўловлар бўйича қарз» моддаси бўйича (700-сатр) ҳисоби 6530-«Давлат мақсадли жамғармаларига тўловлар» ҳисобварағида юритиладиган, корхонанинг давлат мақсадли жамғармаларидан қарзи кўрсатилади.

«Муассислардан қарз» моддаси бўйича (710-сатр) ҳисоби 6610-«Тўлашга доир дивидендлар», 6620-«Чиқиб кетаётган муассислардан уларнинг ҳиссаси бўйича қарз» ҳисобварақларида амалга оширилган, корхонанинг муассислар олдида дивидендлар ва чиқиб кетаётган муассислар олдида уларнинг ҳиссаси бўйича мажбуриятлари суммаси кўрсатилади.

«Меҳнатга ҳақ тўлаш бўйича қарз» моддаси бўйича (720-сатр) 6710-«Ходимлар билан меҳнатга ҳақ тўлаш бўйича ҳисоб-китоблар», 6720-«Депонентга қўйилган иш ҳақи» ҳисобварақларида ҳисобга олинган, ҳисоблаб ёзилган, лекин ҳали тўланмаган меҳнатга ҳақ тўлаш суммалари, мукофотлар, нафақалар ва ҳоказолар кўрсатилади.

«Қисқа муддатли банк кредитлари» моддаси бўйича (730-сатр) ҳисоби 6810-«Қисқа муддатли банк кредитлари» ҳисобварағида юритиладиган, олинган қисқа муддатли кредитлар бўйича банклар олдидаги қарз суммалари кўрсатилади.

«Қисқа муддатли қарзлар» моддаси бўйича (740-сатр) ҳисоби 6820-«Қисқа муддатли банк кредитлари» ҳисобварағида юритиладиган, олинган қисқа муддатли кредитлар бўйича банклар олдидаги қарз суммалари кўрсатилади.

«Қисқа муддатли қарзлар» моддаси бўйича (740-сатр) ҳисоби 6820-«Қисқа муддатли қарзлар», 6830-«Тўлашга доир облигациялар», 6840-«Тўлашга доир векселлар» ҳисобварақларида юритиладиган, бошқа корхоналар ва шахслардан олинган қарзлар (заёмлар) бўйича қарз суммалари кўрсатилади.

«Узоқ муддатли мажбуриятларнинг жорий қисми» моддаси бўйича (750-сатр) ҳисоби 6950-«Узоқ муддатли мажбуриятлар-жорий қисм» ҳисобварағида юритилган, корхона узоқ муддатли мажбуриятларининг жорий қисми суммалари кўрсатилади.

«Бошқа кредиторлик қарзлари» моддаси бўйича (760-сатр) ҳисоби 6910-«Тўлашга доир қисқа муддатли ижара», 6920-«Ҳисоблаб ёзилган фоизлар», 6930-«Роялти бўйича қарз», 6840-«Кафолатлар бўйича қарз», 6960-«Даъволар бўйича тўлашга доир ҳисобварақлар», 6870-«Ҳисобдор шахслардан қарз» ва 6990-«Бошқа мажбуриятлар» ҳисобварақларида юритиладиган, корхонанинг турли кредитлари билан операциялар бўйича қарз суммалари кўрсатилади.

«II бўлим бўйича жами» моддаси бўйича (770-сатр) 490 ва 600-сатрлар бўйича сумма кўрсатилади.

«Баланс пассиви бўйича жами» моддаси бўйича (780-сатр) 480 ва 770-сатрлар бўйича суммалар натижаси сифатида олинган пассивнинг якуний суммаси кўрсатилади.

«Балансдан ташқари ҳисобварақларда ҳисобга олинган бойликлар мавжудлиги тўғрисида маълумотнома» 790-920-сатрларда корхонага тегишли бўлмаган, лекин вақтинча фойдаланадиган ёки унинг тасарруфида бўлган бойликлар (қисқа муддатга ижара олинган асосий воситалар, маъсулиятли сақлашдаги, қайта ишланаётган ва ҳоказо моддий бойликлар), шартли ҳуқуқлар ва мажбуриятлар мавжудлиги тўғрисидаги, шунингдек корхонанинг балансдан ташқари ҳисобварақларида ҳисобга олинган айрим хўжалик операцияларини назорат қилиш учун ахборот кўрсатилади.

14.6. Бошқа ҳисобот шакллари тўлғазиш ва тақдим этиш тартиби ҳамда муддатлари

«Маҳсулот (товарлар, ишлар ва хизматлар) сотилишидан соф тушум» моддаси бўйича (010-сатр) маҳсулот, товар, ишлар ва хизматларни сотишдан олинган, харидорлар ва буюртмачилар тўлайдиган тушум кўрсатилади, бунда солиқлар (қўшилган қиймат солиғи, акциз солиғи) ҳамда қайтарилган товарлар ва тайёр маҳсулотларнинг қиймати, харидорнинг сотиш нархларидан чегирмалари чегирилади.

010-сатр асосий (операцион) фаолиятдан даромадларни ҳисобга олиш ҳисобварақлари (9000) маълумотлари бўйича тўлдирилади.

Асосий фаолияти мол-мулкни ижарага (лизингга) бериш ҳисобланган корхоналар 010-сатр бўйича ҳисоблаб ёзилган ижара ҳақи (лизинг тўлови) суммасини акс эттирадилар.

Воситачи корхоналар 010-сатрда комиссия ҳақлар суммасини акс эттирадилар.

«Сотилган маҳсулот (товарлар, ишлар ва хизматлар) таннархи» моддаси бўйича (020-сатр) сотилган маҳсулот (товарлар, ишлар, хизматлар) таннархини ҳисобга олиш ҳисобварақларида (9100) ҳисобга олинган, сотилган маҳсулот (товарлар, ишлар, хизматлар) таннархини суммаси кўрсатилади.

Савдо корхоналари ушбу сатр бўйича сотилган товарларнинг харид қийматини акс эттирадилар. Товар айланмасида (товарларни қабул қилиш ва сотишда) иштирок этмасдан, хизматлар учун ҳақ кўринишида даромад оладиган воситачи ташкилотлар ушбу сатрни тўлдирмайдилар.

«Маҳсулот (товарлар, ишлар ва хизматлар) сотилишидан ялпи фойда (зарар)» (030-сатр) маҳсулот (товарлар, ишлар ва хизматлар) сотилишидан соф тушум билан

сотилган маҳсулот (товарлар, ишлар ва хизматлар) таннархи ўртасидаги фарқ (010-сатр-020-сатр) сифатида аниқланади.

«Давр ҳаражатлари, жами» моддаси бўйича (040-сатр) 050, 060, 070, 080-сатрлар бўйича якуний сумма акс эттирилади.

«Реализация харажатлари» моддаси бўйича (050-сатр) ҳисоби 9410-«Реализация харажатлари» ҳисобварағида юритиладиган: маҳсулотни реализация қилиш харажатлари, яъни маҳсулотни истеъмолчига етказиш, транспорт воситаларига ортиш билан боғлиқ харажатлар, маркетинг билан шуғулланадиган бўлимлар ва ходимларнинг харажатлари ва ҳоказолар акс эттирилади.

«Маъмурий харажатлар» моддаси бўйича (060-сатр) ҳисоби 9420-«Маъмурий харажатлар» ҳисобварағида юритиладиган: корхонани бошқариш харажатлари, бошқарув ходимлари меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари, умуммаъмурий мақсаддаги асосий воситаларни таъмирлаш харажатлари, умумхўжалик мақсадидаги хоналарнинг ижара ҳақи ва бошқа маъмурий харажатлар акс эттирилади.

«Бошқа операцион харажатлар» моддаси бўйича (070-сатр) ҳисоби 9430-«Бошқа операцион харажатлар» ҳисобварағида юритиладиган: кадрларни тайёрлаш ва қайта тайёрлаш харажатлари, ахборий, аудиторлик ва маслаҳат хизматларига ҳақ тўлаш харажатлари, компенсациялайдиган ва рағбатлантирадиган хусусиятдаги тўловлар, иш ҳақини ҳисоблаб ёзишда ҳисобга олинмайдиган тўловлар ва харажатлар, банк ва депозитарий хизматларига ҳақ, зарарлар, жарималар, пенялар ва операцион фаолият жараёнида юзага келадиган, ишлаб чиқариш жараёни, молиявий фаолият билан боғланмаган ва харажатларнинг фавқулодда моддалари сифатларига эга бўлмаган бошқа харажатлар акс эттирилади.

«Келгусида солиқ солинадиган базадан чиқариладиган ҳисобот даври харажатлари» моддаси бўйича (080-сатр) Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 5 февралдаги 54-сон билан тасдиқланган «Маҳсулот (ишлар, хизматлар) ни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари тартиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисида низом»нинг (Ўзбекистон Республикаси ҳукумати қарорлари тўплами, 1999 йил 2-сон, 9-модда) 2.4-бўлимида келтирилган, келгусида солиқ солинадиган базадан чиқариладиган ҳисобот даври харажатлари акс эттирилади ва 9440-«Келгусида солиқ солинадиган базадан чиқариладиган ҳисобот даври харажатлари» ҳисобварағида умумлаштирилган ҳисоб маълумотлари бўйича тўлдирилади.

«Асосий фаолиятдан бошқа даромадлар» моддаси бўйича (090-сатр) ҳисоби асосий фаолиятдан бошқа даромадларни ҳисобга олиш ҳисобварақларида (9300) юритиладиган: асосий воситалар ва бошқа активларнинг чиқиб кетишидан фойда, ундирилган жарималар, пеня ва неустойкалар, ўтган йиллар фойдаси, қисқа муддатли ижарадан даромадлар, кредиторлик ва депонентлик қарзини ҳисобдан чиқаришдан даромадлар, хизмат кўрсатувчи хўжаликларнинг даромадлари, текин молиявий ёрдам ва бошқа операцион даромадлар кўрсатилади.

«Асосий фаолиятдан фойда (зарар)» моддаси бўйича (100-сатр) корхона асосий фаолиятининг молиявий натижалари кўрсатилади, улар маҳсулот (товарлар, ишлар ва хизматлар) сотилишидан ялпи фойда (зарар) дан (030-сатр) давр харажатлари суммасини (040-сатр) айириш ҳамда асосий фаолиятдан бошқа даромадлар суммасини (090-сатр) қўшиш йўли билан аниқланади.

«Молиявий фаолиятдан даромадлар, жами» моддаси бўйича якуний сумма акс эттирилади.

«Дивидендлар кўринишида даромадлар» моддаси бўйича (120-сатр) ҳисоби 9520-«Дивидендлар кўринишида даромадлар» ҳисобварағида юритиладиган: Ўзбекистон Республикаси ҳудудида ва ундан ташқарида бошқа корхоналар фаолиятида улушбай иштирок этишдан олинган даромадлар, корхона эгалигида бўлган акциялар ва бошқа қимматли қоғозлар бўйича дивидендлар акс эттирилади.

«Фоизлар кўринишида даромадлар» моддаси бўйича (130-сатр) ҳисоби 9530-«Фоизлар кўринишида даромадлар» ҳисобварағида юритиладиган, узоқ муддатли ва жорий инвестициялар бўйича фоизлар кўринишида даромадлар кўрсатилади.

«Узоқ муддатли ижарадан даромадлар (молиявий лизинг)» моддаси бўйича (140-сатр) ҳисоби 9550-«Узоқ муддатли ижарадан даромадлар» ҳисобварағида юритиладиган, мол-мулкни юридик ва жисмоний шахсларга узоқ муддатли ижарага беришдан даромадлар акс эттирилади.

«Валюта курсларидаги фарқлардан даромадлар» моддаси бўйича (150-сатр) ҳисоби 9540-«Валюта курсларидаги фарқлардан даромадлар» ҳисобварағида юритиладиган, шу жумладан балансни тузиш санасида баланснинг валюта моддаларини қайта баҳолашдан, валюта операциялари бўйича мусбат курслардаги фарқлардан даромадлар акс эттирилади.

«Молиявий фаолиятдан бошқа даромадлар» моддаси бўйича (160-сатр) ҳисоби 9510-«Роялти кўринишида даромадлар», 9560-«Қимматли қоғозларни қайта баҳолашдан даромадлар». 9590-«Молиявий фаолиятдан бошқа даромадлар» ҳисобварақларида юритиладиган: қимматли қоғозларни қайта баҳолашларни ўтказишдан даромадлар, роялти кўринишида даромадлар ва молиявий фаолиятдан бошқа даромадлар кўрсатилади.

«Молиявий фаолият бўйича харажатлар, жами» моддаси бўйича (170-сатр) 180, 190, 200, 210-сатрлар бўйича якуний сумма акс эттирилади.

«Фоизлар кўринишида харажатлар» моддаси бўйича (180-сатр) ҳисоби 9610-«Фоизлар кўринишида харажатлар» ҳисобварағида юритиладиган, банклар кредитлари ва қарзлар бўйича фоизларни тўлаш харажатлари кўрсатилади.

«Узоқ муддатли ижара (молиявий лизинг) бўйича фоизлар кўринишида харажатлар» моддаси бўйича (190-сатр) ҳисоби 9610-сатр «Фоизлар кўринишида харажатлар» ҳисобварағида юритиладиган, узоқ муддатли ижара (молиявий лизинг) бўйича фоизларни тўлаш харажатлари акс эттирилади.

«Валюта курсларидаги фарқлардан зарарлар» моддаси бўйича (200-сатр) ҳисоби 9620-«Валюта курсларидаги фарқлардан зарарлар» ҳисобварағида юритиладиган, валюта операциялари бўйича ва баланс тузиш санасида бадлансинг валюта моддаларини қайта баҳолашдан манфий курслардаги фарқлар акс эттирилади.

«Молиявий фаолият бўйича бошқа харажатлар» моддаси бўйича (120-сатр) ҳисоби 9630-«Қимматли қоғозлар чиқариш ва тарқатиш харажатлари» ва 9690-«Молиявий фаолият бўйича бошқа харажатлар» ҳисобварақларида юритиладиган, қимматли

қоғозларни чиқариш ва тарқатиш билан боғлиқ харажатлар ҳамда молиявий фаолиятга доир бошқа харажатлар акс эттирилади.

«Умумхўжалик фаолиятдан фойда (зарар)» моддаси бўйича (220-сатр) корхонанинг умумхўжалик фаолиятига доир, асосий фаолиятдан фойда (зарар) суммасига (100-сатр) молиявий фаолиятдан даромадлар суммасини (110-сатр) қўшиш ва молиявий фаолият бўйича харажатлар суммасини (170-сатр) айириш йўли билан белгиланадиган молиявий натижалар кўрсатилади.

«Фавқулодда фойда ва зарарлар» моддаси бўйича (230-сатр) фавқулодда воқеалар натижалари кўрсатилади, «Даромадлар (фойда)» устуни 9710-«Фавқулодда фойдалар» ҳисобварағининг маълумотлари, «Харажатлар (зарар)» устуни эса 9720-«Фавқулодда зарарлар» ҳисобварағининг маълумотлари бўйича тўлдирилади.

«Даромад (фойда) солиғини тўлашга қадар фойда (зарар)» моддаси бўйича (240-сатр)+/-белгисини ҳисобга олган ҳолда 220 ва 230-сатрларни қўшиш натижалари акс эттирилади. Ушбу сатр натижаси даромад (фойда) солиғининг ҳисоб-китоби чоғида асос бўлиб ҳисобланади.

«Даромад (фойда) солиғи» моддаси бўйича (250-сатр) ҳисобот даври бошидан ҳисоблаб ёзилган, бюджетга тўланадиган ва 9810-«Даромад (фойда) солиғи бўйича харажатлар» ҳисобварағида ҳисобга олинган суммалар кўрсатилади.

«Фойдадан бошқа солиқлар ва йиғимлар» моддаси бўйича (260-сатр) йил бошидан ҳисоблаб ёзилган, корхона фойда ҳисобига тўлайдиган солиқлар ва йиғимлар суммаси акс эттирилади.

Улар учун амалдаги қонун ҳужжатларига мувофиқ солиқ солишнинг махсус тартиби назарда тутилган корхоналар 260-сатр бўйича ҳисоблаб ёзилган ягона солиқ, ялпи тушумдан солиқ, белгиланган даромаддан олинадиган ягона солиқ, ягона ер солиғи суммасини акс эттирилади.

«Ҳисобот даврининг соф фойдаси (зарари)» моддаси бўйича (270-сатр) ҳисобот даврининг пировард молиявий натижаси кўрсатилади, у 240-250-260-сатрлар айирмаси сифатида белгиланган.

«Бюджетга тўловлар бўйича маълумотнома»да (280-440-сатрлар) корхоналар томонидан солиқ қонунчилигига мувофиқ ҳисоблаб ёзилган ва тўланадиган солиқлар турлари бўйича бюджетга тўловлар кўрсатилади. Мазкур маълумотномада 450-сатр бўйича корхоналар томонидан ҳисоблаб ёзилган ва тўланадиган бюджетга тўловларнинг якуний суммаси кўрсатилади.

Асосий воситаларнинг ҳаракати тўғрисида ҳисоботда корхона асосий воситаларининг мавжудлиги ва ҳаракати кўрсатилади.

3-устунда ва 6-устунда тегишлича йил бошида ва охирида корхона балансида қайд этилган корхона асосий воситаларининг, шу жумладан жорий ижарага топширилган, консервацияда бўлган ва ҳоказо асосий воситаларнинг айрим турларининг дастлабки (тиклаш) қиймати акс эттирилади.

4-устунда барча манбалар бўйича ҳисобот йили давомида келиб тушган асосий воситаларнинг қиймати, шу жумладан: илгари ҳисобга олинмаган асосий воситалар,

айланма маблағлардан асосий воситаларга ўтиш, шунингдек ҳисобот йилида ишга туширилган янги асосий воситалар молиялашнинг барча манбалари бўйича акс эттирилади.

5-устунда ҳисобот йилида тугатиш, сотиш, текинга бериш, улуш сифатида устав сармоясига бериш, узоқ муддатли ижара (молиявий лизинг) шартномаси бўйича бериш, камомад ёки талофатларни аниқлаш натижасида ва бошқа сабаблар бўйича чиқиб кетган асосий воситаларнинг дастлабки қиймати акс эттирилади.

7-устунда ва 10-устунда тегишлича йил боши ва охиридаги ҳолат бўйича асосий воситаларнинг жамғарилган эскириш суммаси акс эттирилади.

8-устунда барча манбалар бўйича ҳисобот йилида ҳисоблаб ёзилган асосий воситаларнинг эскириш суммаси, шу жумладан кўшимча баҳолаш чоғида кўшимча ҳисоблаб ёзилган эскириш, илгари ҳисобга олинмаган эскириш, келиб тушган, фойдаланишда бўлган асосий воситалар бўйича эскириш акс эттирилади.

9-устунда тугатиш, сотиш, текинга бериш, улуш сифатида устав сармоясига бериш, узоқ муддатли ижара (молиявий лизинг) шартномаси бўйича бериш, камомад ёки талофатларни аниқлаш ва асосий воситаларнинг бошқача чиқиб кетиши жараёнида чиқиб кетишга доир жамғарилган эскириш акс эттирилади.

11-устунда асосий воситаларнинг йил бошидаги, 3-устун маълумотлари ўртасидаги айирманинг натижаси сифатида олинган қолдиқ қиймати акс эттирилади.

12-устунда асосий воситаларнинг йил охиридаги, 6-устун ва 10-устун маълумотлари ўртасидаги айирманинг натижаси сифатида олинган қолдиқ қиймати акс эттирилади.

010-160-сатрлар бўйича асосий воситалар турлари бўйича тегишли устунларда, асосий воситаларни ҳисобга олиш ҳисобварақлари (0100), 0310-«Узоқ муддатли ижара шартномаси бўйича олинган асосий воситалар» ҳисобварағи ва асосий воситалар эскиришини ҳисобга олиш ҳисобварағи (0200) маълумотларига мувофиқ асосий воситаларнинг дастлабки (тиклаш) қиймати, келиб тушиши, чиқиб кетиши, эскириши ва қолдиқ қиймати акс эттирилади.

«Жами асосий воситалар» моддаси бўйича (170-сатр) 010-сатрдан 160-сатрга қадар бўлган сатрлар бўйича якуний сумма акс эттирилади ва тегишли устунларда барча асосий воситаларнинг, шу жумладан ишлаб чиқариш (171-сатр) ва ноишлаб чиқариш (172-сатр) асосий воситаларининг ҳолати ва ҳаракати кўрсатилади.

Ишлаб чиқариш асосий воситаларига саноат маҳсулотлари ишлаб чиқариш, қурилиш, қишлоқ хўжалиги, савдо ва умумий овқатланиш, қишлоқ хўжалик маҳсулотини тайёрлаш билан ҳамда моддий ишлаб чиқариш соҳасига тааллуқли бўлган фаолиятнинг бошқа турлари билан боғлиқ воситалар киритилади.

Ноишлаб чиқариш мақсадидаги асосий воситаларга уй-жой ва коммунал хўжалик, соғлиқни сақлаш, жисмоний тарбия, ижтимоий таъминот, халқ таълими, маданият воситалари ва ҳоказолар киритилади.

«Йил давомида асосий воситаларни харид қилишлар, жами» моддаси бўйича (180-сатр) маълумот учун йил давомида харид қилинган барча асосий воситаларнинг қиймати кўрсатилади, 181, 182, 183-сатрлар бўйича эса молиялаш манбалари бўйича, яъни

тегишлича ўз маблағлари, банк кредитлари ва бошқа қарз маблағлари ҳисобига харид қилинган асосий воситаларнинг қиймати кўрсатилади.

«Тугалланмаган қурилиш» моддаси бўйича (190-сатр) маълумот учун тегишли устунларда пудрат ҳамда хўжалик усуллари билан бажариладиган тугалланмаган қурилишнинг мавжудлиги ва ҳаракати кўрсатилади.

Пул оқимлари тўғрисида ҳисоботда пул маблағлари ҳаракати нуқтаи назаридан корхонанинг молиявий ресурсларидаги барча ўзгаришлар акс эттирилади.

Операцион, инвестицион ва молиявий фаолият боришида пул маблағларининг ҳаракати ҳисобот даврининг боши ва охирида пул маблағларининг қолдиқлари ўртасида ўзаро боғлиқликни аниқлаш имконини берадиган тарзда акс эттирилади.

«Маҳсулот (товарлар, ишлар ва хизматлар) сотилишидан пул тушумлари» моддаси бўйича (010-сатр) ҳисобот даврида сотилган маҳсулот (товарлар, ишлар ва хизматлар) учун корхонанинг банк ҳисобварақлари ва кассасига келиб тушган пул маблағлари суммаси кўрсатилади.

«Маҳсулот етказиб берувчиларга материаллар, товарлар, ишлар ва хизматлар учун пул тўловлари» моддаси бўйича (020-сатр) маҳсулот етказиб берувчиларга материаллар, товарлар, ишлар ва хизматлар учун тўланган пул маблағлари суммаси кўрсатилади, бундан узоқ муддатли активларни харид қилиш учун тўловлар мустасно.

«Ходимларга ва улар номидан пул тўловлари» моддаси бўйича (030-сатр) ходимларга меҳнатга ҳақ тўлаш кўринишида тўланган пул маблағлари суммаси, шунингдек давлат мақсадли жамғармаларига тўланган маблағлар суммалари, бюджетга жисмоний шахслар даромад солиғини тўлаш, касаба уюшмасига ажратмалар, алиментлар, уй-жой фондига, ходимларга берилган банк кредитлари бўйича тўлаш, ходимларга кўрсатиладиган хизматлар учун корхонанинг ҳақ тўлаши, кассадан ва банк ҳисобварақларидан ходимлар билан ва улар номидан операцияларга доир ва пул маблағларини сарфлаш билан боғлиқ бошқа сарфлашлар кўрсатилади.

«Операцион фаолиятга доир бошқа пул тушумлари ва тўловлар» моддаси бўйича (040-сатр) «Чиқим» устунида роялти, турли хил тақдирлашлар, комиссия йиғимлар ва бошқа операцион фаолиятдан тўланган пул маблағлари суммаси, «кирим» устунида эса улардан олинган пул маблағлари суммаси кўрсатилади.

«Жами: операцион фаолиятдан соф пул оқими/чиқими моддаси бўйича (050-сатр), «Кирим» устуни бўйича «+» белгисининг ва «Чиқим» устуни бўйича «-» белгисининг таъсирини ҳисобга олиб, 010, 020, 030, 040-сатрларни қўшиш натижаси кўрсатилади.

«Асосий воситаларни харид қилиш ва сотиш» моддаси бўйича (060-сатр) корхоналар «Чиқим» устунида маҳсулот етказиб берувчиларга тўланган асосий воситаларни харид қилганлик учун пул маблағлари суммасини, «Кирим» устунида эса – асосий воситаларни сотишдан келиб тушган маблағлар суммасини кўрсатадилар.

«Номоддий активларни харид қилиш ва сотиш» моддаси бўйича (070-сатр) корхоналар «Чиқим» устунида номоддий активларни харид қилганлик учун маҳсулот етказиб берувчига тўланган пул маблағлари суммасини, «Кирим» устунида эса-номоддий активларни сотганлик учун келиб тушган маблағлар суммасини кўрсатадилар.

«Узоқ муддатли ва қисқа муддатли инвестицияларни харид қилиш ва сотиш» моддаси бўйича (080-сатр) «Чиқим» устунида қимматли қоғозлар ва инвестициялар бошқа дастакларини харид қилиш учун тўланган пул маблағлари суммаси, шу жумладан воситачиларга коммиссион ҳақлар ва биржада тўланган фоизлар кўрсатилади, «Кирим» устунида эса қимматли қоғозлар ва инвестициялар бошқа дастакларини сотишдан келиб тушган пул маблағлари суммаси акс эттирилади.

«Инвестиция фаолиятга оид бошқа пул маблағлари ва тўловлар» моддаси бўйича (090-сатр) «Чиқим» устунида бошқа инвестицион фаолиятга оид тўланган пул маблағлари суммаси, «кирим» устунида эса-олинган пул маблағлари суммаси кўрсатилади.

«Жами: инвестиция фаолиятга оид соф пул оқими/чиқими» моддаси бўйича (100-сатр), «кирим» устунида «+» ва «Чиқим» устуни бўйича «-» белгисининг таъсирини ҳисобга олган ҳолда, 060, 070, 080, 090-сатрларни жамлаш натижаси кўрсатилади.

«Олинган ва тўланган фоизлар» моддаси бўйича (110-сатр) «кирим» устунида олинган фоизлар суммаси, «Чиқим» устунида эса тўланган фоизлар суммаси кўрсатилади.

«Олинган ва тўланган дивидендлар» моддаси бўйича (120-сатр) «кирим» устунида олинган дивидендлар суммалари кўрсатилади, «Чиқим» устунида эса тўланган дивидендлар суммалари акс эттирилади.

«Акциялар ёки ўз сармояси билан боғлиқ бошқа дастакларни чиқаришдан пул тушумлари» моддаси бўйича (130-сатр) ҳисобот йилида чиқариладиган (сотилган) акциялар ёки ўз сармояси билан боғлиқ бошқа дастаклар учун акциядорлардан келиб тушган пул маблағлари суммаси акс эттирилади.

«Ўз акцияларини сотиб олиш чоғида тўловлари» моддаси бўйича (140-сатр) корхонада бўлган ўз акциялари учун, уларни кейинги тарқатиш ёки йўқ қилиш мақсадида, эгаларига тўланган пул маблағлари суммаси кўрсатилади.

«Узоқ муддатли ва қисқа муддатли кредитлар ҳамда қарзлар бўйича пул тушумлари ва тўловлари» моддаси бўйича (150-сатр) «Кирим» устунида ҳисобот даврида келиб тушган кредитлар ва қарзлар суммаси, «Чиқим» устунида эса – кредитлар ва қарзлар бўйича тўловлар кўрсатилади.

«Узоқ муддатли (молиявий лизинг) бўйича пул тушумлари ва тўловлари» моддаси бўйича (160-сатр) «Чиқим» устунида ижарага берувчига (лизинг берувчига) тўланган пул маблағлари суммаси, «Кирим» устунида эса – ижарачидан (лизинг олувчидан) келиб тушган пул маблағлари суммаси кўрсатилади.

«Молиявий фаолиятга оид бошқа пул тушумлари ва тўловлари» моддаси бўйича (170-сатр) «Чиқим» устунида бошқа молиявий фаолиятга оид тўланган пул маблағлари суммаси.

«Жами: молиявий фаолиятга оид соф оқим / чиқим» моддаси бўйича (180-сатр) «Кирим» устуни бўйича «+» ва «Чиқим» устуни бўйича «-» белгисининг таъсирини ҳисобга олган ҳолда, 110, 120, 130, 140, 150, 160, 170-сатрлар суммаси кўрсатилади.

«Тўланган даромад (фойда) солиғи» моддаси бўйича (190-сатр) тўланган даромад (фойда) солиғи суммаси кўрсатилади.

«Тўланган бошқа солиқлар» моддаси бўйича (200-сатр) тўланган солиқлар, божлар ва уларга тенглаштирилган йиғимлар ҳамда ажратмалар суммаси кўрсатилади, бундан даромад (фойда) солиғи мустасно.

«Жами: тўланган солиқлар» моддаси бўйича (210-сатр) 190 ва 200-сатрлар суммаси акс эттирилади.

«Жами: молия-хўжалик фаолиятига оид соф оқим/чиқим» моддаси бўйича (200-сатр), «Кирим» устуни бўйича (220-сатр) «+» ва «Чиқим» устуни бўйича «-» белгисининг таъсирини ҳисобга олган ҳолда, 050, 100, 180, 210-сатрлар суммаси кўрсатилади.

«Йил бошидан пул маблағлари» моддаси бўйича (230-сатр) корхона баланси 320-сатри 3-устуни бўйича қайд этилган, пул маблағларини ҳисобга олиш ҳисобварақларидаги (5000, 5100, 5200, 5500, 5600, 5700) пул маблағлари қолдиқларининг суммаси кўрсатилади.

«Йил охирида пул маблағлари» моддаси бўйича (240-сатр) корхона баланси 320-сатри 4-устунида қайд этилган, пул маблағларини ҳисобга олиш ҳисобварақларидаги (5000, 5100, 5200, 5500, 5700) пул маблағлари қолдиқларининг суммаси кўрсатилади.

«Хорижий валютада пул маблағларининг ҳаракати тўғрисида маълумотнома» бўлимида ҳисобот даврида хорижий валютада пул маблағларининг ҳаракати кўрсатилади.

Валюта маблағлари операцияларини амалга ошириш пайтида Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг курси бўйича Ўзбекистон Республикаси миллий валютасида, валюта маблағлари қолдиғи эса-ҳисобот даврининг охириги санасида акс эттирилади.

«Йил бошида қолдиқ» моддаси бўйича (250-сатр) ҳисобот даври бошида корхонанинг валюта ҳисобварақлари ва кассасида бўлган валюта маблағлари суммаси кўрсатилади.

«Валюта маблағлари келиб тушди, жами» моддаси бўйича (260-сатр) 261, 262, 263, 264-сатрларда кўрсатилган, ҳисобот даврида валюта тушумларининг умумий суммаси кўрсатилади, бу сатрларда акс эттирилади.

1. 261-сатр бўйича – «Сотишдан тушум» -корхона томонидан ҳисобот даврида олинган валюта тушуми суммаси;
2. 262-сатр бўйича – «Конвертацияланган» - сотиб олинган хорижий валюта суммаси;
3. 263-сатр бўйича – «Молиявий фаолият бўйича» молиявий фаолиятдан олинган валюта маблағлари суммаси;
4. 264-сатр бўйича – «Бошқа манбалар» - 261, 262, 263-сатрларда саналмаган манбалар ҳисобига корхонанинг валюта ҳисобварақлари ва кассасига бошқа валюта тушумлари суммаси.

«Валюта маблағлари сарфланди, жами» моддаси бўйича (270-сатр) корхона томонидан 271-273-сатрларда кўрсатилган турли мақсадларга сарфланган валюта маблағларининг умумий суммаси акс эттирилади, бу сатрларда акс эттирилади:

1. 271-сатр бўйича – «Маҳсулот етказиб берувчилар ва пудратчиларга тўловлар»- мол-мулкни харид қилишга сарфланган валюта маблағлари суммаси;
2. 272-сатр бўйича – «Молиявий фаолият бўйича» тўловлар»- молиявий фаолият бўйича сарфланган валюта маблағлари суммаси;
3. 273-сатр бўйича – «Бошқа мақсадларга» - 271, 272 - сатрларда саналмаган бошқа мақсадларга сарфланган валюта суммаси.

«Йил охирида қолдик» моддаси бўйича (280-сатр) ҳисобот йили охирида корхонанинг валюта ҳисобварақлари ва кассасида бўлган, сатрлар маълумотлари: 250+260+270-сатрлар бўйича аниқланадиган валюта маблағлари суммаси акс эттирилади.

Ўз сармояси тўғрисида ҳисобот ҳисобот даврида корхона ўз капиталининг ҳолати ва уни шакллантириш манбалари бўйича ҳаракатини акс эттиради.

“Йил бошида қолдиқ” моддаси бўйича (010-сатр) йил бошидаги ҳолат бўйича куйидаги ахборот акс эттирилади:

1. 3-устунда –«Устав сармояси»- таъсис ҳужжатларида қайд этилган ва устав сармоясини ҳисобга олиш ҳисобварақларида (8300) кўрсатилган устав сармоясининг суммаси кўрсатилади;
2. 4-устунда –«Кўшилган сармоя»-кўшилган сармояни ҳисобга олиш ҳисобварақларида (8400) қайд этилган кўшилган сармоя суммаси кўрсатилади;
3. 5-устунда –«Захира сармоя»-қонун ҳужжатларига мувофиқ ташкил этилган, захира сармоясини ҳисобга олиш ҳисобварақларида (8500) қайд этилган захира сармоя маблағлари суммаси акс эттирилади;
4. 6-устунда –«Тақсимланмаган фойда (қопланмаган зарарлар)»- тақсимланмаган фойда (қопланмаган зарар)ни ҳисобга олиш ҳисобварақларида (8700) қайд этилган, йил бошида тақсимланмаган фойда (қопланмаган зарар) суммаси кўрсатилади;
5. 7-устунда –«Сотиб олинган ўз акциялари»-сотиб олинган ўз акцияларини ҳисобга олиш ҳисобварақларида (8600) қайд этилган, корхонада бўлган сотиб олинган ўз акцияларининг суммаси; уларни кейин тарқатиш ёки йўқ қилиш учун, кўрсатилади;
6. 8-устунда –«Мақсадли тушумлар ва бошқалар» - мақсадли тадбирларни амалга ошириш учун бюджетдан, махсус жамғармалар, бошқа корхоналар, жисмоний грантлар, субсидиялар, аъзолик бадаллари кўринишида текинга

олинган активлар ва бошқа мақсадли тушумлар, шунингдек ўз сармоясини шакллантиришнинг бошқа манбалари кўрсатилади.

«Қимматли қоғозлар эмиссияси» моддаси бўйича (020-сатр) қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда ҳисобот даврида қимматли қоғозларни чиқариш ва сотишдан олинган эмиссия суммаси акс эттирилади.

«Узоқ муддатли активларни қайта баҳолаш» моддаси бўйича (030-сатр) қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда ҳисобот йилида ўтказилган, асосий воситалар, номоддий активлар ва бошқа узоқ муддатли активларни қайта баҳолаш суммасини акс эттирилади.

«Устав сармоясини шакллантириш чоғида валюта курсларида фарқ» моддаси бўйича (040-сатр) бухгалтерия ҳисобида 8420-«Устав сармоясини шакллантириш чоғида валюта курсларида фарқ» ҳисобварағида акс эттирилган, таъсис ҳужжатларини рўйхатдан ўтказиш санасида ва маблағлар устав сармоясига ҳақиқатда киритилган санада Марказий банк курслари ўртасида юзага келадиган, корхонанинг устав сармоясини шакллантириш чоғида ҳисобот даври учун курслардаги фарқ акс эттирилади.

«Захира сармоёга ажратмалар» моддаси бўйича (050-сатр) таъсис ҳужжатларига кўра ва қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда ҳисобот йили учун захира сармоёга ажратмалар суммаси акс эттирилади.

«Жорий йилнинг тақсимланмаган фойдаси (захира)» моддаси бўйича (060-сатр) ҳисобот йилида олинган соф фойда (зарар) суммаси кўрсатилади.

«Текинга олинган мол-мулк» моддаси бўйича (070-сатр) ҳисобот йилида турли манбалардан текинга олинган мол-мулкнинг қиймати кўрсатилади.

«Мақсадли олинган маблағлар» моддаси бўйича (080-сатр) ҳисобот йилида олинган грантлар, субсидиялар, аъзолик бадаллари ва мақсадли фойдаланиш учун бошқа мақсадли тушумлар кўрсатилади.

«Тўланган дивидендлар» моддаси бўйича (090-сатр) аввалги йил учун фаолият якунлари бўйича ҳисобот йили учун фаолият якунлари бўйича ҳисобот йили бошида тақсимланмаган фойдадан ҳисоблаб ёзилган дивидендлар суммаси кўрсатилади.

«Ўз сармоясини шакллантиришнинг бошқа манбалари» моддаси бўйича (100-сатр) ўз сармоясини шакллантириш бошқа манбаларининг суммаси кўрсатилади.

«Йил охирида қолдик» моддаси бўйича (110-сатр) тегишли устунлар бўйича ҳисобот даври охирида ўз сармоясининг сальдоси кўрсатилади.

«Ўз сармоясининг кўпайиши (+) ёки камайиши (-)» моддаси бўйича (120-сатр) йил бошидаги сумма билан қиёсланганда ҳисобот йили охирида ўз сармоясининг кўпайиши ёки камайиши суммаси акс эттирилади.

Акциядорлик жамиятлари 130 дан 150-сатрларгача бўлган сатрларни маълумот учун тўлдирадилар.

Дебиторлик ва кредиторлик қарзлари тўғрисида маълумотномада ҳисобот даври охири санасида корхона дебиторлик ва кредиторлик қарзларининг ҳолати акс эттирилади.

2-устунда – «Дебиторлар ва кредиторлар рўйхати»-дебитор (кредитор)дан юқори турадиган вазирликлар (идоралар) бўйича дебитор ва кредиторлар рўйхати келтирилади. Агар дебитор (кредитор) юқори турадиган вазирликка (идорага) эга бўлмаса, юридик шахснинг тўлиқ номини кўрсатиш лозим.

Ўзбекистон Республикасидан ташқаридаги қарзлар бўйича дебитор (кредитор) номи (тўлиқ ёки умумқабул қилинган қисқартиришлар билан) кўрсатилади, шунингдек, қавсларда мамлакатнинг номи кўрсатилади.

2-устунда 2.1, 2.2.1, 3.1, 5.1, 5.2.1, 6.1-сатрлар бўйича мажбурий тартибда дебитор (кредитор)нинг номини кўрсатиш лозим.

3-устунда қарзнинг умумий суммаси кўрсатилади, хусусан:

1. 1-сатр бўйича дебиторлик қарзининг умумий суммаси кўрсатилади, у 3-устуннинг 2 ва 3-сатрлари суммасига тенг бўлиши керак;
2. 4-сатр бўйича кредиторлик қарзнинг умумий суммаси кўрсатилади, у 3-устуннинг 5 ва 6-сатрлари суммасига тенг бўлиши керак.

Дебиторлик қарзининг умумий суммаси ўз ичига узоқ муддатли ижара бўйича олинадиган тўловларни, харидор ва буюртмачилардан, шуъба ва тобе хўжалик жамиятларидан, даъволар бўйича олишга доир ҳисоб варақаларини; ходимларга, маҳсулот етказиб берувчиларга, пудратчиларга берилган бўнақларни; бюджетга, давлат мақсадли жамғармаларига ва суғурта бўнақ тўловларини; муассисларнинг устав сармоясига бадаллар бўйича қарзларини; ходимлар ва бошқа дебиторларнинг бошқа операциялар, ижара мажбуриятлари бўйича қарзларини, шу жумладан, ички идоравий ҳисоб-китобларни олади. Бунда ички идоравий ҳисоб-китоблар деганда мустақил балансларга эга бўлган ва бир муайян вазирлик, идора, корпорация, уюшма, концерн ёки бирлашма таркибига кирадиган корхоналар ва ташкилотлар ўртасидаги ҳисоб-китоблар тушунилади. Дебиторлик қарзининг умумий суммаси бухгалтерия баланси 1-сон шаклининг 110 ва 210-сатрлари суммасига мувофиқ келиши керак (алоҳида бўлинмаларнинг қарзи бундан мустасно).

Кредиторлик қарзининг умумий суммаси ўз ичига маҳсулот етказиб берувчилар, пудратчилар, шуъба ва тобе хўжалик жамиятларига тўлашга доир ҳисобварақларни; олинган бўнақларни; бюджетга, суғурта бўйича давлат мақсадли жамғармалари, муассислар олдидаги, меҳнатга ҳақ тўлаш бўйича ва бошқа кредиторлар олдидаги тўловлар бўйича қарзларни, шу жумладан ички идоравий корхоналар билан ҳисоб-китобларни олади. Кредиторлик қарзининг умумий суммаси бухгалтерия баланси 1-сон шаклининг 491 ва 601-сатрлари суммасига мувофиқ келиши керак.

3-устун бўйича 2, 2.1, 2.2, 2.2.1, 3.3.1-сатрлар бўйича 1-сатр бўйича акс эттирилган дебиторлик қарзининг умумий суммаси қуйидаги тартибда очиб кўрсатилади:

1. 2-сатр бўйича республика ичида дебиторлик қарзининг умумий суммаси кўрсатилади;

2. 2.1-сатр бўйича республика ичида дебиторларнинг номлари бўйича кўрсатилади;
3. 2.2-сатр бўйича ички идоравий дебиторлик қарзининг умумий суммаси келтирилади;
4. 2.2.1-сатр бўйича 2-сатрдан ажратилган, дебиторлар номлари бўйича ички идоравий қарз суммаси кўрсатилади;
5. 3-сатр бўйича республика ташқарисидаги дебиторлик қарзининг умумий суммаси кўрсатилади;
6. 3.1-сатр бўйича республика ташқарисида дебиторлар номлари бўйича қарз кўрсатилади.

5, 5.1, 5.2, 5.2.1, 6, 6.1-сатрлар 184 ва 185-бандларга кўра, дебиторлик қарзига ўхшаш ҳолда тўлдирилади.

4-устунда муддати ўтказиб юборилган, қонун ҳужжатларида белгиланган муддатларда сўндирилмаган қарзнинг умумий суммаси кўрсатилади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1999 йил 19 июлдаги «Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1995 йил 12 майдаги «Халқ хўжалигида ҳисоб-китоблар ўз вақтида ўтказилиши учун корхона ва ташкилотлар раҳбарларининг масъулиятини ошириш борасидаги чора-тадбирлар тўғрисида»ги ПФ-1154-сон Фармони қисман ўзгартириш тўғрисида» ПФ-2340-сон Фармонининг 1-бандига мувофиқ (Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси, 1999 йил 7-сон) дебиторлик қарзи товарлар ҳақиқатда юклаб жўнатилган, ишлар бажарилган, хизматлар кўрсатилган кундан бошлаб 90 кун ўтгач ўтказиб юборилган ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 21 сентябрдаги «Табиий газни етказиб бериш ва унинг учун ҳисоб-китоблар тизимини такомиллаштириш тўғрисида» 439-сон қарори билан («Ўзбекистон Республикаси ҳукуматининг қарорлари тўплами», 1999 йил 9-сон, 57-модда) айрим корхоналарга (қарорга 5-илова) мавсумийлик ва технологик жараёнларнинг хусусиятларидан келиб чиқиб, истисно тариқасида «Ўзтрансгаз» АКга етказиб берилган газ учун 120 кун давомида ҳақ тўлаш ҳуқуқи берилган. Юқорида кўрсатилган қарорнинг 5-иловасида саналган корхоналар учун ўтказиб юборилган дебиторлик қарзининг муддати товарлар ҳақиқатда юклаб жўнатилган, ишлар бажарилган, хизматлар кўрсатилган кундан бошлаб 120 кун ўтгач белгиланади.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2000 йил 29 июндаги «Биржадан ташқари валюта бозорини янада ривожлантириш ва мустаҳкамлашга доир чора-тадбирлар тўғрисида» 245-сон қарорига кўра («Ўзбекистон Республикаси ҳукуматининг қарорлари тўплами», 2000 йил 6-сон, 33-модда), марказлаштирилмаган экспорт операциялари бўйича тушумнинг келиб тушиши ёки товарни қайтадан олиб келиш муддати 60 кундан ошмаслиги керак, муассислар томонидан хориждаги корхоналар (савдо уйлари, савдо ваколатхоналари, шўъба ва тобе хўжалик жамиятлари, фирма дўконлари, дилерлик тармоқлари ва консигнация омборлари) манзилига олиб чиқиладиган товарлар бўйича – 180 кундан ошмаслиги керак. Ташқи савдо операциялари бўйича қарз божхона чегарасидан ўтилганидан кейин тегишлича 60 ва 180 кун ўтгач ўтказиб юборилган ҳисобланади.

Бюджетга ва давлат мақсадли жамғармаларига мажбурий тўловлар бўйича кредиторлик қарзи қонун ҳужжатларида белгиланган тўлов муддатлари тугагандан кейин келадиган кундан бошлаб ўтказиб юборилган ҳисобланади.

Бошқа кредиторлик қарзлари бўйича ўтказиб юбориш муддати сўндиришнинг муайян муддатлари белгиланган хўжалик шартномалари асосида аниқланади.

Корхонага боғлиқ бўлмаган сабаблар бўйича юзага келган қарзлар бўйича:

1. 5-устунда корхонага боғлиқ бўлмаган сабаблар бўйича юзага келган умумий қарз кўрсатилади, хусусан 1-сатр бўйича – дебиторлик қарзининг умумий суммаси, у 7, 9, 11, 12-устунларда кўрсатилган суммага тенг бўлиши керак; 4-сатр бўйича – кредиторлик қарзининг умумий суммаси, у 7, 11, 12-устунларда кўрсатилган суммага тенг бўлиши керак;
2. ўтказиб юборилган қарзнинг умумий суммаси кўрсатилади (ўтказиб юбориш муддати мазкур қоидаларнинг 187-бандига мувофиқ аниқланади)
3. 7-устунда корхона ва ташкилотнинг ҳукумат қарорларига кўра олдиндан ҳақ тўламасдан юклаб жўнатиш (олинган) маҳсулот (иш, хизмат) бўйича умумий дебиторлик (кредиторлик) қарзи кўрсатилади. Ундан ўтказиб юборилган қарз 8-устун бўйича акс эттирилади (ўтказиб юборилган муддат мазкур қоидаларнинг 187-бандига мувофиқ аниқланади);
4. 9-устунда улар бўйича хом-ашё ва материалларни давлат захиралари ва фондларидан юклаб жўнатиш назарда тутилган бўнақ тўловларининг суммаси кўрсатилади. Ундан муддати ўтказиб юборилган дебиторлик қарзи 10-устунда кўрсатилади (ўтказиб юборилган муддат мазкур қоидаларнинг 187-бандига мувофиқ аниқланади);
5. 11-устунда корхона ва ташкилотнинг ҳукумат қарорлари бўйича қарзни сўндириш муддати аниқланган тартибда кечиктирилган қарзи акс эттирилади;
6. 12-устунда қонун ҳужжатларига мувофиқ тақдим этилган даъволар бўйича суд тергаб-текшируви жараёнида борадиган қарз суммаси кўрсатилади. Бу ерда унинг бўйича хўжалик судининг кредитордан ундириш тўғрисида ҳал қилув қарорлари чиқарилган қарз ҳам акс эттирилади.

Зарурат туғилган тақдирда корхона ва ташкилотларга «Корхонага боғлиқ бўлмаган сабаблар бўйича юзага келган қарз» бўлимида қўшимча устунлар очишга рухсат берилади.

2а-сон шакл сатрларининг миқдори тегишлича 2.1, 2.2.1, 3.1, 5.1, 5.2.1, 6.1-сатрлар бўйича кўрсатиладиган дебиторлар ва кредиторлар миқдorigа боғлиқдир.

2а-сон шакл раҳбар ва бош бухгалтер томонидан имзоланади ҳамда ҳар бир саҳифада муҳр билан тасдиқланади.

Молиявий ҳисоботга тушунтиришлар корxonанинг ҳисоб сиёсатини очиб бериши ва ҳисоботдан фойдаланувчиларни корxonанинг мулкӣ ва молиявий аҳволини реал баҳолаш учун зарур бўлган қўшимча маълумотлар билан таъминлаши керак.

Молиявий ҳисоботга тушунтириш хати Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги томонидан 1998 йил 26 июлда 17-07/86-сон билан тасдиқланган Ўзбекистон Республикаси Бухгалтерия ҳисоби миллий стандарти (1-сон БХМС) «Ҳисоб сиёсати ва молиявий ҳисобот» (рўйхат рақами 474, 1998 йил 14 август, Ўзбекистон Республикаси вазирликлари, давлат қўмиталари ва идораларининг меъёрий ҳужжатлари ахборотномаси, 1999 йил 5-сон)да назарда тутилган талабларга мувофиқ тузилади.

Таянч сўз ва иборалар

Молиявий ҳисобот   Бухгалтерия баланси

Молиявий ҳисобот шакллари   Молиявий ҳисобот даври

Баланс моддалари   Бухгалтерия ҳисоботини баҳолаш

Такрорлаш учун саволлар

1. Молиявий ҳисобот нима ?
2. Молиявий ҳисоботнинг қандай шакллари мавжуд ?
3. Чораклик ва йиллик молиявий ҳисоботнинг таркибини санаб ўтинг ?
4. Молиявий ҳисобот шаклларини тақдим этиш санасини кўрсатинг ?

Адабиётлар: 1, 2, 4, 7, 8, 13.

Адабиётлар рўйхати

1. Асосий адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикасининг «Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида»ги Қонуни. Тошкент, 1996 йил.
2. Маҳсулотлар (ишлар, хизматлар) таннархига киритиладиган маҳсулотлар (ишлар, хизматлар) ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисидаги Низом. Тошкент, 1999 йил, 54-сон қарори.
3. Ўзбекистон Республикаси Молия Вазирлигининг 1997 йил 15 январь 5-сон буйруғи (1997 йиллик ва ярим йиллик ҳисоботни тўлдириш тўғрисида).
4. Бобожонов О.У. Молиявий ҳисоб. - Т.; Мехнат, 1999.
5. Ризақулов А.А. Узоқ муддатли активлар ҳисоби. - Т.; Фан, 1998.
6. Ризақулов А.А., Иброҳимов А.К., Ҳасанов Б.А., Усанов А.У., Маматов З.Т. Бухгалтерия ҳисобининг халқаро стандартлари. I-III том. ТМИ ва ИУТ, 1994 йил.
7. Сотиволдиев. А., Иткин Ю. Замонавий бухгалтерия ҳисоби. (Янги счётлар режаси асосида), ПБваАА - 2002 йил. 1-2 том.
8. Молиявий ҳисоб. КАРАНА корпорацияси - 2000 йил.
9. Ўзбекистон Республикаси Молиявий қонунлари тўпламлари. 2000-2002 йиллар.

2. Қўшимча адабиётлар

10. Ўзбекистон Республикасининг Солиқ Кодекси. - Т.; 1997.
11. Санаев И.С. «Қишлоқ хўжалигида бухгалтерия ҳисоби, назорат ва молиялашнинг долзарб масалалари». - Т.; Мехнат, 1991.
12. Сотиволдиев А.С. «Қишлоқ хўжалиги корхоналарида бухгалтерия ҳисоби». - Т.; Мехнат, 1991.
13. Фрэнк Вуд. Бухгалтерский учет для предпринимателей. - М.; О.О.О Аскери, 1996 г.